

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΚΑΡΚΑΤΣΟΥΛΗΣ

Η ΝΟΜΟΘΕΤΗΣΗ ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΓΙΑΣΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΑΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΚΑΡΚΑΤΣΟΥΛΗΣ

Η ΝΟΜΟΘΕΤΗΣΗ ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

**Προλεγόμενα σε μία συστημική θεωρία
της Νομοθέτησης**

**ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ**

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΑΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή εν όλω ή εν μέρει ή και περιληπτικά, κατά παράφραση ή διασκευή, του παρόντος έργου με οποιοδήποτε μέσο ή τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογραφήσεως ή άλλως πως σύμφωνα με τους Ν. 2387/1920, 4301/1929, τα Ν. Δ. 3565/56, 4254/62, 4264/62 και Ν. 100/75 και τους λοιπούς εν γένει κανόνες Διεθνούς Δικαίου, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Συνομογραφίες.....	5
Πρόλογος στην ηλεκτρονική έκδοση της «Νομοθέτησης ως επιστήμης».....	7
I. Εισαγωγή.....	19

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. Προς μία καταγραφή της έννοιας και του αντικειμένου της νομοθετικής επιστήμης	23
2. Αίτια και αφορμές της εμφάνισης της σύγχρονης νομοθετικής επιστήμης	28
2.1. Κρισιικά φαινόμενα του δικαίου: Προϊούσα νομορρύθμιση-Πολυνομία.....	28
2.2. Οι συνισταμένες της σύγχρονης νομοθετικής επιστήμης	32
Παρέκβαση I: Η έρευνα εφαρμογής	37
3. Όρια και περιεχόμενο της νομοθετικής επιστήμης	42
3.1. Η νομοθετική επιστήμη ως αυτοτελής κλάδος των νομικών σπουδών	47
3.1.1. Περιεχόμενο του μαθήματος της Νομοθέτησης.....	49
3.2. Η συμβολή της νομοθετικής επιστήμης στην αναβάθμιση του παραγομένου νομοθετικού έργου.....	51
4. Η προβληματική της εργασίας.....	55

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. Η θεωρία της κοινωνικής διαφοροποίησης.....	61
1.1. Προβλήματα ελέγχου συστημάτων με υψηλή πολυπλοκότητα.....	66
2. Αυτοαναφορά-Αυτοποίηση	70
2.1. Ορισμός της έννοιας της «αυτοαναφοράς»	73
2.1.1. Τα αυτοποιητικά συστήματα: Μία εξειδικευμένη περίπτωση αυτοαναφερομένων συστημάτων	79

2.1.2. Ιδιότητες ενός (γενικού) αυτοποιητικού συστήματος	80
2.2. Η μεταφορά της θεωρίας των αυτοποιητικών συστημάτων στις κοινωνικές επιστήμες	86
Παρέκβαση II. Οι γνωσιολογικές αφετηρίες της αυτοποίησης.....	87
2.2.1. Η θεωρία των αυτοποιητικών κοινωνικών συστημάτων του Niklas Luhmann.....	93
2.2.2. Επικοινωνία μεταξύ αυτοποιητικών κοινωνικών (υπο-) συστημάτων.....	103

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

1. Το δίκαιο ως αυτοποιητικό σύστημα.....	107
2. Επαναπροσδιορισμός τριών θεμελιακών εννοιών εντός του αυτοποιητικού δικαίου συστήματος	111
2.1. Η έννοια του κανόνα δικαίου.....	111
2.2. Η έννοια της θετικότητας.....	115
2.3. Η έννοια της δικαιοσύνης.....	117
3. Σχέση μεταξύ δικαίου υποσυστήματος και λοιπών κοινωνικών υποσυστημάτων.....	120
3.1. Η πρόταση του ανακλαστικού δικαίου	121
3.2. Η θεωρία του ανακλαστικού δικαίου μπορεί να αποτελέσει το θεμέλιο οικοδόμησης της νέας νομοθετικής επιστήμης	129
Βιβλιογραφία.....	133

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ARSP	= Archiv für Rechts-und Sozialphilosophie
BVerfGE	= Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts
JfRR	= Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie
JURA	= Juristische Ausbildung
KJ	= Kritische Justiz
KritV	= Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft
KZfSS	= Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie
NJW	= Neue Juristische Wochenschrift
Rechtstheorie	= Rechtstheorie. Zeitschrift für Logik, Methodenlehre Kybernetik und Soziologie des Rechts
ZERP	= Zentrum für Europäische Rechtspolitik
ZfS	= Zeitschrift für Soziologie
ZG	= Zeitschrift für Gesetzgebung
ZRP	= Zeitschrift für Rechtspolitik
ZfP	= Zeitschrift für Politik

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ «ΝΟΜΟΘΕΤΗΣΗΣ ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ»

Η Νομοθέτηση ως αυτοτελές επιστημονικό αντικείμενο αποτέλεσε για πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες, που τη συνάντησαν στα τέλη της δεκαετίας '80, μια διαφυγή από την ιδεολογία του κρατικο-θετικισμού που μονοπωλούσε την ακαδημαϊκή συζήτηση. Ως εφαρμοσμένη πολιτική, η Νομοθέτηση γινόταν δεκτή ως μια δεξιότητα κάποιων εμπειροτεχνών της διοικήσεως με ελάχιστα ή καθόλου περιθώρια διάχυσης της γνώσης τους σε μη μνημένους.

Η ανάπτυξη των κοινωνικών κινημάτων, κατά την προηγούμενη δεκαετία '70, και οι αλματώδεις εξελίξεις στον χώρο των αυτοματισμών και της τεχνολογίας πίεζαν, ωστόσο, για την ανάδειξη της κοινωνικής διάστασης του κανόνα δικαίου στο σύνολο του κύκλου ζωής του, από τη δημιουργία έως την ερμηνεία και την εφαρμογή του.

Η ένταση της συζήτησης εκείνης αποτυπώθηκε σ' έναν καταϊγισμό ιδεών, ρευμάτων και προσεγγίσεων που εμφανίστηκαν εκείνη την χρονική περίοδο. Η οριοθέτηση των διαφορών μεταξύ τους ήταν εξαιρετικά κοπιώδης και αμφιλεγόμενη. Σημαντική συνεισφορά είχαν ρεύματα και απόψεις που αναπτύσσονταν κάτω από καινοφανείς τίτλους, όπως, πολιτειολογία του δικαίου, νομική σημειωτική, νομικοί αυτοματισμοί, οικολογία του δικαίου και διαδικαστική ορθολογικότητα.

Η ναυαρχίδα, όμως, των ιδεών που είχαν απτά αποτελέσματα όσον αφορά τη συμπερίληψη της κοινωνικής πραγματικότητας στη νομοπαραγωγική διαδικασία, και αποτέλεσαν, εν τέλει, το στέρεο επιστημολογικό και μεθοδολογικό βάθρο της σημερινής «Καλής Νομοθέτησης», ήταν η αγγλοσαξωνική «Ανάλυση Δημόσιας Πολιτικής». Αν και η μεταφορά της στη γηραιά ήπειρο ήταν δύσκολη λόγω των διαφορετικών νομικών, διοικητικών και πολιτικών κατανο-

ήσεων εννοιών και πρακτικών, αυτή εξακολουθεί να παραμένει η πιο σοβαρή πρόταση εξορθολογισμού της σχέσης μεταξύ πολιτικής, διοίκησης και κοινωνίας.

Από τις ειδικότερες αναλύσεις της πρέπει να υπογραμμίσουμε τις θεωρίες ορθολογικής λήψης απόφασης και, ιδίως, τις έρευνες εφαρμογής, οι οποίες οδήγησαν στην Ανάλυση Επιπτώσεων που σήμερα αποτελεί κοινό τόπο τόσο των υπερεθνικών όσο και των εθνικών πολιτικών για την Καλή Νομοθέτηση.

Η «Νομοθέτηση ως επιστήμη» γράφεται εκείνη την περίοδο και αποτυπώνει το κλίμα της εποχής. Δίνει, μάλιστα, ιδιαίτερη βαρύτητα στην επιστημολογική και μεθοδολογική της στοιχείωση, επιλέγοντας να παρουσιάσει, για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινό, τη συστημική προσέγγιση της Νομοθέτησης, υιοθετώντας τις προτάσεις και ιδέες του Niklas Luhmann και των επιγόνων του. Η θεωρία των αυτοαναφερόμενων κοινωνικών συστημάτων με την οποία έχουμε ασχοληθεί επισταμένως, σε άλλα έργα μας¹, και οι ειδικότερες επεξεργασίες του αναστοχαστικού δικαίου προσέελκυαν, εκείνη την εποχή, το ενδιαφέρον πολλών μελετητών.

Σήμερα, τρεις δεκαετίες μετά, πολλές από τις προτάσεις που διατυπώθηκαν, τότε, έχουν πλήρως ενσωματωθεί στη διαδικασία της Καλής Νομοθέτησης. Το δίκαιο δεν αποτελεί σήμερα προνομία του εκάστοτε κρατικού/κυβερνητικού αξιωματούχου και η γενική υποχρέωση της αιτιολογίας μιας νομοθετικής ρύθμισης έχει αντικατασταθεί από την εξαντλητική παρουσίαση και εκτίμηση των πολυειδών επιπτώσεών της. Η διαβούλευση, δε, που απαντάται ως

¹ Καρκατσούλης Π./Μακρυδημήτρης Α., 1995, *Niklas Luhmann, Θεωρία των κοινωνικών συστημάτων*, Α.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή. Για το αναστοχαστικό δίκαιο, ειδικότερα, και την προβληματική της πολυνομίας και της εκνομίκευσης, βλ. Καρκατσούλης Π., 2011, *Ρύθμιση, Απορρύθμιση, Μεταρρύθμιση: Μεταλλαγές του κανόνα δικαίου στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

προ-κοινοβουλευτική και κοινοβουλευτική, σε όλες τις χώρες της ΕΕ, αποτελεί έναν επιπρόσθετο μηχανισμό που διασφαλίζει την αυτονομία μιας ρύθμισης.

Βεβαίως, η διαφοροποίηση μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών όσον αφορά την ενσωμάτωση των νέων προσεγγίσεων, μεθόδων και τεχνικών είναι μεγάλη. Γι' αυτό σε τούτο το προλογικό σημείωμα θα σταθούμε, συνοπτικά, στην πρόοδο και στις αδυναμίες της Καλής Νομοθέτησης, όπως καταγράφηκαν μέσα από την ερευνητική μας δουλειά στην Ελλάδα, στα χρόνια που μεσολάβησαν από την έκδοση της «Νομοθέτησης ως επιστήμης» μέχρι σήμερα.

Όταν γραφόταν η «Νομοθέτηση ως επιστήμη», στη Δ. Ευρώπη κορυφωνόταν η συζήτηση για τη «δεύτερη νομοθετική επιστήμη»². Είχαν ήδη κυκλοφορήσει οι πρώτοι «κατάλογοι ελέγχου» της νομοθετικής παραγωγής³ και οι ειδικοί διερευνούσαν κατά πόσον τα παραδοσιακά εργαλεία αποκάθαρσης της νομοθεσίας, όπως οι κωδικοποιήσεις και οι απλουστεύσεις, μπορούσαν να εμπλουτιστούν με τα νέα δεδομένα που έρχονταν από την «Ανάλυση δημόσιας πολιτικής» και το μάνατζμεντ.

Στην Ελλάδα, τότε, δεν γνωρίζαμε όχι μόνο ποια ήταν τα συμπεράσματα και οι επιπτώσεις της πρώτης νομοθετικής επιστήμης στις νομικές σπουδές και το νομοθετικό έργο, αλλά η μεγάλη πλειοψηφία των νομικών και κοινωνικών επιστημόνων αγνοούσε, κιόλας, την ύπαρξή της. Πορευόμασταν, όσον αφορά τη δημόσια πολιτική της Νομοθέτησης, με βάση τον βολонταρισμό των υπουργών που ρύθμιζαν κατά το δοκούν, ακόμη και δίνοντας αναδρομική ισχύ

² Maihofer W., *Nachwort zur Fragestellung: Gesetzgebungstheorie und Rechtspolitik*, σελ. 404, στον συλλογικό τόμο Grimm D./Maihofer W., 1988, *Gesetzgebungstheorie und Rechtspolitik*, Jahrbuch fuer Rechtssoziologie und Rechtstheorie 13, Opladen, Westdeutscher Verlag.

³ OECD, 2010, *Bessere Rechtsetzung in Europa*, διαθέσιμο στο [link](#).

σε Υπουργικές αποφάσεις, ενώ στην ακαδημαϊκή συζήτηση, η Νομοθέτηση περιοριζόταν σε κάποιες σπερματικές αναφορές στην κοινωνιολογία του δικαίου.

Πέρα από τη δεδομένη καθυστέρησή της στην ανάπτυξη των επιστημών διοίκησης και οργάνωσης, η Ελλάδα αδυνατούσε να παρακολουθήσει την εξέλιξη της Νομοθέτησης, έχοντας μείνει προσκολλημένη στις στερεοτυπικές αναλύσεις του κρατικοθετικισμού που κυριαρχούσε. Αυτός, σε συνδυασμό με τον πανίσχυρο πελατειασμό που διαπερνούσε κάθε λειτουργία και δομή του κράτους, είχαν δημιουργήσει ένα απροσπέλαστο τείχος που σταματούσε την είσοδο καινών δαιμονίων.

Παρακολουθώντας, ωστόσο, εκ του σύνεγγυς την πορεία της Καλής Νομοθέτησης, μπορούμε να διαπιστώσουμε την προσέγγιση μιας με «βήμα σημειωτόν» υλοποιούμενης μεταρρύθμισης. Τι εννοούμε μ' αυτό; Στην Ελλάδα, εκείνοι που αναλαμβάνουν να προωθήσουν μια μεταρρύθμιση τη «σαλαμοποιούν», δηλαδή, την εφαρμόζουν τμηματικά, προκειμένου να απομειώσουν το πολιτικό κόστος που αυτή συνεπάγεται. Πλην ελαχίστων εξαιρέσεων που αποκαλούνται μεγάλες μεταρρυθμίσεις («big bang reforms») και που οι περισσότερες απαντώνται την περίοδο 2000-2004 (κυβέρνηση Σημίτη), οι υπόλοιπες εφαρμόζονται τιμαριοποιούμενες με μια *suí generis* μέθοδο που αποκλίνει σημαντικά από τα οριζόμενα στα «εγχειρίδια» των διοικητικών μεταρρυθμίσεων⁴.

Η μεγάλη δυσκολία των διοικητικών μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα, εντοπίζεται εκεί που υπάρχουν συσσωματώσεις αντιδρα-

⁴ OECD, 2023, *Ten factors for successful reform*, Paris, αναφέρει ως προαπαιτούμενα της επιτυχίας των μεταρρυθμίσεων, την ύπαρξη ισχυρών βάσεων δεδομένων, τη διασφάλιση πολιτικής δέσμευσης στα υψηλότερα κλιμάκια, τη διασφάλιση της εφαρμογής και τη συμμόρφωση με την επικουρία των κατάλληλων μηχανισμών, κ.λπ.

στικών δυνάμεων που σκοπό έχουν την απόρριψη των αλλαγών. Τέτοιες δυνάμεις υπάρχουν, ιδίως, στο πολιτικό σύστημα (που διατρέχουν οριζοντίως τα πολιτικά κόμματα) καθώς και στη γραφειοκρατία.

Στην περίπτωση της Καλής Νομοθέτησης η αντίδραση των δυνάμεων εντός του πολιτικού συστήματος που στόχευαν στην παρεμπόδισή της, ήταν σφοδρότατη. Οι πελατοκράτες πολιτικοί, έχοντας διαμορφώσει την πεποίθηση ότι ένα σύστημα προ-κοινοβουλευτικού ελέγχου των νόμων θα οδηγούσε σε απώλεια ισχύος τους, προσπάθησαν να εμποδίσουν τη θεσμοθέτηση της καινούριας λειτουργίας κι εν συνεχεία πρόβαλαν πολλά προσκόμματα στην εφαρμογή της.

Το έναυσμα των αλλαγών στη χώρα μας συναρτάται προς μια αποφασιστική στιγμή της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Είναι η συνθήκη της Λισαβώνας (2000) που ρίχνει τον σπόρο μιας κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής για την Καλή Νομοθέτηση.

Τα δέκα χρόνια που μεσολάβησαν, όμως, από τη «Νομοθέτηση ως επιστήμη» μέχρι τη δρομολόγηση των ευρωπαϊκών εξελίξεων που συμπαρέσυραν και τις εθνικές δεν ήταν εντελώς άνυδρα. Δημιουργήσαμε την πρώτη μαγιά νέων επιστημόνων, απόφοιτων της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης, που είχαν εξοικειωθεί με τη Νομοθέτηση και τις συναφείς κοινωνικές θεωρίες.

Παρ' όλο ότι η Ελλάδα συμπεριλαμβάνονταν μεταξύ των πρώτων χωρών που δημιούργησαν ένα εθνικό σχέδιο νόμου για την Καλή Νομοθέτηση, ακολουθώντας τις κοινές ευρωπαϊκές προδιαγραφές που έθεσε η έκθεση Mandelkern⁵, δεν προχώρησε το ίδιο αποφασιστικά στην εφαρμογή της. Το σχέδιο εκείνο δεν προωθήθηκε προς

⁵ *Mandelkern report on better regulation*, διαθέσιμο στο [link](#), (ΔΙΔΙ-Μ/Φ.3/21565/02/10/2000 της Υπουργού Εσωτερικών).

ψηφίση στη Βουλή λόγω των σφοδρών αντιστάσεων βουλευτών του κυβερνώντος κόμματος (ΠΑΣΟΚ) με αποτέλεσμα η Ελλάδα που είχε δώσει δείγματα τόλμης στην υιοθέτηση της συγκεκριμένης μεταρρύθμισης να καταλήξει να υπολείπεται ακόμη και χωρών που άρχισαν να εφαρμόζουν την Καλή Νομοθέτηση πολύ αργότερα.

Εν τέλει, η κυβέρνηση ΝΔ που ακολούθησε, μην μπορώντας ούτε αυτή να κάμψει τις αντιστάσεις ισχυρών πελατοκρατών πολιτικών, κατάφερε, ωστόσο, να κάνει ένα σημαντικό βήμα στην υιοθέτηση της ατζέντας για την Καλή Νομοθέτηση με την έκδοση της πρωθυπουργικής εγκυκλίου Υ190/2006⁶.

Η εγκύκλιος εκείνη συνόψιζε τα διαλαμβανόμενα στην πρόταση του σχεδίου νόμου του 2000 και αποτέλεσε τη βάση των επόμενων μικρών αλλά σημαντικών βημάτων, όπως ήταν η ενσωμάτωση της «Ανάλυσης Συνεπειών Ρυθμίσεων» στον Κανονισμό της Βουλής το καλοκαίρι 2010.

Το πρώτο κρίσιμο ορόσημο για την Καλή Νομοθέτηση είναι ο ν. 4048/12. Ο νόμος εκείνος ψηφίστηκε, υπό την πίεση της Τρόικας, και παρά την αντίδραση μελών του Υπουργικού Συμβουλίου. Έθεσε, για πρώτη φορά, τις αρχές της Καλής Νομοθέτησης, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται η αναγκαιότητα, η αναλογικότητα, η απλότητα και η σαφήνεια του περιεχομένου των ρυθμίσεων, καθώς και η αποτελεσματικότητα και η αποδοτικότητά τους.

Ο ίδιος νόμος δημιούργησε ad hoc δομές τόσο στα Υπουργεία όσο και στην (επιτελική) Γενική Γραμματεία της Κυβέρνησης, στην οποία ανατέθηκε η παρακολούθηση της καλής εφαρμογής του.

Τα αποτελέσματα της εφαρμογής του νόμου ήταν, όμως, πενιχρά.

⁶ Ο Πρωθυπουργός, 18 Ιουλίου 2006, *Νομοθετική πολιτική και αξιολόγηση ποιότητας και αποτελεσματικότητας νομοθετικών και κανονιστικών ρυθμίσεων*, διαθέσιμο στο [link](#).

Δεν έγινε καμία συστηματική προσπάθεια για τη βελτίωση των εκθέσεων για την εκτίμηση των συνεπειών των ρυθμίσεων, πολλώ δε μάλλον για την αναβάθμιση της ποιότητας της διαβούλευσης. Δεν υπήρξε κάποια επιτάχυνση του έργου των κωδικοποιήσεων ούτε κάποια αξιωματική πρόοδος ως προς την απλούστευση της νομοθεσίας και οι δομές εφαρμογής της Καλής Νομοθέτησης δεν δημιουργήθηκαν ποτέ.

Ο επόμενος σταθμός ήταν ο ν. 4622/2021 με τον οποίο σταθεροποιήθηκε η πολιτική της Καλής Νομοθέτησης: Αρχές και μέσα περιγράφονται στον νόμο αυτόν, ενώ ακολούθησε η έκδοση βοηθημάτων⁷ και η οργάνωση της παρακολούθησης της νομοθετικής παραγωγής των Υπουργείων από τη Γενική Γραμματεία νομικών και κοινοβουλευτικών θεμάτων.

Τα προβλήματα της Νομοθέτησης στη χώρα μας εξακολουθούν, παρά τις όποιες προσπάθειες αντιμετώπισής τους, να είναι μεγάλα και σοβαρά. Σχετίζονται με την ύπαρξη αξιόπιστων δεδομένων, γεγονός που αποτρέπει τους ερευνητές από τη συστηματική μελέτη του ελληνικού νομοθετικού γίγνεσθαι. Οι έρευνες είναι ελάχιστες και περιορισμένες αλλά τα ευρήματά τους χαρακτηριστικά. Ο γράφων είχε την ευθύνη δύο ερευνών: Η πρώτη⁸ που κάλυψε μια περίοδο τριάντα χρόνων (1975-2005) ακολούθησε μια παραδοσιακή ταξινόμηση των νόμων (γενικών, ειδικών, τροποποιητικών, κυρωτικών) και αποτύπωσε τα εξής προβλήματα και παθολογίες της νομοθετικής παραγωγής:

1. Η διαρκής μεγέθυνση της νομοθετικής ύλης οφείλεται, κατά

⁷ Γενική Γραμματεία νομικών και κοινοβουλευτικών θεμάτων, 2020, *Εγχειρίδιο Νομοπαρασκευαστικής Μεθοδολογίας / Εγχειρίδιο και Υπόδειγμα Ανάλυσης Συνεπειών Ρύθμισης*, διαθέσιμο στο [link](#).

⁸ Καρκατσούλης Π., 2011, *Ρύθμιση, Απορρύθμιση, Μεταρρύθμιση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

κύριο λόγο, στην αυξανόμενη δραστηριότητα του κοινοτικού νομοθέτη. Επομένως, η συστηματική συμμετοχή, παρακολούθηση και παρέμβαση των εθνικών αρχών στο κοινοτικό νομοθετικό γίγνεσθαι έχει υπαρκτική σημασία για τη χώρα.

2. Η εναπομείνασα νομοθετική ύλη, εθνικού ενδιαφέροντος, αφορά κυρίως εξειδικεύσεις και τροποποιήσεις νόμων που έχουν ήδη ψηφιστεί στο παρελθόν και, δευτερευόντως, γενικούς νόμους εθνικού ενδιαφέροντος. Οι ρυθμίσεις αυτές δημιουργούνται, συχνά, μέσω του παράγωγου δικαίου και των εξουσιοδοτήσεων που είναι πολλές. Στην πλειονότητά τους αποτελούν πελατειακές διευθετήσεις, κάτι το οποίο θεωρείται ως ενδημικό και μη αντιμετωπίσιμο κακό.
3. Συνοδό πρόβλημα της πελατειακής νομοθέτησης είναι η περιορισμένη διαφάνεια που εκδηλώνεται με ποικίλους περιορισμούς της διαβούλευσης. Με χρονικά όρια που την καθιστούν συχνά προσχηματική και με τροπολογίες-νόμους που παρακάμπτουν τη δημοσιότητα, η κακής ποιότητας διαβούλευση αποτελεί, ακόμη και σήμερα, τη σημαντικότερη παραβίαση των αρχών της Καλής Νομοθέτησης.

Η δεύτερη ερευνητική προσπάθειά μας επικεντρώθηκε στη δημιουργία ενός εργαλείου διαρκούς παρακολούθησης των ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών της ρυθμιστικής ύλης. Με τη δημιουργία ενός σύνθετου δείκτη, για λογαριασμό του Κέντρου Φιλελεύθερων Μελετών, μελετήσαμε τα χαρακτηριστικά της νομοθεσίας που παρήχθη στην τριετία 2018-2021⁹ και τα συγκρίναμε με τα ευρήματα της προηγούμενης έρευνάς μας, της τριακονταετίας 1975-2005.

⁹ Καρκατσούλης Π./Στεφοπούλου Ε./ Σαραβάκος Κ., 2021, *Δείκτης Ποιότητας Νομοθέτησης*, διαθέσιμο στο [link](#).

Τα μείζονα προβλήματα που καταγράφηκαν και πρέπει να αντιμετωπιστούν είναι:

- ❖ Ο νομοθετικός όγκος είναι τόσο μεγάλος (2.651 σελίδες αριθμεί η εθνική νομοθέτηση, μόνο για το 2020, στις οποίες προστίθενται οι 7.741 των κυρώσεων) που λειτουργεί απαγορευτικά ως προς την προσληπτική ικανότητα του μέσου πολίτη. Η εισαγόμενη νομοθετική ύλη είναι σχεδόν τετραπλάσια της εγχώριας.
- ❖ Η ποιότητα των Αναλύσεων Επιπτώσεων εξακολουθεί να είναι χαμηλή κι αυτό οφείλεται στην ανυπαρξία αξιόπιστων βάσεων δεδομένων και την περιορισμένη διαλειτουργικότητά τους.
- ❖ Η συνεχιζόμενη έλλειψη εξειδικευμένων με τη Νομοθέτηση στελεχών έχει επιπτώσεις στην απουσία συντονισμού των αρμών της νομοθετικής παραγωγής και σε πλημμελείς ελέγχους.
- ❖ Υπάρχει ανησυχητική κλιμάκωση των εξουσιοδοτήσεων με προσχηματική επίκληση των κρίσεων και των καταστροφών. Διολισθαίνουμε σε επικίνδυνους ατραπούς με αντιστροφή των σχέσεων εκτελεστικής και νομοθετικής λειτουργίας όπου η δεύτερη καθίσταται, ταχέως, θεραπαινίδα της πρώτης. Συναφώς, πρέπει να υπάρξει άμεση ανάσχεση της κακής πρακτικής της παράκαμψης της δημοσιότητας μέσω των τροπολογιών-νόμων.
- ❖ Η ασφάλεια δικαίου εξακολουθεί να μην αξιολογείται ως μείζον πολιτοκεντρικό αγαθό, αφού συνεχίζεται η κακή πρακτική της προσθήκης άσχετων διατάξεων σε νόμους που δεν έχουν κάτι σχετικό ως κύριο αντικείμενό τους. Η κακή αυτή πρακτική αναβαθμίστηκε με την ευκαιρία της κατά παρέκκλιση νομοθέτησης που απαντάται, κατά κόρον, τα τελευταία χρόνια (2019-2023).
- ❖ Η μείωση των διοικητικών βαρών σε επιχειρήσεις και πολίτες που αποτέλεσε, από την αρχή της δημόσιας πολιτικής για την Καλή Νομοθέτηση, βασικό στοιχείο της έχει ουσιαστικά εγκαταλειφθεί. Παρ' όλο ότι οι επιβαρύνσεις διοικητικής φύσεως

υπολογίζονται στα 3,28 δισ. Ευρώ περίπου¹⁰ ετησίως, η μείωσή τους επαφίεται στην ψηφιακοποίηση ορισμένων απλών (μονο-εισοδικών) διαδικασιών, γεγονός το οποίο, όμως, ουδόλως τις επηρεάζει.

- ❖ Η Διαβούλευση που αποτελεί τον έναν από τους δύο θεμελιώδεις λίθους της Νομοθέτησης, συγκροτεί σήμερα τον πιο αδύναμο πόλο της ελληνικής Νομοθέτησης. Πέραν των τροπολογιών-νόμων και της α λα καρτ διαβούλευσης άρθρων και παραγράφων που επιλέγει η κυβέρνηση, η έρπουσα αλλά διαρκής προσπάθεια απίσχνασης των Ανεξάρτητων Αρχών και η αύξηση των δράσεων και παραλείψεων που στρέφονται κατά του κράτους δικαίου, δημιουργούν την ανάγκη διαρκούς επαγρύπνησης. Το κράτος δικαίου στην Ελλάδα κλονίζεται αλλά δείχνει να αντέχει. Και, βεβαίως, οι επιθέσεις εναντίον του αντιβαίνουν στην αναγκαιότητα των διακηρυσσόμενων θεσμικών και διοικητικών μεταρρυθμίσεων. Η ασταθής ισορροπία των κυβερνώντων σε δύο βάρκες (εκσυγχρονισμός-πελατειασμός) δεν διαγράφει ευοίωνες προοπτικές ούτε για τη Νομοθέτηση ούτε για τις μεταρρυθμίσεις, γενικώς.

Εν τέλει, πρόοδος ως προς την ποιότητα της Νομοθέτησης σε σχέση με το παρελθόν έχει γίνει. Υστερούμε, όμως, σε σχέση με το τι έχουν πετύχει άλλες χώρες. Υπάρχουν παραδείγματα και εφαρμογές της Καλής Νομοθέτησης σε αγγλοσαξωνικές χώρες που απέχουν πολύ από το να εφαρμοστούν στη χώρα μας.

Γράφοντας τη «Νομοθέτηση ως επιστήμη» πίστευα κι εξακολουθώ να πιστεύω ότι χωρίς εδραία θεωρητική κατάρτιση δεν μπο-

¹⁰ OECD, 2014, *Measurement and reduction of administrative burdens in Greece: an overview of 13 sectors*, διαθέσιμο στο [link](#).

ρεί κανείς να πετύχει, ιδίως, σε αλλαγές που αφορούν συστήματα με μεγάλη πολυπλοκότητα, όπως η δημόσια διοίκηση και το κράτος.

Η πρακτικότητα χωρίς θεωρητική στοιχείωση είναι οικοδόμημα με σαθρά θεμέλια. Αξιολογώντας τις σκέψεις και τις παραδοχές που με επηρέασαν καταλυτικά στην περαιτέρω έρευνά μου αλλά και εργαζόμενος σε συστήματα άλλων χωρών με διαφορετική νομική και διοικητική κουλτούρα από τη δική μας, τη δυτική, κατέληξα ότι οι ακόλουθες θεωρητικοί παράμετροι είναι απολύτως κρίσιμες για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων, όπως η Καλή Νομοθέτηση:

- ❖ Σημασία έχει να μπορεί ο ερευνητής να βλέπει το σύστημα (δηλαδή, τις συνάφειες νοημάτων και επικοινωνιών) κι όχι μόνον τα άτομα ή τις ομάδες.
- ❖ Η χαρτογράφηση των υποκειμένων των αλλαγών είναι απολύτως σημαντική, εννοούμενη, όμως, ως μια διαδικασία συν-εξέλιξης με το περιβάλλον του συστήματος που είναι υπό διαρκή διερεύνηση.
- ❖ Δεν μπορεί να υπάρξει κανένα βιώσιμο σχέδιο Καλής Νομοθέτησης χωρίς τη λεπτομερή γνώση του περιβάλλοντος εντός του οποίου θα κινηθεί και θα λειτουργήσει. Ο ιδιωτικός τομέας και η κοινωνία πολιτών συνιστούν εκ των ουκ άνευ τμήματα του περιβάλλοντός της.
- ❖ Ο τρόπος που μαθαίνει κανείς όταν διερευνά συστήματα μεγάλης κλίμακας είναι κάνοντας διακρίσεις, οικοδομώντας διαφορές μεταξύ όσων παρεμβαίνουν ή εμπλέκονται στη συζήτηση. Οι ταυτότητες ή στηρίζονται σε διαφορές ή είναι κίβδηλες.
- ❖ Ο επιστήμονας, ο ερευνητής «παρατηρεί» και βλέπει εκείνα δια των οποίων θα δουν και εκείνοι που θα ενσωματώσουν τις παρατηρήσεις του. Η διαδικασία αυτή δεν συντελείται *uno actu*,

οικοδομείται με συνεχή προσπάθεια, ανασχεδιασμό και διαρκή διάδραση.

Τριάντα τρία χρόνια μετά την έκδοση της «Νομοθέτησης ως επιστήμης» έχουν γίνει σημαντικά βήματα στη θεωρία και την πρακτική του νομοθετείν. Η παγκοσμιοποίηση επέτεινε τις επεξεργασίες αλλά και τα προβλήματα, την κοινωνική διαφοροποίηση αλλά και τις ανισότητες. Δημιουργήθηκαν ισχυρά δίκτυα και η τεχνολογική πρόοδος επέσπευσε και κατέστησε εφικτές λύσεις που βοηθούν στη βελτίωση της ποιότητας της Νομοθέτησης.

Η Νομοθέτηση, παρά τις αλλαγές και τα νέα εργαλεία που υιοθετήθηκαν για τη βελτίωση της συμβατότητάς της με την κοινωνία και τις ανάγκες της, παραμένει αδύναμη για να αναμετρηθεί με τα δύσκολα, ενδημικά προβλήματα της διακυβέρνησης που στη χώρα μας προκαλούνται από τον πελατειασμό. Γι' αυτό χρειάζεται επίταση των προσπαθειών των μεταρρυθμιστών, ευφάνταστες λύσεις κι έξυπνα εργαλεία που θα ακυρώνουν τον βασικό μας αντίπαλο σε μεγαλύτερες ή μικρότερες μάχες.

Η «Νομοθέτηση ως επιστήμη» επιχείρησε, πριν από τρεις δεκαετίες, να συνεισφέρει σ' αυτή την ανένα προσπάθεια, οριοθετώντας, μεθοδολογικά και πρακτικά, τον χώρο της Νομοθέτησης. Η πρόταση του αγαπητού μου Ξ. Κοντιάδη, φίλου και συνοδοιπόρου, επί δεκαετίες, να αναβιώσει στον ψηφιακό κόσμο με χαροποίησε κι όχι μόνον για λόγους φιλαυτίας. Είμαι ευγνώμων σ' όσους εκτίμησαν αυτό το έργο όσο και σ' εκείνους που εμπνεύστηκαν από αυτό, υιοθετώντας πολλές από τις προτάσεις του, δημιουργώντας μια αισιόδοξη προοπτική για το μέλλον της Νομοθέτησης στη χώρα μας.

Παναγιώτης Καρκατσούλης
Αθήνα, 2023

I. Εισαγωγή

Ο Α. Γαζής γράφοντας το 1980 τη μελέτη του «Πώς σκέπτεται ο νομοθέτης» επεσήμανε σωστά ότι το θέμα της Νομοθέτησης¹, έχοντας αποκτήσει μία νέα ποιότητα, είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αλλά και «σχεδόν παρθένο σε αρκετές πλευρές του»².

Σήμερα ενώ το θέμα της Νομοθέτησης δεν αποτελεί στην επιστημονική του διάσταση ούτε και για την Ελλάδα παρθένο χώρο³, αντιθέτως στον

1. Σ' αυτή τη μελέτη χρησιμοποιείται ο όρος «Νομοθέτηση» για να αποδώσει τον αντίστοιχο γερμανικό «Gesetzgebung». Επιλέγω τον όρο «Νομοθέτηση» ως περισσότερο εύχρηστο από τον αντίστοιχο «το νομοθετούν» που υιοθετούν οι Αραβαντινός, Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου, σελ. 176, 179, *passim* και Σούρλας, Νομοθετική θεωρία και νομική επιστήμη, σελ. 1 —όπου και σχετικές παρατηρήσεις επί των προτεινομένων όρων. Η φιλολογικά σωστή παρατήρηση για την αφετηριακή σύγχυση ανάμεσα στο «νουθέτησις» του Πλάτωνα και στο μεταγενέστερο «νομοθέτησις» δεν επιφέρει σύγχυση στο σημερινό νεοελληνικό γλωσσικό αισθητήριο ως προς το σημασιολογικό περιεχόμενο του όρου «Νομοθέτηση», έτσι όπως αυτό ορίζεται από τον Γαζή, Πώς σκέπτεται ο νομοθέτης, σελ. 489 επ. Ως νομοθετική επιστήμη θεωρείται η επιστήμη εκείνη η οποία ασχολείται με τη συστηματοποίηση της γνώσεως περί την Νομοθέτηση.

2. Γαζής, *όπ.π.*, σελ. 490.

3. Το θέμα της Νομοθέτησης, νοούμενο ως ερευνητικό αντικείμενο της νομοθετικής λειτουργίας και συνεπώς των διοικητικών επιστημών, δεν είναι θεδαίως καινούριο στην Ελλάδα. Η σχετική βιβλιογραφία μπορεί να αναζητηθεί στα βασικά εγχειρίδια του Διοικητικού και του Συνταγματικού δικαίου. Η πιθανή σύγχυση ότι η Νομοθέτηση αποτελεί επιστημονικό αντικείμενο διερευνητέο μόνο στα πλαίσια των διοικητικών επιστημών, νομίζω ότι μετά τη μονογραφία του Σούρλα, *όπ.π.*, (πρέπει να) έχει ήδη αρθεί οριστικά. Ορισμένα σημαντικά θέματα της Νο-

τομέα της πρακτικής εφαρμογής των διακηρυγμένων αρχών της τόσο προς την κατεύθυνση αναπροσαρμογής των νομικών σπουδών όσο και προς την κατεύθυνση βελτιώσεως του παραγομένου νομοθετικού έργου δεν υπάρχει καμιά εμφανής πρόοδος.

Παρά τις δειλές και αουστηματοποίητες προσπάθειες που καταβάλλονται για την υπέρβαση του στείρου νομικισμού και του εμπειρισμού, ο νομικός θετικισμός και η συγκυριακή αντιμετώπιση των νομοθετικών προβλημάτων εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν στη χώρα μας τις νομικές σπουδές και την παραγωγή του νομοθετικού έργου, αντιστοίχως.

Οι αιτίες γι' αυτό θα πρέπει να αναζητηθούν τόσο στις ενδημικές ασθένειες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος όσο και στην προϊούσα υποδάθμιση του παραγομένου κοινοβουλευτικού προϊόντος. Αντίθετα από τις χώρες της Δ. Ευρώπης, στην Ελλάδα είναι αρνητικό το κλίμα για την υποστήριξη και την καλλιέργεια ορθολογικών προσεγγίσεων, οι οποίες αντιλαμβάνονται αφενός μεν, τις νομικές σπουδές σε μία ευρύτερη διάσταση από εκείνη που τις έχει υποχρεώσει η συρρίκνωσή τους σε μία απλή καταλογογραφία της νομολογίας, αφετέρου δε, την άσκηση του νομοθετικού έργου ως διαδικασία διεπόμενη από άλλους κανόνες, πέραν εκείνων που επιδιόλουν ο κομματισμός και ο καιροσκοπισμός. Η Νομοθέτηση στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες είναι παρούσα όχι απλώς ως ένας επιπρόσθετος επιστημονικός κλάδος αλλά ως μία πρωτογενής εστία προβληματισμού των κοινωνικών και νομικών επιστημόνων.

Αυτό συμβαίνει, διότι η ταυτότητα της Νομοθέτησης περιέχει στοιχεία ιδιαιτέρως ελκυστικά για τους ορεγομένους τη νέα γνώση. Είναι τα στοιχεία εκείνα που την καθιστούν νέο Παράδειγμα για τη Νομική επιστήμη, διαταράσσοντας ισορροπίες δεκαετιών και ανοίγοντας ένα ιδιαίτερα εύφορο πεδίο πειραματισμών και ανακαλύψεων που επιδιώκει τη συγκρότηση ενός άλλου οπτικού πεδίου για τη θέαση του νομικού φαινομένου.

Οι σύγχρονοι ερευνητές, σχηματοποιώντας το φαινόμενο της αυξημένης δραστηριότητας των νομικών και κοινωνικών επιστημόνων με τη Νο-

μοθέτησης, όπως είναι η πολυνομία ή η επέμβαση της Διοίκησης στον νομοθετικό τομέα, έχουν θιγεί στις γενικές τους γραμμές από τους επιστήμονες του Δημοσίου δικαίου. Ενδεικτικά, δες Χριστοδούλου, Η πολυνομία ως πρόβλημα του συγχρόνου δικαίου, Αντωνόπουλου, Η επέμβαση της διοικήσεως εις τον νομοθετικό τομέα, σελ. 373-410. Από κοινωνιολογική οπτική για το θέμα της πολυνομίας Παπαχρίστου, Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του δικαίου, σελ. 149 επ.

μοθέτηση, ομιλούν για μία δεύτερη νομοθετική επιστήμη⁴, αντιδιαστέλλοντάς την από την πρώτη, την οποία συνδέουν με την εποχή των διδασκαλιών περί φυσικού δικαίου και την λεγόμενη κίνηση των κωδικοποιήσεων.

Αυτή τη σύγχρονη «δεύτερη νομοθετική επιστήμη», της οποίας ως εξωτερικά πλαίσια ορίζονται το κοινωνικό κράτος «της εποχής της νεωτερικότητας», κατά την έκφραση του Maihofer⁵, και ο αναπόφευκτος περιορισμός του νομικού θετικισμού υπό την πίεση των κοινωνικών επιστημών, θεωρούν οι ερευνητές ως αναγκαία μεθοδολογική βάση μιας εφαρμοσμένης Δικαιοπολιτικής⁶. Η Δικαιοπολιτική⁷ γίνεται δεκτή ως το συμπληρωματικό «άλλο» της Νομικής επιστήμης, δηλαδή, της Δογματικής, η οποία αφορά στα προβλήματα της εφαρμογής του δικαίου και υποστηρίζεται μεθοδολογικά από την παραδοσιακή νομική μεθοδολογία. Με την προαναφερθείσα, νέα ποιοτικά, σύλληψη της Νομικής επιστήμης διευρύνεται ο ζωνικός της χώρος διότι αίρονται τα περιοριστικά διλήμματα που έθεσε σ' αυτήν ο νομικός θετικισμός.

Σκοπός αυτής της μελέτης είναι: Πρώτον, η παρουσίαση του εύρους της Νομοθέτησης και των συνεπειών του ανατρεπτικού της χαρακτήρα για τις νομικές σπουδές και την παραγωγή του νομοθετικού έργου. Δεύτερον, η σκιαγράφηση των θεμελιωδών προτάσεων μιας συστημικής θεωρίας και η ανάλυση των συνεπειών της για τις κατεστημένες παραδοχές του «δικαίου» και της «πολιτικής». Αποτελεί πεποίθησή μου ότι η πανταχόθεν αναζητούμενη και μη ευρισκόμενη «θεωρία» της Νομοθέτησης δεν μπορεί παρά να προέλθει μέσα από μία ευρύτερη αλλαγή της νοηματότητας των δύο βασικών της συνιστωσών, δηλαδή, του δικαίου και της πολιτικής. Ιδεώδες θεωρητικό πλαίσιο για την επιτέλεση αυτής της αλλαγής είναι εκείνο που προσφέρει η συστημική θεωρία των αυτοαναφερομένων συστημάτων.

4. Maihofer, Nachwort zur Fragestellung: Gesetzgebungstheorie und Rechtspolitik, σελ. 404.

5. Maihofer, όπ.π., σελ. 405.

6. Αλλιώς Schulze-Fielitz, Theorie und Praxis parlamentarischer Gesetzgebung, σελ. 22, ο οποίος δεν δέχεται την ύπαρξη μιας ανεξάρτητης νομοθετικής επιστήμης, επικαλούμενος την πολυπλήθεια των σημαινομένων διά του όρου «Νομοθέτηση».

7. Για την παραδοσιακή αντίληψη της Δικαιοπολιτικής, κατά την οποία το δίκαιο κατανοούμενο θετικιστικά χρησιμοποιείται ως μέσον προς επίτευξη των εκάστοτε υιοθετούμενων πολιτικών στόχων, δεξ Wroblewski, Einführung in die Gesetzgebungstheorie, σελ. 7.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. Προς μία καταγραφή της έννοιας και του αντικειμένου της νομοθετικής επιστήμης

Ο νομικός ερευνητής που θα αποφασίσει να ασχοληθεί με τη νέα νομοθετική επιστήμη και τη νέα νομοθετική θεωρία έχει να αντιμετωπίσει πολύπλοκα προβλήματα τα οποία άπτονται τόσο του νεωτεριστικού χαρακτήρα των μεθοδολογικών εργαλείων έρευνας όσο και της πολυειδίας των συσσωρευμένων πληροφοριών.

Είναι εντυπωσιακή η ανάπτυξη της νομοθετικής επιστήμης ιδιαίτερα τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια⁸. Οι αιτίες αυτού του φαινομένου δεν πρέπει να αναζητηθούν ούτε στην «επανακάλυψη» ενός λησμονημένου τομέα της νομικής έρευνας ούτε στην επιτεινόμενη κρίση που δημιουργούν «νέες» νομικές παθολογίες, όπως το ανεφάρμοστο των κειμένων νόμων, η νομική πλημμυρίδα ή το πρόβλημα της ενσωμάτωσης και επεξεργασίας των πληροφοριών από τον σύγχρονο νομοθέτη. Και τούτο, ακριβώς επειδή δεν είναι νέες. Αντίστοιχα προβλήματα κατά τη νομοθετική παραγωγή είχαν επισημανθεί από όλους όσους ασχολήθηκαν με τη Νομοθέτηση στο παρελθόν. Αναζητώντας, δε, την αφετηρία των σχετικών προσεγγίσεων πρέπει να αναχθεί κανείς πολύ πέραν των προβληματισμών που ανεπτύχθησαν από επιφανείς νομικούς των προηγούμενων αιώνων (όπως είναι οι Mohl⁹, Beling¹⁰, Savigny¹¹, Zeiller¹²). Οι αρχές επί των οποίων πρέπει να

8. Δες ενδεικτικά την έκταση των θεμάτων που καταλαμβάνει ο βιβλιογραφικός οδηγός του Baden, *Auswahlbibliographie zur Gesetzgebungslehre*, σελ. 187 επ., στον οποίο αναφέρεται η μελέτη στη συνέχεια αναλυτικότερα.

9. Mohl, *Die Abfassung der Rechtsgesetze. Ein Bruchstück*, σελ. 375 επ.

10. Beling, *Methode der Gesetzgebung, insbesondere der Strafgesetzgebung*.

11. Savigny, *Vom Beuf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*.

12. Zeiller, *Grundsätze der Gesetzgebung 1806-1809*.

τίθενται οι νόμοι απασχόλησαν κατ' εξοχήν την αρχαιοελληνική και νεότερη φιλοσοφία¹³.

Αναμφίβολα ο 18ος αιώνας αποτελεί το χρονικό ορόσημο εμφάνισης των κλασικών έργων για τη Νομοθέτηση όπως το «De l'Esprit des Lois» του Montesquieu ή το «Scienza di Legislazione» του Filangieri, με τα οποία προτείνεται η ένταξη της Νομοθέτησης στη γενικότερη φυσικοδικαιική ορθολογική αρχή, που (θα) διέπει όχι μόνο τη σύνολη κοινωνία των ανθρώπων αλλά και την επιστήμη¹⁴.

Οι σύγχρονες προσεγγίσεις της Νομοθέτησης δεν απέστησαν αυτού του θεμελιώδους αξιώματος και σ' αυτόν ακριβώς τον λόγο οφείλονται ορισμένες εντυπωσιακές ομοιότητες που εντοπίζονται από τους ερευνητές.

Ως τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεί ν' αναφερθεί ο Thomasius, ο οποίος στις δημοσιευμένες το 1740 «Lectiones de Prudentia Legislatoria», αφού επισημαίνει στην § 9, ότι όσο λιγότεροι γενικοί και απλοί νόμοι υπάρχουν, τόσο το καλύτερο, εντοπίζει τα κυριότερα προβλήματα της νομοθετικής επιστήμης στην αδυναμία κατανόησης του γραπτού δικαίου (§ 9), στα γλωσσικά προβλήματα (§ 10), στην αντιφατικότητα (§ 12), στη μακρογορία και στην ασάφεια (§ 14), όπως και στο πρόβλημα της διάρθωσης των αποτελεσμάτων αντί των αιτιών των σφαλμάτων (§ 17)¹⁵.

Εξάλλου και οι ισχυρισμοί που προβάλλονται από την πλευρά των σύγχρονων «καθαρόαιμων» θετικιστών ότι η Νομοθέτηση αποτελεί τέχνη και ως τέτοια εντάσσεται στην πολιτική, την οποία διέπουν κανόνες διαφορετικής επιστημολογικής ποιότητας από εκείνους της επιστήμης —άρα: οι νομικοί μπορούν να ασχολούνται με τους νόμους όσο το επιτρέπει η τεχνική τους πλευρά— έχουν ήδη προταχθεί με σαφήνεια από τους Mohl και Zitelmann ήδη το 1904.

Επίσης και η βασική φιλοσοφική/επιστημολογική θέση που εκφράζε-

13. Ως προπομποί των νεότερων προσεγγίσεων θεωρούνται τα έργα των Πλάτωνα, Νόμοι και Αριστοτέλη, Ηθικά Νικομάχεια. Για την ανάπτυξη της Νομοθέτησης κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, αντί άλλων, Σούρλας, όπ.π., σελ. 15 επ.

14. Οι αντιλήψεις του Διαφωτισμού επηρέασαν και τους Έλληνες που ασχολήθηκαν με τα προβλήματα της Νομοθέτησης εκείνη την εποχή. Σχετικά, Ανωνύμου του Έλληνο, Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας, (αναφέρεται από τον Σούρλα, όπ.π., σελ. 17, υποσ. 34).

15. Αναφέρεται από τον Heyen, Historische und philosophische Grundfragen der Gesetzgebungslehre, σελ. 14.

ται στη σύγχρονη νομοθετική θεωρία, ότι με την αξίωση της Νομοθέτησης να ισχύει ως ισότιμος εταίρος της Δογματικής και της Συστηματικής του δικαίου σημειώνεται υπέρβαση της διάστασης ανάμεσα στο δεοντολογικό και το πραγματιστικό στοιχείο, μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν αποτελεί τίποτε περισσότερο παρά τη σύγχρονη έκφραση —στο νομικό πεδίο— της διαλεκτικής αντίληψης του Πλάτωνα και του Hegel για την ενότητα των επιστημών¹⁶. Συνεπώς, δεν πρόκειται για κάποια κρυφή ήπειρο, όπως συχνά διατείνονται οι ασχολούμενοι με τη Νομοθέτηση. Ποιο είναι, λοιπόν, το νέο στοιχείο που κάνει επίκαιρη τη συζήτηση για τη Νομοθέτηση σήμερα;

Είναι, άνευ ετέρου, το στοιχείο εκείνο που προσκομίζεται από την κοινωνική προσέγγιση του δικαίου. Τα συστατικά αυτής της προσέγγισης, που επιτυγχάνεται χάρη στις κοινωνικές επιστήμες και στην Κοινωνιολογία, θα αναλυθούν λεπτομερώς στη συνέχεια της μελέτης. Στο σημείο αυτό απλώς θα κατονομασθούν, για λόγους ενότητας των αναλυομένων σκέψεων. Τρία, λοιπόν, είναι τα συστατικά στοιχεία της πρωτογενούς προσέγγισης του δικαίου μέσω των κοινωνικών επιστημών:

- α) Η διαπίστωση ότι έχει επέλθει —τουλάχιστον για τον σημερινό τύπο κοινωνιών— το τέλος της εννοιοκρατίας, του νομικού θετικισμού και της τυποκρατίας ως κατηγοριών του νομικώς σκέπτεσθαι,
- β) η συμπύκνωση, εξέλιξη και εξειδίκευση των νεώτερων θέσεων του Jhering, των ιδεών της πραγματιστικής σχολής του δικαίου και της σύγχρονης κοινωνικής φιλοσοφίας¹⁷, και
- γ) η με βάση τις δύο προηγούμενες θέσεις ανάπτυξη της σύγχρονης διδασκαλίας για τη φύση του νόμου, η οποία αναδεικνύει τη λειτουργική του διάσταση. Η έννοια, δε, της «λειτουργικότητας» του νόμου αναλυόμενη από τους κοινωνιολόγους υπό το λήμμα «κοινωνικός έλεγχος δια του δικαίου» σημαίνει ότι το δίκαιο αποβλέπει:
 - α) στον έλεγχο της συμπεριφοράς των πολιτών,
 - β) στον έλεγχο της συμπεριφοράς της διοικήσεως, και
 - γ) στον έλεγχο της πολιτικής εξουσίας.

Τη λειτουργικότητα του νόμου ως χαρακτηρισολογική σταθερά του προέβαλλαν κυρίως οι διοικητικές επιστήμες, οι οποίες διέθεταν, λόγω δομής, τη μεγαλύτερη ευαισθησία έναντι των ραγδαία επελθουσών κοινω-

16. Για μία εποπτεία της διαλεκτικής μεθόδου, Μανωλεδάκης, Εισαγωγή στην επιστήμη, σελ. 108 επ., *passim*.

17. Για τη σύνδεση αυτών των ρευμάτων με πρότερες και ύστερες διδασκαλίες, Αραβαντινός, *όπ.π.*, σελ. 176 επ., 190 επ.

νικών και θεσμικών διαφοροποιήσεων (κυρίως στην κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ κράτους-κοινωνίας-διοίκησης)¹⁸.

Η μεταβολή αυτή στην αντίληψη των νομικών (αλλά και των μη νομικών) για τη φύση του δικαίου βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τις κοινωνικο-πολιτικές ανακατατάξεις που σημειώθηκαν κυρίως κατά τη δεκαετία 1960-70 στον ευρωπαϊκό χώρο. Σ' αυτό, εξάλλου το χρονικό σημείο μπορεί να προσδιορισθεί και η μεταστροφή του ενδιαφέροντος των νομικών προς τη Νομοθέτηση. Η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από την άσκηση ιδιαίτερας μεγάλων πιέσεων εκ μέρους των κοινωνικών επιστημών στο σταθερό, πλην όμως αποστεωμένο, οικοδόμημα του νομικού θετικισμού. Και ναι μεν δεν άλωσαν εν τέλει οι κοινωνικές επιστήμες τη νομική Δογματική —πράγμα που ήταν ούτως ή άλλως αδύνατον¹⁹— πλην όμως αμφισβητήθηκε αποτελεσματικά η αξίωση του θετικισμού να αποτελέσει αυτός το καταληκτικό όριο της Νομικής επιστήμης.

Η εδραίωση αυτής της αμφισβήτησης ανοίγει τον δρόμο για την είσοδο νέων επιστημονικών αντικειμένων στη νομική επιστήμη δημιουργώντας συγχύσεις και παρεξηγήσεις αλλά δίνοντας ταυτόχρονα νέα «πνοή» στις νομικές αναζητήσεις²⁰.

Η Νομοθέτηση μπορεί να θεωρηθεί το πιο τυπικό προϊόν αυτής της διαδικασίας. Και τούτο, διότι η Νομοθέτηση διεκδικώντας την καταχώρησή της στον χώρο των γνωστικών αντικειμένων της Νομικής επιστήμης και επιδιώκοντας την κατοχύρωση της ιδιοτυπικής της ταυτότητας που συντί-

18. Η διβλιογραφική παρουσίαση αυτού του θέματος είναι αδύνατη εξ αιτίας της υπερβολικής έκτασής του. Δες πάντως τη διβλιογραφική παράθεση του Seibel, *Die Nutzung verwaltungswissenschaftlicher Forschung für die Gesetzgebung*, σελ. 121 επ., όπου γίνεται μία διβλιογραφική ομαδοποίηση των θεμάτων τα οποία αντιλαμβάνεται η λειτουργική εκδοχή του δικαίου, όπως π.χ. Νόμος και Διοίκηση, πρακτική της Νομοθέτησης, πολιτικός προγραμματισμός κ.λπ.

19. Η ενθουσιώδης αυταπάτη που καλλιεργήθηκε από συγγραφείς όπως ο Lautmann, *Soziologie vor den Toren der Jurisprudenz* ή ο Plack, *Plädoyer für die Abschaffung des Strafrechts*, ότι το δίκαιο πνέει τα λούστια και ότι η υποκατάστασή του από τις κοινωνικές επιστήμες και ειδικότερα την Κοινωνιολογία αποτελεί θέμα χρόνου, είναι ενδεικτική του βαθμού ανωριμότητας της σχετικής συζητήσεως για τη διεπιστημονική έρευνα κατά την εποχή εκείνη.

20. Το έργο που σηματοδεύει τη νέα στροφή της νομικής σκέψης είναι οπωσδήποτε το βιβλίο του Noth, *Gesetzgebungslehre*, το οποίο χρησίμευσε ως οδηγός όλων των νεότερων θεωρητικών και πρακτικών αναζητήσεων στον χώρο της νομοθετικής επιστήμης.

θεται από στοιχεία της Φιλοσοφίας του δικαίου, της Κοινωνιολογίας του δικαίου, της Έρευνας των νομικά σημαντικών γεγονότων²¹, της Κυβερνητικής, της Πολιτικής και της Πληροφορικής προκαλεί μία σοβαρή επιστημολογική αναταραχή. Ενώπιον αυτών των ανακατατάξεων τίθενται υπό αίρεση τα κοινώς παραδεγμένα όρια μεταξύ των επιστημών και το ζήτημα της διεπιστημονικής επικοινωνίας γίνεται άμεσης προτεραιότητας.

21. Η απόδοση του όρου «Rechtstatsachenforschung» στη γλώσσα μας ποικίλλει. Εδώ ακολουθείται η μετάφραση του Σούρλα όπ.π., σελ. 29, η οποία είναι σαφέστερη από τη μετάφραση του Γαζή, όπ.π., σελ. 490, που αποδίδει τον όρο ως «έρευνα των δεδομένων του νομικού βίου».

2. Αίτια και αφορμές της εμφάνισης της σύγχρονης νομοθετικής επιστήμης

Αναζητώντας κανείς τις αφετηρίες της σύγχρονης δραστηριότητας των επιστημόνων με τη Νομοθέτηση, πρέπει να τις αναζητήσει στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας, όπου σημειώνεται η εμφάνιση μιας προόδου-κρίσεως της Νομοθέτησης.

Η ανάδειξη της κρίσης της νομοθετικής παραγωγής σε κεντρικό επιστημονικό ζήτημα οδήγησε στο να ενταθούν οι προσπάθειες υπέρβασής της. Από την έκταση δε της σχετικής βιβλιογραφίας παρατηρεί κανείς ότι οι καταβαλλόμενες προσπάθειες είναι ευθέως ανάλογες του μεγέθους του προβλήματος²².

Κατά την περιγραφή αυτής της νομοθετικής κρίσεως, αναδεικνύεται ως σπουδαιότερο χαρακτηριστικό της, η προϊούσα νομορρύθμιση²³, η οποία έχει ως αποτέλεσμα μία άκρατη και ανέλεγκτη πολυνομία που χαρακτηρίζει όλες τις νομικές περιοχές²⁴.

2.1. Κρισιτικά φαινόμενα του δικαίου:

Προϊούσα νομορρύθμιση-Πολυνομία

Πολλές προσπάθειες κατεβλήθησαν προκειμένου να προσδιοριστεί η «προϊούσα νομορρύθμιση» κατά έναν κοινά αποδεκτό τρόπο και να οριοθετηθεί από άλλες συγγενείς έννοιες. Η έννοια όμως αυτή έχοντας αναπόφευκτα μία ιδεολογικοποιημένη σηματοδότηση προσφέρεται για μία «συνθηματολογική» —κατά τον Teubner²⁵— χρήση και δεν μπορεί να

22. Ως αρνητική πλευρά του προκύπτοντος αποτελέσματος μπορεί να επισημάνει κανείς την εννοιολογική σύγχυση που προκαλείται ως φυσικό επακόλουθο της συσσωρεύσεως εννοιών οι οποίες αποδίδουν ή επιδιώκουν να αποδώσουν τα ίδια φαινόμενα, εκκινώντας από διαφορετικές αφετηρίες και με διαφορετικές συντεταγμένες. Πρβλ. επί παραδείγματι, στο γλωσσικό επίπεδο τη σωρεία των γερμανικών λέξεων ή των γερμανισμών που αποδίδουν κρισιτικά φαινόμενα της Νομοθέτησης, όπως: Verrechtlichung, Vernormung, Normenflut, Gesetzesinflation, Gesetzesflut, Gesetzessperfektionismus, Bürokratisierung, κ.λπ.

23. Δες για μία πρώτη παρουσίαση στην ελληνική γλώσσα, Καρκατσούλης, Αυτοποιητικό δίκαιο και υστεροβιομηχανικό κράτος, σελ. 110 επ.

24. Αντί άλλων, Kübler, Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität.

25. Teubner, Verrechtlichung-Begriffe, Merkmale, Grenzen, σελ. 291.

παραπέμπει σε μία «ουδέτερη» σήμανση. Επιβαλλομένου λοιπόν, του προσδιορισμού της κάθε φορά, η «προϊούσα νομορρύθμιση» χρησιμοποιείται στην παρούσα μελέτη ως η κατάλληλη εκείνη έννοια που μπορεί να αποδώσει την ιδιότητα του αυτόνομου δικαίου —εκείνου, δηλαδή, του τύπου δικαίου που παράγεται στο κοινωνικό κράτος— να επεκτείνει τον έλεγχό του σε όλο και περισσότερες εξωδικαστικές κοινωνικές σχέσεις, προσπαθώντας να διευρύνει συνεχώς τον χώρο ελέγχου του σε βάρος των άλλων κοινωνικών υποσυστημάτων.

Έχοντας ως βάση αυτόν τον κοινωνιολογικό ορισμό της «προϊούσας νομορρύθμισης» μπορούμε να αναζητήσουμε τις όψεις της στις συναφείς κοινωνιολογικές θεωρίες περί του κοινωνικού ελέγχου²⁶.

Σύμφωνα με αυτές, στην έννοια «προϊούσα νομορρύθμιση» μπορούν να συνυπαχθούν τα εξής μερικότερα φαινόμενα:

1) Κρατισμός. Ως κρατισμός ερμηνεύεται η αυξανόμενη επέμβαση του κράτους κατά τη διαμόρφωση και συστηματοποίηση του δικαίου, το οποίο χρησιμοποιείται ως μέσον ελέγχου όσων το δυνατό περισσότερων περιοχών της κοινωνικής ζωής. Αυτή η διαδικασία του προοδευτικού κρατισμού συνδέεται άρρηκτα με το φαινόμενο του συγκεντρωτισμού κατά τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων.

2) Εκνομίκευση: Μ' αυτήν εννοείται η σταθεροποίηση, γενίκευση, συστηματοποίηση και διαφοροποίηση του δικαίου στη βάση νομοθετικών πράξεων. Η εκνομίκευση είναι αναγκαίο στοιχείο της διαδικασίας θετικο-

26. Kaufmann, *Steuerung wohlfahrtssataatlicher Abläufe durch Recht*, σελ. 72 επ. Μπορεί, εξ άλλου, να διακρίνει κανείς την προϊούσα νομορρύθμιση και ως προς τα αποτελέσματα της επιρροής της σε κάθε μία εκ των συνταγματικά διακρινομένων εξουσιών, δηλαδή, σε εκνομίκευση (*Vergesetzlichung*) της νομοθετικής, σε γραφειοκρατικοποίηση της εκτελεστικής και σε δικαστικοποίηση της δικαστικής. Δες επ' αυτού Hugger, *Gesetze*, σελ. 29. Ο Voigt, *Verrechtlichung*, σελ. 19 επ., κατανοεί ως εκνομίκευση την τάση του σύγχρονου κράτους να χρησιμοποιεί ολοένα και περισσότερο τους κανόνες δικαίου ως μέσα για την πραγματοποίηση των πολιτικών του επιδιώξεων· ως γραφειοκρατικοποίηση ερμηνεύει τον αυξανόμενο αυτοέλεγχο της διοικήσεως και τη δημιουργία ενός ιδιαίτερου/παράλληλου δικαίου που βρίσκεται σε ένα υπο-κανονιστικό επίπεδο, ως δικαστικοποίηση ορίζει την τάση των δικαστηρίων —και ιδιαιτέρως του ομοσπονδιακού συνταγματικού δικαστηρίου— να υποκαθιστούν την πολιτική εξουσία σε ζητήματα της αρμοδιότητάς της. Ένας τέτοιος όμως ορισμός της προϊούσας νομορρύθμισης δεν έχει το απαιτούμενο αναλυτικό εύρος, ώστε να μπορεί να συμπεριλάβει τις περισσότερες όψεις της και να ερμηνεύσει επαρκώς τις μεταξύ τους σχέσεις. Δες κριτική της κατηγοριοποίησεως του Voigt από τον Dreier, βιβλιοκρισία στον Voigt, *Verrechtlichung*, σελ. 103.

ποιήσεως του δικαίου και απαραίτητη προϋπόθεση για την δυνατότητα των πολιτικών χειραγωγήσεων του δικαίου και συνεπώς της επεμβασιακής πολιτικής.

3) Η προϊούσα νομορρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων. Η αύξηση του ειδικού βάρους του νόμου ως μέσου ρυθμίσεως και ελέγχου της κοινωνικής ζωής έχει ως συνέπεια την αποδυνάμωση άλλων ειδών κοινωνικού ελέγχου, όπως η συναδελφικότητα ή η συντροφικότητα.

4) Γραφειοκρατικοποίηση. Οι συνέπειές της δεν έχουν ως μόνο επακόλουθο τη δυσκαμψία της δημόσιας διοίκησης αλλά γενικότερα την αποδόμηση τόσο των εσωτερικών σχέσεων στις τυπικές οργανώσεις όσο και των σχέσεων των οργανώσεων μεταξύ τους.

5) Δικαστικοποίηση. Μ' αυτήν εκφράζεται η τάση διακανονισμού και ελέγχου των κοινωνικών σχέσεων και συγκρούσεων όχι απλά με την κατασκευή και θέση σε λειτουργία νέων νόμων, αλλά ακόμη πιο έντονα με τον δικαστικό διακανονισμό που εκφράζεται σε δικαστικές αποφάσεις. Ως αποτέλεσμα της προϊούσας νομορρύθμισης παρουσιάζεται η πολυνομία —ή άλλως— νομική πλημμυρίδα.

Η πολυνομία καταγράφεται κυρίως στα παρακάτω φαινόμενα:

- α) Στην αναγκαιότητα συνεχούς εξειδίκευσης των ρυθμιστικών κανόνων,
- β) στην έλλειψη συστηματικότητας και στην αντιφατικότητα των υπαρχόντων κανόνων,
- γ) στη γρήγορη εναλλαγή των νόμων και στην αστάθεια του δικαίου,
- δ) στην ακατανοησία και στην ασάφεια των νομικών κανόνων, και
- ε) στην πλημμυρή εφαρμογή των ισχυόντων νόμων εξαιτίας της αδυναμίας επεξεργασίας τους από το κοινωνικό σώμα²⁷.

Τα αίτια του φαινομένου της νομικής πλημμυρίδας αναζητήθηκαν μέχρι τώρα με μονιστικό/αιτιοκρατικό τρόπο είτε στις ιδιοτροπίες του σύγχρονου νομοθέτη (τελειομανία και εγκλωδισμός στη λεπτομέρεια)²⁸ είτε στην υπερβολική και άσκοπη χρήση των εξουσιοδοτήσεων²⁹ είτε στην απορρυθμιστική για το δίκαιο επέμβαση ορισμένων πολιτικών κομμάτων³⁰ είτε τέλος στην ελλιπή παιδεία των νομικών. Σ' αυτήν κυρίως εντοπίστηκε η αδυναμία των νομικών, αφενός μεν να έχουν πλήρη εποπτεία του όγκου

27. Isensee, Mehr Recht durch weniger Gesetze? σελ. 139, Σκουρής, Η κρίση της νομοθετικής λειτουργίας, σελ. 9 επ.

28. Π.χ. Honsell, Vom heutigen Stil der Gesetzgebung, σελ. 9.

29. Honsell, όπ.π., σελ. 17 επ.

30. Isensee, Mehr Recht durch weniger Gesetze? σελ. 143, Mayer-Maly, Gesetzesflut und Gesetzesqualität heute, σελ. 428.

των ισχυόντων νόμων (πράγμα που συνεπάγεται συγχύσεις και επαναλήψεις κατά τη νομοθετική παραγωγή), αφετέρου δε να παράγουν καλούς νόμους εφόσον λόγω της θετικιστικής κατεύθυνσης των σπουδών εγκαταλείφθηκε η καλλιέργεια της τέχνης της κατασκευής τους (Verfall der Gesetzgebungskunst).

Οι προτάσεις που ακολούθησαν βάσει αυτών των ερμηνειών κυμαίνονταν αντίστοιχα από στρατηγικές απλοποιήσεως του δικαίου με την κατάργηση ενός μέρους των υπαρχόντων νόμων, μέχρι παρακλήσεις προς την καλή θέληση του νομοθέτη να εισακούσει τις διαμαρτυρίες για την κακή ποιότητα των νόμων και να συλλειτουργήσει σε μία προσπάθεια δελτιώσεώς τους (π.χ. επιτροπές απογραφειοκρατικοποίησης κ.λπ.)³¹.

Οι προτάσεις αυτές ακόμη και όταν εφαρμόστηκαν, δεν κατάφεραν παρά να έχουν —στην καλύτερη περίπτωση— μόνο μία μικρή συμβολή στην προσπάθεια επιλύσεως του προβλήματος. Κι αυτό, διότι το πρόβλημα της πολυνομίας παρά τις παραλλαγμένες εμφανίσεις του —π.χ. ενώ στις χώρες του Common Law εμφανίζεται ως «Deregulation» και αφορά κυρίως το νομικό πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής, στις ευρωπαϊκές χώρες αποδίδει ένα γενικότερο πρόβλημα του δικαικού συστήματος που άπτεται υποστασιακών για το δίκαιο θεμάτων, όπως η αναποτελεσματικότητά του και η βάθμιαία υποκατάστασή του από άλλα αποτελεσματικότερα μέσα κοινωνικού ελέγχου³²— χρίζει λύσεων τέτοιας εμβέλειας που απαιτούν αναπροσαρμογή όρων σκέψης για το δίκαιο.

Βεβαίως, η υλοποίηση τέτοιων λύσεων προϋποθέτει την αντίληψη του προβλήματος στις σωστές του διαστάσεις και ο νομικός θετικισμός δεν προσέφερε οπωσδήποτε τη σωστότερη σκοπιά που θα επέτρεπε μία εποπτική αντίληψη του προβλήματος. Αντιθέτως, η Θεωρία και η Κοινωνιολογία του δικαίου μπορούν να διεκδικήσουν ως δική τους πρόταση την (ανανεωτική) στροφή της νομικής επιστήμης προς μία κατεύθυνση που της επιτρέπει τη συνολική της αυτοπαρατήρηση³³. Αυτή ακριβώς τη στροφή εκφράζει η σύγχρονη νομοθετική επιστήμη.

31. Δες περί αυτών των προτάσεων λεπτομερώς Schulze-Fielitz, *όπ.π.*, σελ. 13.

32. Παραστατικά Voigt, *Abschied vom Recht?*

33. Παπαχρίστου, *όπ.π.*, σελ. 150.

2.2. Οι συνισταμένες της σύγχρονης νομοθετικής επιστήμης

Οι διδασκαλίες για μία σύγχρονη νομοθετική θεωρία και πράξη εύλογα μπορεί να θεωρηθούν ως αντίδραση των νομικών επιστημόνων στη διαμορφούμενη κατάσταση, όπου το δίκαιο υφίσταται μία αδιάκοπη συρρίκνωση: αντίδραση η οποία καταγράφεται ως προσπάθεια εκσυγχρονισμού τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο με το άνοιγμα της Νομικής επιστήμης στις σύγχρονες τεχνολογίες και βεβαίως στις θεωρίες που τις συνοδεύουν. Καταγράφοντας κανείς τις αντιδράσεις εκείνες που συγκρότησαν τον ζωτικό χώρο της Νομοθέτησης, μπορεί να τις ομαδοποιήσει σε πέντε κατηγορίες³⁴. Επ' αυτού, πρέπει να τονιστεί ότι η επιγραμματική αναφορά στις συνισταμένες της Νομοθέτησης που θα γίνει στη συνέχεια έχει μεν σκοπό την υπόμνησή τους, κυρίως όμως επιδιώκει να καταδείξει το μέγεθος της συμμετοχής κάθε μιας απ' αυτές στη δημιουργία της νομοθετικής επιστήμης.

1) Οι δυσκολίες τις οποίες αντιμετωπίζει η παραδοσιακή τεχνική της Νομοθέτησης λόγω της πληθώρας του ετερογενούς υλικού που προκύπτει από την αύξηση της κοινωνικής πολυπλοκότητας. Το υλικό αυτό συσσωρευόμενο ενώπιον του νομοθέτη του δημιουργεί αδυναμία εποπτείας, ελαχιστοποιεί την ικανότητά του να επεξεργάζεται τις κοινωνικές πληροφορίες και κατά συνέπεια η δημιουργία σαφών, μη αντιφατικών, συστηματικών και λειτουργικών νόμων μετατοπίζεται στον χώρο του επιθυμητού και ανεκπλήρωτου οράματος³⁵. Παρόλα αυτά ο νομοθέτης πρέπει να μάθει να συμπεριφέρεται προσανατολιζόμενος στη βασική αρχή της δημιουργίας καλών νόμων³⁶, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να εφεύρει τρόπους να δημιουργεί καλούς νόμους δαμάζοντας την πληθώρα και την ετερότητα των πληροφοριών.

Πρακτική έκφραση αυτής της θέσεως αποτελούν οι ποικίλες προσπάθειες κωδικοποιήσεως των πληροφοριών που δέχεται ο νομοθέτης. Αυτό επιδιώκεται, αφενός μεν, με την αυτοματοποίηση της διαδικασίας, προκειμένου να υπάρξει δυνατότητα ελέγχου των αντινομιών, της διευκολύνσεως

34. Η κατηγοριοποίηση αυτή γίνεται από τον Schulze-Fielitz, όπ.π., σελ. 22 επ.

35. Αντί άλλων, Σούρλας, Νομοθετική θεωρία και Νομική επιστήμη, σελ. 52 επ.

36. Έτσι, Hill, Einführung in die Gesetzgebungslehre (2), σελ. 57, Maihofer, Gesetzgebungswissenschaft, σελ. 3.

των παραπομπών σε άλλα νομοθετήματα, της ενότητας της ορολογίας και άλλων συναφών θεμάτων³⁷, αφετέρου δε, με προσπάθειες κεντρικής καθοδήγησης στο έργο του μέσω νομοθετικών κατευθυντηρίων γραμμών³⁸.

2) Η εμπειρία που συνελέγη από την απόπειρα νέων ρυθμίσεων μέσω νομοθετημάτων μεγάλου εύρους. Μία τέτοια αξιολογη εμπειρία αποκομίσθηκε από τη δραστηριότητα της ομάδας των αποκαλούμενων «εναλλακτικών ποινικολόγων», οι οποίοι επεξεργάστηκαν την επαναδιατύπωση του ειδικού μέρους του γερμανικού Ποινικού Κώδικα κατά τη δεκαετία 1960-70. Με τα πορίσματα εργασίας αυτής της ομάδας καταδείχθηκε και στον γερμανικό χώρο η διαφορά ανάμεσα στο «Law in Books» και στο «Law in Action». Η εργασία αυτή υπήρξε αναντίρροπη η περισσότερο συστηματοποιημένη προσπάθεια καταδείξεως της κενότητας ορισμένων τυπολογικών ποινικών διατάξεων και της εδραιώσεως της πεποιθήσεως για την αναγκαιότητα συνυπάρξεως της κοινωνικής πραγματικότητας με τους ποινικούς κανόνες. Η αποτίμηση της επιρροής αυτού του εγχειρήματος ήταν ιδιαζόντως θετική, έτσι ώστε μπορεί να ισχυρισθεί κανείς ότι ο χώρος του Ποινικού δικαίου χρησίμευσε ως δούρειος Ίππος εισαγωγής καινών νομικών δαιμονίων. Το άνοιγμα των ασκών του Αιόλου που συντελέσθηκε με τις εγκληματολογικές έρευνες για τον αφανή αριθμό της εγκληματικότητας, για τις προφανείς και λανθάνουσες λειτουργίες των ποινικών κανόνων και για έναν μη υπερβατικό προσδιορισμό της έννοιας του εννόμου αγαθού είχε ως αποτέλεσμα να συμπαρασύρει και τους λοιπούς δικαιοκούς κλάδους σε μία αντίστοιχη διαδικασία (δες π.χ. στο Αστικό δίκαιο την έξαρση της Έρευνας των νομικά σημαντικών γεγονότων κατά τη δεκαετία 1970-80)³⁹.

3) Μία τρίτη συνισταμένη της νομοθετικής επιστήμης θεωρείται ότι συγκροτούν εκείνες οι μεθοδολογικές αναζητήσεις κατά τις οποίες τα νομικά προβλήματα μπορούν να επιλυθούν με τη χρήση μαθηματικολογικών αναλύσεων, ιδιαιτέρως δε με τη χρήση της αξιωματικής μεθόδου⁴⁰.

37. Αναλυτικά, και με σχετική βιβλιογραφία, Σούρλας, όπ.π., σελ. 56 επ.

38. Δες π.χ. τις κατευθυντήριες γραμμές για τη διευκόλυνση του νομοθετικού έργου που εισηγήθηκε η ομοσπονδιακή κυβέρνηση της Δ. Γερμανίας προς τα επί μέρους υπουργεία.

39. Για μία αναλυτική παρουσίαση αυτών των έργων, όπως και της πορείας της ποινικής Νομοθέτησης στη Δ. Γερμανία, δες Karkatsoulis, *Inzest und Strafrecht, Καρκατσούλης*, Η συμβολή της λειτουργικής ανάλυσης στην ποινική Νομοθέτηση, σελ. 961 επ.

40. Rödiger, *Axiomatisierbarkeit juristischer Systeme*, σελ. 49 επ.

Σύμφωνα προς αυτές τις θεωρητικές προσεγγίσεις, ο νόμος εκλαμβάνεται ως ένα —μεταξύ άλλων— ρυθμιστικό εργαλείο της ανθρώπινης συμπεριφοράς, εντασσόμενο ερμηνευτικά εντός ενός ευρέως θεωρητικού πλαισίου, δηλαδή, εκείνου των κανόνων. Κατά την έρευνα δεν προκρίνονται οι ιδιαιτερότητες του νόμου, της δικαστικής αποφάσεως, της διοικητικής πράξεως ή ενός εξωδικαστικού κοινωνικού μηχανισμού αυτορρυθμίσεως των διαφορών αλλά αναζητούνται οι σταθεροί όροι, οι οποίοι διέπουν γενικά την ανθρώπινη συμπεριφορά —ή για να χρησιμοποιήσω τη μοντέρνα ορολογία: ο νόμος διερευνάται στο κανονιστικό του μετα-επίπεδο⁴¹.

Η άρση της ιδιαιτερότητας του νόμου και η κοινότητά του με λοιπά νομικά φαινόμενα διευκολύνουν την είσοδο των ηλεκτρονικών υπολογιστών στις νομικές εργασίες και την ανάπτυξη ιδιαίτερων προγραμμάτων γι' αυτές. Οι εργασίες του Rödigs⁴² παραμένουν για τον γερμανόφωνο χώρο πρωτοπόρες σ' αυτόν τον τομέα⁴³. Συνεπικουρία και θεωρητική κάλυψη σ' αυτές τις αναζητήσεις προσέφερε η αναλυτική φιλοσοφία⁴⁴.

4) Ως τέταρτη βασική συνισταμένη της Νομοθέτησης λειτούργησε ο έλεγχος συνταγματικότητας των νομικών κανόνων από το ανώτατο συνταγματικό δικαστήριο (Normenkontrolljudikatur des BVerfG). Οι υποδείξεις βελτιώσεως των νόμων που διατυπώθηκαν στο πλαίσιο αυτού του ελέγχου συνοψίζονται στο ότι ο νομοθέτης ως μόνος αρμόδιος να επιλαμβάνεται ρυθμίσεων οι οποίες αφορούν θεμελιακά κανονιστικά ζητήματα, όπως π.χ. η ρύθμιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων ή η διάθεση πυρηνικής ενέργειας⁴⁵, πρέπει να είναι τόσο περισσότερο συγκεκριμένος, όσο μεγαλύτερη είναι η αμφισβήτηση ή εντονότερη η πολιτική διαμάχη. Το πρόβλημα της σωστής προσεγγίσεως των πραγματικών γεγονότων (κοινωνικής πραγματικότητας) μέσω του νομοθέτη δεν θεματοποιείται θεωρητικά αλλά επαφίεται στην εμπειριστική κρίση του δικαστή.

Συνεπώς, η βαρύτητα της κρίσεως μετατίθεται από την ορθότητα της συζεύξεως των κοινωνικών με τα νομικά γεγονότα στη διαδικασία υπα-

41. Baden, Die gesetzgebungstheoretische Konzeption Jürgen Rödigs, σελ. 110 επ.

42. Rödigs, Vorstudien zu einer Theorie der Gesetzgebung, του ιδ., Studien zu einer Theorie der Gesetzgebung.

43. Από την ελληνική βιβλιογραφία, δες Ιντζεσίλογλου, Η ηλεκτρονική επεξεργασία του δικαίου.

44. Αντί άλλων Mokre/Weinberger, Rechtsphilosophie und Gesetzgebung.

45. BVerfGE 49, 89 επ., Schwerdtfeger, Optimale Methodik der Gesetzgebung als Verfassungspflicht, σελ. 173 επ. Σχετικά και με περαιτέρω βιβλιογραφικές υποδείξεις Schneider, Gesetzgebung, σελ. 16 επ.

γωγής των εκάστοτε θεωρούμενων ουσιαστικών προς ρύθμιση γεγονότων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η προβληματική της Νομοθέτησης περιορίζεται στον χώρο του Δημοσίου/Συνταγματικού δικαίου⁴⁶.

5) Η αποφασιστικότερη όμως ώθηση για την εμφάνιση της Νομοθέτησης ως ενός νέου, ιδιαίτερου κλάδου των νομικών σπουδών δίδεται από τον χώρο των εμπειρικών κοινωνικών επιστημών, ειδικότερα δε από τις ευρέως διαδεδομένες στις ΗΠΑ έρευνες εφαρμογής και αξιολογήσεως. Οι έρευνες αυτές που χρησιμοποιήθηκαν κατ' αρχάς για την εξήγηση των αποκλίσεων μεταξύ των τεθειμένων πολιτικών προγραμμάτων και των αποτελεσμάτων που όντως προκύπτουν από την εφαρμογή τους, προτείνουν μία νέα εκδοχή στη σύνδεση του κανονιστικού και του πραγματικού, εκκινώντας από την άποψη ότι η εφαρμογή ενός προγραμματικού στόχου δεν θεωρείται ως φυσικό επακόλουθο της θέσεώς του⁴⁷.

Η άποψη αυτή εδράζεται στην αμφισβήτηση της αιτιοκρατικής λογικής⁴⁸ που αντιλαμβάνεται τη σχέση μεταξύ ενός πράττοντος υποκειμένου και ενός δεχόμενου την επενέργεια της πράξεώς του αντικειμένου ως σχέση ενεργητική μόνον κατά το υποκείμενο. Σύμφωνα μ' αυτήν τη λογική, το αντικείμενο (περιβάλλον) δέχεται παθητικά τα αποτελέσματα της επέμβασης του υποκειμένου και δεν επικαθορίζει την πράξη του υποκειμένου. Απεδείχθη όμως από τη μελέτη των αποτυχιών που παρουσίαζαν καλά σχεδιασμένες (δημόσιες) πολιτικές, ότι υπήρχε η αναγκαιότητα υιοθέτη-

46. Σ' αυτή την κατεύθυνση οι εργασίες του Eichenberger (κυρίως: Grundfragen der Rechtssetzung) και της ελβετικής σχολής της Νομοθέτησης (π.χ. του Müller, Inhalt und Formen der Rechtssetzung als Problem der demokratischen Kompetenzordnung, Meier, Kooperation von Legislative und Exekutive bei der Rechtssetzung im Bunde), με περαιτέρω βιβλιογραφία.

47. Η βιβλιογραφική εποπτεία των ερευνών εφαρμογής και αξιολογήσεως είναι αδύνατη λόγω του όγκου της. Μόνο ενδεικτικά αναφέρω τις παρακάτω μονογραφίες: Bruce A. Ackerman/S.R. Ackerman/J.W. Sawyer/D.W. Henderson, The Uncertain Search for Environmental Quality, New York 1974, Charles O. Jones, Clean Air-The Policies and Politics of Pollution Control, University of Pittsburgh Press 1975. Peter Marris/ Martin Rein, Dilemmas of Social Reform. Poverty and Community Action in the USA, London 1972, Jeffrey L., Pressman/Aaron B. Wildawsky, Implementation, Berkley 1973, Barret, S./Fudge C. (έκδ.) Policy and Action, Essays on the Implementation of Public Policy, 1981, London, New York, Mazmanian, D.A./Sabatier, P. (έκδ.) 1981, Effective Policy Implementation, Lexington, Mass./Toronto.

48. Η θεωρητική ανάλυση του Luhmann στο Zweckbegriff und Systemrationalität είναι κλασική.

σης ενός άλλου, περισσότερο ευέλικτου νοητικού σχήματος το οποίο θα προβληματιζόυσε με πολυπλοκότερο τρόπο τη σχέση υποκειμένου-αντικειμένου. Ένα τέτοιο σχήμα προσέφερε στους ερευνητές η Κυβερνητική, η οποία χρησιμοποιούσε για τις δικές της επεξεργασίες το «πλάνο»⁴⁹.

Τα αποτελέσματα της μεταφοράς του σχετικού προβληματισμού από τις ΗΠΑ στη Δ. Ευρώπη εκρίθησαν ως αξιολογικά και έτσι, παρά τις αναπόφευκτες μεθοδολογικές/τυπολογικές και εννοιολογικές διαφορές των αντίστοιχων επιστημονικών προβληματισμών —όπως αυτός εκφράζεται, επί παραδείγματι, στην κατανόηση της έννοιας της «επεμβάσεως»⁵⁰— είναι σήμερα κοινά αποδεκτό ότι οι έρευνες εφαρμογής και αξιολογήσεως είναι απαραίτητες για την επίτευξη σωστότερου σχεδιασμού και την πραγματοποίηση αποτελεσματικότερου κοινωνικού ελέγχου.

Στην περιοχή της Νομοθέτησης χρησιμοποιούνται τα υποδείγματα ελέγχου που προτείνει η έρευνα εφαρμογής και η ανάλυση δημόσιας πολιτικής με σκοπό τη διερεύνηση της αποτελεσματικότητας του νόμου⁵¹.

Η Νομοθέτηση έχει υιοθετήσει τις τεχνικές της έρευνας εφαρμογής, τις οποίες εξειδικεύει στο ιδιαίτερο αντικείμενό της. Τα νομοθετικά πειράματα, η εξέταση της πρακτικής εφαρμογής του νόμου, ο υποθετικός σχεδιασμός και η μερική ή πλήρης προσομοίωση⁵² αποτελούν τα κυριότερα δάνειά της από την έρευνα εφαρμογής. Εννοείται δε, ότι η χρήση των τεχνικών προϋποθέτει και τη χρήση του αντίστοιχου εννοιολογικού οπλοστασίου (φορέας εφαρμογής, αποδέκτες, πρόγραμμα, αποτέλεσμα), το οποίο έχει επίσης υιοθετηθεί από την έρευνα εφαρμογής.

49. Πρβλ. στην ανάλυση δημοσίας πολιτικής, Easton, A Framework for Political Analysis, 1965, του ιδ., A Systems Analysis of Political Life, 1965, Δεκλερής, Συστημική θεωρία κράτους και δικαίου, σελ. 18 επ., του ιδ., Η Συστημική Θεωρία της Δημοσίας Διοικήσεως, του ιδ., Η Συστημική Σχεδίαση της Δημοσίας Πολιτικής, σελ. 21 επ.

50. Σχετικώς, Kaufmann/Rosewitz, Typisierung und Klassifikation politischer Maßnahmen, σελ. 30 επ.

51. Zeh, Wille und Wirkung der Gesetze, σελ. 18 επ., König, Evaluation als Kontrolle der Gesetzgebung, σελ. 96 επ., Böhret/Hugger, Test und Prüfung von Gesetzentwürfen, Hugger, Gesetze-Ihre Vorbereitung, Abfassung und Prüfung, σελ. 325 επ.

52. Αναλυτικά, Böhret/Hugger, όπ.π., Hugger, όπ.π., σελ. 328 επ., Jaccard, Computersimulation in der Gesetzgebung, σελ. 33 επ., Reisinger, Planspiel und Simulation im Recht, σελ. 148 επ., Hopt, Simulation und Planspiel in Recht und Gesetzgebung, σελ. 33 επ.

Η διάσταση της έρευνας εφαρμογής που μας ενδιαφέρει, εν προκειμένω ιδιαιτέρως, είναι εκείνη που έχει σχέση με τους γνωσιοθεωρητικούς νεωτερισμούς, οι οποίοι εισάγονται μ' αυτήν. Επειδή δέ, αυτοί οι νεωτερισμοί έχουν σημαντική επίδραση στην ταυτότητα της Νομοθέτησης θα γίνει στην παρέκβαση που ακολουθεί μία αναλυτική αναφορά σ' αυτούς.

ΠΑΡΕΚΒΑΣΗ Ι Η έρευνα εφαρμογής

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η έρευνα εφαρμογής (Implementation) εμφανίζεται ως γενίκευση της έρευνας αξιολόγησης (Evaluation) η οποία αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία 1960-70 με σκοπό τη διερεύνηση των αιτιών για την απόκλιση μεταξύ των τεθειμένων πολιτικών στόχων και των επιτυγχανομένων αποτελεσμάτων⁵³. Το πνεύμα της έρευνας αξιολόγησης μεταφέρεται και στη Δ. Ευρώπη⁵⁴ ως έρευνα σχεδιασμού και οργάνωσης και καταλαμβάνει δεσποζούσα θέση μεταξύ των προκριτών ερευνητικών προγραμμάτων.

Η έρευνα σχεδιασμού και οργάνωσης έχει κανονιστικό χαρακτήρα και αποσκοπεί στο να δώσει ορθολογικές υποδείξεις για έναν σωστότερο και μεγαλύτερο κοινωνικό έλεγχο των στόχων που περιέχονται στα προγράμματα των πολιτικών κομμάτων και για να γίνει αυτό δυνατό, ζητά να ανακαλύψει εναλλακτικούς τρόπους κοινωνικού ελέγχου οι οποίοι να είναι απαλλαγμένοι από τα μειονεκτήματα των κανόνων του θετικού δι-

53. Ο όρος «Implementation» όπως αποδίδεται από τους Hartfiel/Hillmann στο Wörterbuch der Soziologie, σελ. 327, σημαίνει: «Χαρακτηρισμός που δηλώνει τη χρήση και εφαρμογή πολιτικών προγραμμάτων και κρατικών νόμων. Η πραγματοποίηση προγραμματικών στόχων (π.χ. προστασία του περιβάλλοντος) δεν επιτυγχάνεται με τους νόμους (π.χ. νόμος για την προστασία του περιβάλλοντος), όταν λόγω αδυναμίας επιβολής και εφαρμογής της ποινής από τις αρχές, όπως επίσης και λόγω ισχυρών αντιστάσεων των πολιτών/αποδεκτών της διάταξης, αναφύεται (δημιουργείται) ένα εφαρμοστικό ελάττωμα. Η έρευνα εφαρμογής ασχολείται με τις αιτίες αυτού του κενού μεταξύ προγράμματος και νόμου από τη μία πλευρά, και μεταξύ πραγματικότητας και αποτελέσματος από την άλλη».

54. Παρατίθεται μία ενδεικτική γερμανόφωνη βιβλιογραφία: Mayntz / Scharpf (έκδ.), Planungsorganisation. Die Diskussion um die Reform von Regierung und Verwaltung des Bundes, Ronge/Schmieg, Restriktion politischer Planung, Scharpf, Planung als politischer Prozess, Mayntz (έκδ.) Implementation politischer Programme I, II, Weiss, Evaluationsforschung, Wollmann, Politik im Dickicht der Bürokratie.

καίου. Το σπουδαιότερο, δε, μειονέκτημα του κανόνα δικαίου έγκειται στην υποκειμενιστική του φύση, που αντανακλά θεδαίως μία συγκεκριμένη φιλοσοφία. Αναλυτικά:

Το παραδοσιακό δίκαιο δεν μπορεί να ανταποκριθεί στον ελεγκτικό του ρόλο, τον οποίο του υπαγορεύει η σύγχρονη κοινωνική πολυπλοκότητα. Αυτό συμβαίνει, διότι το δίκαιο προσαρμοσμένο στη φιλοσοφία του 19ου αιώνα, που το θέλει εγγυητή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και ελευθερίας πρέπει να εξατομικεύεται κάθε φορά σε συγκεκριμένο φυσικό πρόσωπο. Στο Ποινικό δίκαιο π.χ. αντανακλάται, κατ' εξοχήν, αυτή η φιλοσοφία, συνοδευόμενη από τις αυστηρά προσωποπαγείς ερμηνείες της πράξεως και της ενοχής. Ωστόσο, τα σύγχρονα υποκείμενα του δικαίου διαθέτουν σε μεγάλη έκταση ιδιότητες διαφορετικές από εκείνες του φυσικού προσώπου. Αρκεί προς τούτο η υπόμνηση της σχετικής συζήτησης για τα εγκλήματα κατά του περιβάλλοντος ή για την ηλεκτρονική εγκληματικότητα.

Το δίκαιο για να ανταποκριθεί στις σύγχρονες ελεγκτικές ανάγκες και για να μπορέσει να εδραιώσει την ισχύ του ως μέσο ρυθμιστικό της κοινωνικής συμβίωσης πρέπει να επιτύχει έναν τέτοιο βαθμό αφαίρεσης που θα του επιτρέψει να αρθεί πέραν του προσωπικού και του υποκειμενικού. Αυτό μπορεί να το επιτύχει εάν λάβει τη φόρμα μιας επιλεκτικής δομής, η οποία με τη σειρά της οργανώνει τα προϊόντα/αποτελέσματα αυτής της επιλογής, δηλαδή, τις αποφάσεις και την προσημονία των αποφάσεων σε ένα ορισμένο σχήμα⁵⁵.

Ως πρόσφορο σχήμα προγραμματισμού/οργάνωσης τέτοιου βαθμού εμφανίζεται το «πλάνο» (Plan), που προέρχεται από την Κυβερνητική και το οποίο μπορεί να ενταχθεί σε μία αυτοποιημένη διαδικασία (υπόδειγμα —πραγματική κατάσταση— αποτέλεσμα), επιτρέποντας την επίτευξη μεγάλου βαθμού αποτελεσματικότητας⁵⁶. «Το επίπεδο της οργάνωσης», γράφει ο Luhmann, «θα είναι το ίδιο τόσο πολύπλοκο, που δεν θα επιτρέψει τη μεταστροφή του σε ένα επίπεδο ηθικού μανιχαϊσμού και απλουστεύσεων του είδους είτε/είτε. Η κατηγορική ρύθμιση μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς ή παράλειψης σύμφωνα με το πρότυπο “Ου φονεύσεις”, θα παραμένει μία από τις δυνατές φόρμουλες εκφοράς του προγραμματι-

55. Η ανάλυση αυτών των σκέψεων περιέχεται στα έργα του Luhmann, *Legitimation durch Verfahren, Rechtssoziologie, Ausdifferenzierung des Rechts*.

56. Τόσο για την ιδέα αυτή όσο και για το σχήμα, αντί άλλων Ιντζεσίλογλου, *Οικονομικές εντάσεις-συγκρούσεις και δικαιική οργανωτική δυναμική και μορφολογία στο χώρο των εργασιακών σχέσεων*, σελ. 352 επ.

σμού»⁵⁷. Η σύλληψη του δικαίου εντός ενός τέτοιου θεωρητικού πλαισίου επιφέρει κατ' ανάγκη μεταβολή σε όλες τις βασικές έννοιες που σχετίζονται μ' αυτό.

Έτσι, π.χ. η οργάνωση των αποφάσεων και των προσμονών των αποφάσεων μπορεί να γίνει μόνο με την υπέρβαση του αιτιοκρατικού τρόπου κατάταξης, στον οποίο το υποκείμενο δρα αλυσιδωτά, προσπαθώντας να εκπορθήσει ιεραρχημένους στόχους. Τέτοιος τρόπος οργάνωσης είναι ο προτεινόμενος από τη λειτουργιστική ανάλυση, όπου τα προϊόντα της επιλεκτικής δομής κατατάσσονται ως λειτουργικά ισοδύναμα, άρα συγκρίσιμα και εναλλάξιμα⁵⁸. Μία τέτοια οργάνωση συνεπιφέρει μεταβολή και στην αντίληψη του χρόνου: ενός μεγέθους, το οποίο έχοντας απόλυτες εσωτερικές διαφοροποιήσεις σε παρελθόν-παρόν-μέλλον κατέταξε τις προσμονές του πράττοντος υποκειμένου ανάλογα με την πραγμάτωσή τους σε μία από αυτές τις τρεις κατηγορίες, δημιουργώντας την αίσθηση σταθερότητας του δικαίου.

Η νέα όμως δικαιοκή δομή που προτείνεται, απαιτεί μία περισσότερο εύκαμπτη έννοια του χρόνου την οποία κατασκευάζει, θεωρώντας τον χρόνο ως ένα σχήμα οργάνωσης και συγχρόνως ελαττώσεως της παγκόσμιας πολυπλοκότητας που όντας απαλλαγμένο από στιγμιαία συμβάντα, δηλαδή, από το οντολογικό του βάρος, σχετικοποιεί την αξία των διακρίσεων ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον⁵⁹.

Νοούμενες αυτές οι τρεις διακρίσεις ως εννοιολογικά σχήματα καθ' εαυτά, διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τη διαθεσιμότητά τους να δέχονται ή όχι άλλες δυνατότητες. Με ένα παράδειγμα: Το παρόν δεν θα εννοείται πλέον ως εκείνο το χρονικό σημείο στο οποίο βρίσκεται τώρα η (υποκειμενικά αντιληπτή) παγκόσμια Ιστορία, αλλά ως ένας μηχανισμός αξιολόγησης των παρελθόντων με σκοπό την επιλογή εκείνων που θα χρειασθούν μελλοντικά.

Ο οργανωτής/νομοθέτης μπορεί να προγραμματίζει διαχρονικά, χωρίς τους φραγμούς που του θέτουν οι διακρίσεις μεταξύ παρόντος, παρελθόντος και μέλλοντος· μπορεί δηλαδή, να προβάλλει στο μέλλον τα διαφορετικά παρόντα του εκάστοτε πράττοντος τα οποία εμφανίζονται ως παρελθόν ενός απώτερου παρόντος και τον βοηθούν να προετοιμάζει ένα

57. Luhmann, Rechtssoziologie, σελ. 351.

58. Στον χώρο της Σωφρονιστικής/Ποινολογίας δεξ την εφαρμογή της Λαμπροπούλου, Οι λειτουργίες του θεσμού της φυλακής, σελ. 113 επ.

59. Luhmann, Rechtssoziologie, σελ. 343 επ. Για τη σχέση χρόνου και δομής, Luhmann, Soziale Systeme, σελ. 377 επ.

μέλλον το οποίο επιθυμεί ως προγραμματιστής να πραγματώσει⁶⁰. Αυτό σημαίνει ότι απεμπλέκεται από την αντιεξελικτική και μηχανιστική αντίληψη του χρόνου, που θέλει να μην είναι καθόλου εφαρμόσιμο στο παρόν ό,τι έχει εφαρμοστεί (ανεπιτυχώς) στο παρελθόν ή ότι το μέλλον μπορεί να προγραμματίζεται ανεξάρτητα από το παρόν. Έχοντας το πλάνο αυτές τις ιδιότητες, δίνει τη δυνατότητα στον οργανωτή/νομοθέτη και στην έρευνα εφαρμογής να αναζητήσει τις αιτίες δυσλειτουργικότητας των σύγχρονων νόμων σε «εξωνομικούς» χώρους, όπως είναι η γραφειοκρατία, η μελέτη του εύρους επέμβασης του κράτους στα κοινωνικά υποσυστήματα, στον ρόλο της αποκέντρωσης, των εύκαμπτων κοινωνικών δομών, της κοινωνικής αυτονομίας κ.ά.⁶¹.

Για να πετύχει δέ στη μελέτη αυτών των επιστημονικών χώρων χρησιμοποιεί τα συμπεράσματα των ερευνών και θεωρητικών αναλύσεων για τη γραφειοκρατία, τη λήψη αποφάσεων και τη διαδικασία ελέγχου. Οι μέθοδοι έρευνας που χρησιμοποιούνται από την έρευνα εφαρμογής είναι ίδιες με εκείνες που μεταχειρίζονται οι πολιτικές και διοικητικές επιστήμες στις εμπειρικές τους έρευνες (όπως, επί παραδείγματι, η κατά κόρον χρησιμοποιούμενη μελέτη περιπτώσεων (Fallstudien), στην οποία ανακατασκευάζεται με τη βοήθεια συνεντεύξεων ή συμμετέχουσας παρατήρησης η επίδραση κάθε δράστη ή κάθε κοινωνικής ενστάσεως κατά τη διαδικασία εφαρμογής μιας διατάξεως/ενός προγράμματος)⁶².

Ο τρόπος ανάλυσης που εφαρμόζεται στην έρευνα εφαρμογής επιτρέπει, λόγω της σχετικά αυτόνομης παρατήρησης των συστημάτων, τη συναγωγή περισσότερων της μιας, ισοδύναμων λύσεων, κι έτσι δίνει τη δυνατότητα στον πράττοντα νομοθέτη μιας σωστότερης επιλογής.

Μία καταληκτική παρατήρηση είναι αναγκαία σ' αυτό το σημείο: Η συνήθης κριτική που ασκείται εναντίον της ανάλυσης δημόσιας πολιτικής και της έρευνας εφαρμογής συνίσταται στο ότι οι υποδοθητικές τεχνικές μιας σωστότερης επιλογής —όπως η ανάλυση κόστους-οφέλους ή κόστους-αποτελέσματος, η περιγραφή και εξειδίκευση των σκοπών της πολιτικής

60. Πολλές από τις επισημάνσεις και τα συμπεράσματα που προέκυψαν από τις σύγχρονες έρευνες εφαρμογής των νόμων έχουν εντοπισθεί και καταγραφεί από την έρευνα των νομικά σημαντικών γεγονότων. Πρβλ. Seibel, όπ.π., σελ. 15, χωρίς ωστόσο τα πορίσματα αυτών των ερευνών να εντάσσονται σε μία συνολική θεωρητική παραδοχή, ώστε να δίνονται στον ερευνητή περισσότερες αναλυτικές δυνατότητες διερεύνησης, γενίκευσης και σφαιρικότερης προσέγγισης.

61. Luhmann, Rechtssoziologie, σελ. 351 επ.

62. Αναλυτικά, Seibel, σελ. 61 επ.

(Objectives Mapping) και ιδίως η αποσαφήνιση και κριτική των αξιών (Value Clarification) που διακυβεύονται κατά τη λήψη των αποφάσεων— συνδράμουν μεν τον ερευνητή στην προσπάθεια ανεύρεσης της σωστότερης λύσης, χωρίς ωστόσο να αναδείχνουν ένα σταθερό και μόνιμο κριτήριο της σωστής επιλογής μεταξύ των πολλών ισοδυνάμων λύσεων.

Η κριτική αυτή δεν αφορά την ανάλυση δημόσιας πολιτικής, εφόσον με αυτήν υπολανθάνει η παραδοσιακή μονιστική φιλοσοφική/επιστημολογική αντίληψη που αντιλαμβάνεται τον ερευνητή ως ικανό να γνωρίσει την «αλήθεια».

Αντίθετα, η φιλοσοφία της ανάλυσης δημόσιας πολιτικής και της έρευνας εφαρμογής αναιρώντας τον μονιστικό χαρακτήρα του υποκειμένου και του αντικειμένου, προσανατολίζει τον επιστήμονα στην αποκάλυψη της πολυπλοκότητας της πραγματικότητας και στη διαμόρφωση συνθέτων υποδειγμάτων εργασίας τα οποία [θα] την προσεγγίζουν εγγύτερα⁶³.

63. Εύστοχος, επ' αυτού, οι παρατηρήσεις του Δεκλερ ή, Η συστημική θεωρία της δημοσίας διοικήσεως, σελ. 264 επ.

3. Όρια και περιεχόμενο της νομοθετικής επιστήμης

Η συμπλήρωση αυτής της επιγραμματικής παρουσίασης του εύρους της Νομοθέτησης με ορισμένα βιβλιογραφικά στοιχεία από τον γερμανόφωνο χώρο⁶⁴, όπου υπάρχει μία εντυπωσιακή ανάπτυξη της, πιστεύω ότι είναι ικανή να δώσει μία, κατ' αρχάς, επαρκή εικόνα του ερευνητικού πεδίου. Στην Ο.Δ.Γ. η ερευνητική και συγγραφική ενασχόληση με τη Νομοθέτηση έχει ήδη από καιρού εξειδικευθεί σε ιδιαίτερα επιστημονικά αντικείμενα που υπάγονται υπ' αυτήν. Στη βιβλιογραφική καταγραφή του Baden⁶⁵ απαριθμούνται 320 μελέτες και αυτοτελή έργα τα οποία κατανέμονται σε εννέα κατηγορίες (ενδεικτικά: κατευθυντήριες γραμμές της νομοθετικής τεχνικής, γενικές ρήτρες, έλεγχος εφαρμοστικότητας και αποτελεσματικότητας). Σημειωτέον δέ, ότι σε αυτούς τους 320 τίτλους παραιούνται ολόκληρες επιστημονικές περιοχές οι οποίες σχετίζονται άμεσα με τη Νομοθέτηση, όπως η βιβλιογραφία για τη νομοθετική εργασία στο κοινοβούλιο, η βιβλιογραφία για τη γενική θεωρία των κανόνων και αποφάσεων και η βιβλιογραφία για τις οριοθετήσεις της Νομικής επιστήμης από άλλες συγγενείς προς αυτήν επιστήμες.

Σ' αυτή την εκδοτική δραστηριότητα προστίθενται τα ειδικά επιστημονικά περιοδικά για τη Νομοθέτηση, δηλαδή, το *Zeitschrift für Gesetzgebung* και το *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, το οποίο συνεχίζει μία παράδοση πάνω από 100 χρόνια, διαδεχόμενο περιοδικά, όπως το *Kritische Zeitschrift für die gesamte Rechtswissenschaft* και το *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*.

Ώθηση στην εκδοτική δραστηριότητα δίνουν έρευνες και μελέτες που υποστηρίζονται από ειδικά ερευνητικά κέντρα, όπως το *Max-Planck Institut für Gesellschaftsforschung* ή το *Zentrum für interdisziplinäre Forschung*. Θα πρέπει επίσης να γίνει μνεία της γερμανικής εταιρίας για τη Νομοθέτηση,

64. Μία συνοπτική παρουσίαση του επιπέδου ανάπτυξης της Νομοθέτησης στην Ο.Δ.Γ. κάνει ο *Karpen*, *Zum gegenwärtigen Stand der Gesetzgebungslehre in der Bundesrepublik Deutschland*, σελ. 5 επ. Για την Αυστρία και την Ελβετία, χώρες όπου η νομοθετική επιστήμη έχει σημειώσει ιδιαίτερη πρόοδο, δες τις συνοπτικές παρουσιάσεις των *Stelzer*, *Entwicklung, Charakteristik und Möglichkeiten der Gesetzgebungslehre in Österreich*, σελ. 101 επ. και *Keller*, *Zum Stand der Gesetzgebungslehre in der Schweiz*, σελ. 197 επ., αντίστοιχα.

65. *Baden*, όπ.π., σελ. 187 επ. Για μία βιβλιογραφική παρουσίαση των σημαντικότερων έργων, *Starck*, *Überlegungen zum Gesetzgebungslehre*, σελ. 2 επ.

που συστάθηκε στις 25.6.1987 στη Βόννη, η οποία έχει ως σκοπό το συντονισμό των ερευνών και την υποβοήθηση της επικοινωνίας μεταξύ των τομέων έρευνας.

Οι τομείς έρευνας προσδιορίζονται ως ακολούθως⁶⁶:

- α) Στη Νομοθέτηση ως αντικείμενο της επιστήμης (επιστημολογικό ζήτημα), στην έννοιά της, στο εσωτερικό σύστημά της, στην ιστορική και δικαιοσυγκριτική της εξέλιξη,
- β) στην ανάλυση του νόμου ως πηγή δικαίου στο σύστημα των κρατικών λειτουργιών, όπου εξετάζεται η ένταξή του στο ισχύον σύστημα της διακρίσεως των εξουσιών του κράτους δικαίου,
- γ) στην εξέταση της εξωτερικής διαδικασίας της Νομοθέτησης· στους κοινωνικούς, δηλαδή, εκείνους μηχανισμούς οι οποίοι είναι παραγωγό νομοθετικού έργου. Ως τέτοιοι μπορούν να αναφερθούν τα συνδικάτα, οι συνεταιριστικές οργανώσεις και το κοινοβούλιο. Επίσης εδώ μπορεί να μελετηθούν τα φαινόμενα του ελέγχου, της αποτελεσματικότητας των νόμων και της συχνής μεταβολής τους,
- δ) στη μελέτη της ανεύρεσης σωστών αναλογιών μεταξύ σκοπών και χρησιμοποιούμενων μέσων (μεθοδολογικό πρόβλημα της Νομοθέτησης), και
- ε) στην τεχνική της Νομοθέτησης, όπου συμπεριλαμβάνονται: η διόρθωση και κατάταξη των νόμων, οι εισαγωγικοί και καταληκτικοί τους τύποι και τα προβλήματα της γλωσσικής διατύπωσης του νόμου εν όψει των επικοινωνιακών αναγκών του κειμένου με τους αποδέκτες του.

Ήδη με την παράθεση των τομέων έρευνας σκιαγραφείται το θεματικό πλαίσιο της Νομοθέτησης. Ωστόσο θα ήταν παράλειψή μου, εάν δεν ανέφερα την αναλυτική πρόταση των Fricke/Hugger⁶⁷ η οποία είναι η πληρέστερη απ' όσες έχουν μέχρι τώρα κατατεθεί:

66. Σ' αυτή τη διάκριση φαίνεται να υπάρχει γενική συμφωνία. Έτσι: Karpen, όπ.π., σελ. 7 επ., Maihofer, Gesetzgebungswissenschaft, σελ. 24 επ., Hill, Einführung in die Gesetzgebungslehre, σελ. 62.

67. Fricke/Hugger, Test von Gesetzentwürfen, τόμος I, σελ. 416 επ.

ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ

Σημειωτική	Γλωσσικά σημεία και οι αναφορές τους (Σύνταξη) Επενέργεια των σημείων (Πραγματολογία) Η σημασία των σημείων (Σημασιολογία)
Δεοντική Λογική	Συλλογισμοί των κανονιστικών εκφράσεων (εντολή, απαγόρευση, άδεια) μαθηματικο-λογική τυποποίηση (Λογική των κατηγορημάτων)
Εννοιολογική σήμανση κανόνα	Αόριστες, ορισμένες νομικές έννοιες, διακριτική ευχέρεια δικαστή, γενικές ρήτρες

ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Έννοια του νόμου	Εννοιολογικά χαρακτηριστικά, τυπολογίες
Λειτουργία του δικαίου	Το δίκαιο στο κοινωνικό σύστημα των κανόνων, κουλτούρα δικαίου, συνείδηση δικαίου, γνώση δικαίου, δικαϊκά ήθη
Δημιουργία του δικαίου	Ιστορική διαμόρφωση του δικαίου ως τύπου κοινωνικής ρυθμίσεως
Συστηματική του δικαίου	Δομή του νομικού πλέγματος
Συνταγματικές αρχές	Θεμελιώδη δικαιώματα, κράτος δικαίου, κοινωνικό κράτος, οικονομικό σύστημα
Ιεράρχηση των πηγών του δικαίου	Σύνταγμα, νόμος, νομοθετικό διάταγμα, διοικητικές διατάξεις, καταστατικά, συμβάσεις

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Διαμόρφωση σκοπών	Επεξήγηση στόχων, θεμελίωση στόχων και αιτιών, αναγκαιότητα ρύθμισης
Εξεύρεση λύσης	Εξεύρεση εναλλακτικών λύσεων και αξιολόγησή τους
Νομοθετικό πείραμα	Μεθοδολογία του προελέγχου, δοκιμή νόμου, πείραμα-πρότυπο
Πειραματική Νομοθέτηση	Ελεύθερη, στοχοθετημένη, υπό αίρεση θέση, προθεσμιών «Νόμος για περιορισμένο χρόνο»
Χειρισμός του δικαίου	Εφαρμογή και εκτέλεση του δικαίου
Λειτουργία του κανόνα	Έρευνα και αξιολόγηση της λειτουργίας
Εφαρμοστικότητα του κανόνα	Κοινοποίηση, ανταπόκριση στο νόμο και επιβολή του κατά τα στάδια εκτελέσεώς του
Αξιολόγηση του νόμου	Έλεγχος λειτουργίας, έλεγχος επιτυχίας, ισχύς του δικαίου
Μετεξέλιξη του δικαίου	Δεσμευτικός καθορισμός του δικαιοκικού κανόνα από τα δικαστήρια

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΤΕΧΝΙΚΗ

Τύπος ρυθμίσεως	Τροποποιητικός νόμος, συμπληρωματικός νόμος, ρύθμιση για πρώτη φορά
Δομή ρυθμίσεως	Συστηματικοί, εισαγωγικοί και καταληκτικοί τύποι, ενδοκειμενικές παραπομπές
Γλώσσα ρυθμίσεως	Επιλογή έννοιας, στερεοτυπία εκφράσεων, χρήση όρων

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟΣΤΑΣΙΟ

Μεθοδολογικό	Ευρετικές, αναλυτικές, αξιολογικές, ελεγκτικές μέθοδοι και βοηθητικές τεχνικές
Θεσμικό	Τύποι της οργανώσεως, θεσμοποίηση προς εξέλιξη, δοκιμασία, έλεγχος επιτυχίας των νόμων
Πληροφοριακό	Πρόσληψη και αξιολόγηση πληροφοριών, ορισμός πραγματογνωμόνων/εμπειρογνωμόνων, αναφορές ως προς τις εμπειρίες

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Τυπική ροή	Συνταγματικό πλαίσιο, κανονισμός λειτουργίας, δομές πληροφορίας και συντονισμού
Άτυπη ροή	Πρακτική της εξελίξεως και ψηφίσεως του νόμου, άτυπα πρότυπα επικοινωνίας
Πόροι	Ανάγκες σε χρόνο και προσωπικό, άλλοι παράγοντες κόστους και εξόδων

ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗ

Διαπίστωση προβλήματος/Στοχοθέτηση	Επιλογή του ρυθμιστέου προβλήματος, στάθμιση, ορισμός του προβλήματος, υπαγωγή στον στόχο και θεμελίωσή του
Πολιτική διαδικασία	Διαπραγματευτική διαδικασία κατά τη συγκεκριμενοποίηση των λύσεων, πρόσκληση πραγματογνωμόνων, συμμετοχή οργανωμένων συμφερόντων, εξεύρεση συναινετικής φόρμουλας/ επίλυση της σύγκρουσης

3.1. Η νομοθετική επιστήμη ως αυτοτελής κλάδος των νομικών σπουδών

Η είσοδος της νομοθετικής επιστήμης στις νομικές σπουδές ως αυτοτελούς μαθήματος συνδέεται με σωρεία ουσιαστικών και μεθοδολογικών προβλημάτων και με την άρση προκαταλήψεων που καλλιεργήθηκαν ή καλλιεργούνται ακόμη στους νομικούς. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Δ. Γερμανία όπου η επιστημονική συζήτηση γύρω από τη Νομοθέτηση έχει ιδιαίτερα καλλιεργηθεί, μόνο προσφάτως παρατηρείται ένα μικρό άνοιγμα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων των νομικών σχολών στη Νομοθέτηση. Σύμφωνα δε με τα στοιχεία που παραθέτει ο Merten⁶⁸, στο 80,6% των νομικών σχολών δεν υπάρχει στην πρωτοβάθμια νομική εκπαίδευση αυτοτελής έδρα νομοθετικής επιστήμης ή νομοθετικής θεωρίας η οποία να διδάσκει το μάθημα με κανονικούς ρυθμούς. Εάν εξαιρεθεί η Σχολή διοικητικών επιστημών του Spreyer (όπου όμως σ' αυτήν δεν παρέχεται πλήρης, αλλά μόνο επιλεκτική (μερική) νομική εκπαίδευση), στην οποία το μάθημα διδάσκεται ήδη από το χειμερινό εξάμηνο 1978/79 σε συνδυασμό με άλλα δύο απαραίτητα συνοδευτικά του μαθήματα (Δικαιοπολιτική και Φιλοσοφία του δικαίου), στις υπόλοιπες νομικές σχολές η νομοθετική επιστήμη, είτε διδάσκεται περιστασιακά (σεμινάρια, κύκλοι μαθημάτων) είτε επιμερίζονται τα συστατικά της σε άλλες επιστήμες (Συνταγματικό, Διοικητικό δίκαιο κ.λπ.). Οι απόψεις όμως που συνηγορούν με τη διδασκαλία της ως αυτοτελούς μαθήματος στις νομικές σχολές πολλαπλασιάζονται και δημοσιοποιούνται⁶⁹.

Η αναζήτηση των αιτιών για την παράλειψη της διδασκαλίας της νομοθετικής επιστήμης στις νομικές σχολές οφείλεται στην επικράτηση της θετικιστικής αντίληψης για το δίκαιο, σύμφωνα με την οποία οι δικαίκες σπουδές δεν μπορούν να εκτείνονται πέραν της μελέτης της Συστηματικής και της Μεθοδολογίας του. Έτσι, το αντικείμενο της νομικής σπουδής περιορίζεται κατ' ανάγκη στον ήδη τεθειμένο σε λειτουργία κανόνα δικαίου, αλλά όχι στην προεργασία και στην προετοιμασία του⁷⁰. Οι δυο αυτές φάσεις μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης των νομικών

68. Merten, Gesetzgebungslehre in der Juristenausbildung, σελ. 182.

69. Hill, όπ.π., σελ. 8 με περαιτέρω υποδείξεις.

70. Δεν χρειάζεται να αναζητήσει κανείς την τεκμηρίωση αυτού του ισχυρισμού, πέραν των γνωστών έργων των Engisch, Einführung in das juristische Denken, Larenz, Methodenlehre der Rechtswissenschaft και Zippelius, Einführung in das juristische Methodenlehre.

μόνον εάν θεωρηθούν ως λειτουργίες του κράτους στα πλαίσια των (ήδη τεθειμένων και ορισμένων) κρατικών λειτουργιών.

Ο πρακτικός αυτός προσανατολισμός των νομικών σπουδών οδηγεί σε μία μονοδιάστατη αντίληψη για το δίκαιο, δηλαδή, ότι το δίκαιο δεν μπορεί να ενδιαφέρει τους νομικούς παρά μόνο ως προς τον υποδοθητικό του ρόλο στον σχηματισμό της δικαστικής απόφασης.

Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, ο φοιτητής κατά τη διάρκεια των σπουδών του ασχολείται σχεδόν αποκλειστικά με την επίλυση πρακτικών ζητημάτων που ανακύπτουν στη δικαστηριακή πρακτική. Κατ' αυτόν τον τρόπο η Νομική επιστήμη μετατρέπεται σε θεραπευαίνιδα της νομολογίας: ή ακριβέστερα: Η Νομική επιστήμη έχοντας αποκλείσει από τη θεματική της τη διερεύνηση των όρων θέσεως του νόμου μεταβάλλεται, ακρωτηριαζόμενη, σε επιστήμη εφαρμογής του δικαίου⁷¹.

Η θετικιστική αυτή αντίληψη για τη Νομική επιστήμη είχε ως συνέπεια την παραχώρηση της Νομοθέτησης στην πολιτική. Επειδή όμως οι όροι άσκησης της πολιτικής είναι τέτοιοι που είχαν ως επακόλουθο την παραγωγή ή εν τέλει την αδυναμία αποφυγής μιας παραγωγής πολλών κακών νόμων, η συζήτηση για την ορθότητα παραχώρησης της Νομοθέτησης σ' αυτήν αναζωπυρώθηκε⁷².

Η διεκδίκηση της Νομοθέτησης από την επιστήμη συνδέεται κατ' αυτόν τον τρόπο με το αίτημα της παραγωγής καλύτερων και περισσότερο λειτουργικών νόμων για το σύγχρονο κράτος δικαίου. Παρ' όλον ότι αυτή η πρόταση έχει ευχετικό χαρακτήρα, έχουν γίνει ήδη βήματα για την πρακτική υλοποίησή της. Σ' αυτά τα βήματα συμπεριλαμβάνονται και οι προτάσεις για την οργάνωση της Νομοθέτησης ως αυτοτελούς κλάδου των νομικών σπουδών. Προσπάθεια εφαρμογής αυτών των προτάσεων έχει αναληφθεί από τις σχολές επιμόρφωσης των στελεχών της δημόσιας διοίκησης, όπου γίνεται πλήρης (θεωρητική και πρακτική) διδασκαλία του μαθήματος. Ειδικότερα, στην ομοσπονδιακή ακαδημία της δημόσιας διοίκησης (Bundesakademie für öffentliche Verwaltung) έχει αρχίσει από το 1976 ένα αρθρωτό πρόγραμμα επιμορφώσεως των στελεχών της διοικήσεως που έχουν άμεση επαφή, αρμοδιότητα και υπευθυνότητα τόσο κατά τη διαδικασία παραγωγής νόμων (προκαταρκτικό στάδιο) όσο και κατά την

71. Είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη η βιβλιογραφία επ' αυτού. Αντί άλλων, Νο11, όπ.π., σελ. 18 επ., με έντονη κριτική διάθεση.

72. Δεν είναι δυνατόν ούτε ακροθιγώς να αναφερθεί αυτή η μελέτη στην προβληματική για την ισχύ ή μη του σχήματος της διακρίσεως των εξουσιών που εισήγαγε ο Διαφωτισμός.

εκτέλεσή τους. Αναλόγως με το στάδιο εκπαίδευσης των στελεχών αυτών προβλέπονται⁷³:

- Σεμινάρια βασικής εκπαίδευσης: Σ' αυτά γίνεται μία συστηματική εισαγωγή στην προβληματική της Νομοθέτησης για τα ανερχόμενα διευθυντικά στελέχη.
- Σεμινάρια για την εκπαίδευση προσαρμογής των διευθυντικών στελεχών με θέμα τη νομοθετική θεωρία και τεχνική. Στόχος του σεμιναρίου είναι να παράσχει στους συμμετέχοντες αφενός το θεωρητικό πλαίσιο για την ένταξη της νομοπαραγωγικής δραστηριότητάς τους, αφετέρου πρακτικές συμβουλές που αφορούν τη συνεργασία τους κατά τη νομοθετική διαδικασία.
- Αναλύσεις της νομοθετικής δραστηριότητας, των αδυναμιών της και προσδιορισμός των ελλείψεών της γίνονται σε ειδικά σεμινάρια για τα ανώτατα διευθυντικά στελέχη. Υπάρχει επίσης συστηματική συνεργασία σε κοινές εκδηλώσεις με αντίστοιχες σχολές άλλων χωρών, όπως επίσης και κοινές εκδηλώσεις με οργανώσεις εργαζομένων.

3.1.1. Περιεχόμενο του μαθήματος της Νομοθέτησης

Το περιεχόμενο του μαθήματος μπορεί να καταταγεί σε τρεις γνωστικές ενότητες⁷⁴: Η πρώτη αφορά τη μεθοδολογία της Νομοθέτησης και τη μελέτη της θεωρητικής παραδοχής του νόμου που προκρίνεται απ' αυτήν. Σ' αυτή την ενότητα τάσσονται τα εξής ερευνητέα αντικείμενα:

- α) Η εύρεση του προβλήματος, (γνώση, συστηματοποίηση, έκφραση, ορισμός του προβλήματος).
- β) Η διατύπωση του στόχου (στοχοθέτες: Κυβέρνηση, κοινοβούλιο, διοίκηση, πολιτικοί-εργατικοί στόχοι, στόχοι αποτελεσματικότητας).
- γ) Ο σχεδιασμός (μελέτη ορθολογικής διάταξης των θεσμικών και κοινωνικών ενστάσεων που έχουν σχέση με το νομοπολιτικό σύστημα, διοίκηση, κοινωνικοί φορείς).
- δ) Η ανάλυση της δικαιικής πραγματικότητας με στόχο τον προσδιορισμό της κοινωνικοπολιτικής διάστασης των κανόνων δικαίου.
- ε) Η μελέτη του συγκριτικού δικαίου με σκοπό τη συναγωγή πληροφοριών περί της ακολουθητέας ρυθμίσεως.

73. Mattern, Vorwort εις Böhret/Hugger, σελ. 5.

74. Το σχέδιο που παρατίθεται ανήκει στον Mattern, Die Gesetzgebungslehre im Bildungssystem, σελ. 271 επ.

- στ) Ο έλεγχος της αναγκαιότητας που υπαγορεύει τη δημιουργία της ρύθμισης.
- ζ) Τα όρια της νομοδότησης (μελέτη των περιορισμών που επιβάλλονται στην έκταση ισχύος του κανόνα δικαίου από το σύστημα της έννομης τάξης).
- η) Το σχέδιο (πρόταση) των εναλλακτικών λύσεων.
- θ) Η αξιολόγηση του οφέλους που θα προκύψει από την επίλυση του προβλήματος διά της συγκεκριμένης οδού.

Η δεύτερη γνωστική ενότητα αφορά τη νομοθετική τεχνική και περιλαμβάνει τα εξής υποθέματα:

- α) Διατύπωση των σχεδίων (συστηματική κατάταξη, ακρίβεια και κανονικότητα της έκφρασης, αποτελεσματικότητα του στόχου).
- β) Γλωσσική έκφραση του νόμου (κατανοητή, φιλική προς τους πολίτες).

Η τρίτη γνωστική ενότητα περιλαμβάνει τη μελέτη του ελέγχου των νόμων και ειδικότερα:

- α) Τεστ (εξέταση, έλεγχος) των σχεδίων (προσομοίωση και επεξεργασία μοντέλων).
- β) Εκ των υστέρων έλεγχο (έλεγχος αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας).
- γ) Διόρθωση (διαδικασία τροποποιήσεων ή κωδικοποιήσεων).

Σ' αυτό το βασικό οργανόγραμμα της Νομοθέτησης έχουν επιχειρηθεί επιμέρους συνδυασμοί των υποθεμάτων με άλλον τίτλο ή άλλη παρεμφερή ομαδοποίηση⁷⁵. Πάντως, σε όλες τις παραλλαγές οι τρεις φάσεις της διαδικασίας οι οποίες μαζί με τους πιθανούς συνδυασμούς των υποθεμάτων αποτελούν τον βασικό κορμό του μαθήματος είναι κοινές: Ορισμός προβλήματος-Λύση-Έλεγχος.

75. Ο Hill, όπ.π., διακρίνει ανάμεσα σε «εσωτερική διαδικασία της Νομοθέτησης» με την οποία εννοεί τη μεθοδολογία λήψης απόφασης για τη θέση ενός νόμου, διαφοροποιώντας την από την «εξωτερική διαδικασία της Νομοθέτησης» με την οποία εννοεί τις αναγκαίες τυπικές προϋποθέσεις δημιουργίας του νόμου. Η παραπάνω διάκριση παρόλον ότι υιοθετείται και από τον Karpen, όπ.π., σελ. 25, δεν είναι δυνατό να γίνει δεκτή, διότι χρησιμοποιεί έναν μηχανιστικό τρόπο διακρίσεως των σταδίων της Νομοθέτησης και όχι έναν ενδοσυστηματικό τρόπο κατηγοριοποίησης των γνωστικών της αντικειμένων. Άλλες διακρίσεις του πιθανού περιεχομένου της νομοθετικής επιστήμης, όπως του Kindermann, Plan und Methode der Gesetzgebungstheorie, σελ. 229 ή των Hassemer/Steinert/Treiber στο Sozialwissenschaften im Studium des Rechts, σελ. 1, είναι πολύ σχηματικές και δεν αποδίδουν το εννοιολογικό εύρος της νομοθετικής επιστήμης.

Εκείνη όμως η φάση η οποία προσδίδει στη Νομοθέτηση νέα ποιότητα νομικής γνώσης είναι η πρώτη, επειδή κατ' αυτήν πρέπει να γνωσθούν, εκτιμηθούν και συμπεριληφθούν κατ' αναγκάιον τρόπο για την έκφραση της κανονιστικής διάστασης του κανόνα δικαίου πραγματιστικά στοιχεία. Και το πρόβλημα έγκειται, όπως προαναφέρθηκε, στη διατύπωση ενός γνωσιοθεωρητικού ορθολογιστικού μοντέλου ευρύτερου του θετικιστικού, στο οποίο τα πραγματιστικά στοιχεία συνυπάρχουν με τα κανονιστικά, σύμφωνα με μία ορισμένη διαδικασία.

3.2. Η συμβολή της νομοθετικής επιστήμης στην αναβάθμιση του παραγόμενου νομοθετικού έργου

Ανεξαρτήτως των προσπαθειών που καταβάλλονται από τους θεωρητικούς του δικαίου για τον μετασχηματισμό και τη διεύρυνση των νομικών σπουδών σε μία μη θετικιστική κατεύθυνση, αναπτύσσονται παράλληλα αξιόλογες προσπάθειες στο επίπεδο της νομοθετικής πρακτικής με σκοπό τη χάραξη μιας πολιτικής η οποία θα πετύχει την αποσυμφόρηση και την αναβάθμιση του νομοθετικού έργου. Βεβαίως, σε τελική ανάλυση, ο απώτερος σκοπός αυτών των πρακτικών μέτρων συγκλίνει μ' εκείνον προς τον οποίο τείνουν και οι θεωρητικές αναζητήσεις που προαναφέρθηκαν. Αυτός δε, είναι, η διάσωση του θετικού δικαίου ως αναγκαίας ιδιαίτερης κοινωνικής συνιστώσας που συνάπτεται με ζητήματα δημοκρατίας, κοινωνικής αυτονομίας και πολυφωνίας. Ο προσανατολισμός σ' αυτόν τον σκοπό απορρέει από την εκτίμηση ότι το θετικό δίκαιο αποτελεί έναν —το χρέμα, έναν άλλον— από τους βασικότερους ελεγκτικούς και επικοινωνιακούς μηχανισμούς μεταξύ των κοινωνικών υποσυστημάτων της υστεροβιομηχανικής κοινωνίας⁷⁶. Απαραίτητος όμως όρος της διάσωσης του είναι η εξέλιξη και ο συγχρονισμός του με τις ταχύτητες αναπροσαρμογής των σύγχρονων κοινωνικών σχηματισμών⁷⁷. Το βασικότερο εμ-

76. Η θέση για τη γενικευσιμότητα αυτών των επικοινωνιακών μηχανισμών έχει κατ' εξοχήν αναπτυχθεί στη σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία, ιδιαίτερα δε στα συστημικά μοντέλα του Parsons και του Luhmann.

77. Αλλιώς μπορεί να υποστηρίξει κανείς βάσιμα την κατάργηση ή την αυτοκατάργησή του. Εκείνα τα δικαιικά μοντέλα που περιέχουν στοιχεία υπέρβασης του επικρατούντος δικαιικού τύπου και —εν πάση περιπτώσει— ισχυρίζονται ότι λύνουν το πρόβλημα της δυσλειτουργικότητας του δικαίου, είναι οι θεωρίες του «δικαστικού δικαίου», η επιφανέστερη των οποίων —η θεωρία του ανακλαστικού δικαίου— θα αναλυθεί λεπτομερώς στη συνέχεια της μελέτης.

πόδιο που έχει να υπερνικήσει το δίκαιο σ' αυτή την πορεία είναι η δυσλειτουργικότητά του, αφού εξαιτίας της δημιουργούνται οι νομικές παθολογίες που προαναφέρθηκαν και κατά λογική συνέπεια απετέλεσαν το βασικό θέμα κριτικής επί του οποίου οικοδομήθηκαν οι αρχικές προτάσεις της νομοθετικής διδασκαλίας (εξ ου και το βασικό της motto «καλύτερο δίκαιο με λιγότερους νόμους»)⁷⁸.

Η συνειδητοποίηση αυτού του προβλήματος εκ μέρους των συμμετεχόντων κατά την παραγωγή του νομοθετικού έργου οδήγησε σε αλληπάλληλες προσπάθειες προκειμένου να ξεπεραστεί. Έτσι, πριν από μία δεκαετία άρχισε και συνεχίζεται ακόμη σε όλες τις γερμανόφωνες χώρες μία οργανωμένη παροχή πρακτικής βοήθειας προς τον νομοθέτη, η οποία συνίσταται κυρίως στην παροχή οδηγιών και υποδείξεων για τη σύνταξη των νομοθετημάτων. Σ' αυτή τη βοήθεια συμπεριλαμβάνεται επίσης η παροχή προς τον νομοθέτη μέσω ελέγχου της ποιότητας του παραγομένου νομοθετικού έργου τα οποία του παρέχονται με τη βοήθεια ειδικών επιμορφωτικών σεμιναρίων για θέματα που αφορούν τη γλωσσική έκφραση, την καλύτερη αξιοποίηση των στατιστικών στοιχείων, τη γνώση της υπουργικής και της κοινοβουλευτικής διαδικασίας ψηφίσεως ενός νόμου και άλλα συναφή θέματα. Τα αποτελέσματα αυτών των προσπαθειών δεν έχουν μέχρι τώρα εκτιμηθεί διότι ο χρόνος που μεσολαβεί από τη θέση τους σε ισχύ είναι ακόμη λίγος.

Μαζί μ' αυτές τις τεχνικές υψής πληροφορίες και υποδείξεις προς τον νομοθέτη, αναλαμβάνεται ταυτόχρονα και η προσπάθεια για την καλλιέργεια μιας διαφορετικής αντίληψης για τον νόμο απ' αυτή που έχει εδραιωθεί με τον νομικό θετικισμό. Όπως προαναφέρθηκε, είναι η διαφορετική εκείνη αντίληψη που αναπτύχθηκε προπαντός στις διοικητικές επιστήμες, σύμφωνα με την οποία πρέπει να αναδειχθεί η λειτουργική διάσταση του νόμου. Ο νόμος, δηλαδή, είναι ένα από τα μέσα που έχει στη διάθεσή του το πολιτικό σύστημα προκειμένου να επιλύει κοινωνικά προβλήματα· δεν είναι ούτε το μοναδικό ούτε το καλύτερο. Τόσο η επιλο-

78. Θα πρέπει στο σημείο αυτό να προληφθεί μία πιθανή παρεξήγηση. Η ύπαρξη πολλών νόμων και ενός δαιδαλώδους νομικού συστήματος δεν αποτελεί αυτόχρονα «κακό», όπως υποστηριζόταν παλαιότερα σύμφωνα προς το αξίωμα «*corruptissima respublica, plurimae leges*». Εύστοχη επ' αυτού η κριτική του Παπαχρίστου, ό.π., σελ. 149. Πρόβλημα υπάρχει από τη στιγμή που οι πολλοί νόμοι δεν εκφράζουν μία ενιαία συστηματική και ή ύπαρξή τους δημιουργεί προβλήματα πιστότητας στο δογματικό εργαλειοστάσιο του δικαίου, εφόσον οποιαδήποτε ικανότητά του να απαντά σε δικαιικά προβλήματα ατονεί μέσω άλλης οδού.

γή όσο και το είδος του νόμου που θα προκρίνεται ως κατάλληλο (τυπικός νόμος, διοικητικό διάταγμα, νομοθετικό πείραμα περιορισμένης τοπικής ή χρονικής ισχύος κ.ο.κ.), θα πρέπει να κρίνεται και να δικαιολογείται ειδικώς κάθε φορά. Μ' αυτό το πνεύμα εμφορούνται οι προσπάθειες της κεντρικής διοικήσεως, έκφραση των οποίων αποτελούν τα διάφορα υποδείγματα νομοθετικής πρακτικής, που προτείνονται με τη λογική βελτιώσεως του παραγομένου νομοθετικού έργου. Ένας τέτοιος χαρακτηριστικός οδηγός είναι αυτός ο οποίος ψηφίσθηκε από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση της Δ. Γερμανίας⁷⁹ στις 11.12.1984. Σ' αυτόν περιέχονται δέκα ερωτήσεις προς τον συνταγματικό/διοικητικό νομοθέτη, οι οποίες αναφέρονται στην αναγκαιότητα, στην αποτελεσματικότητα και στην κατανόηση των νομοθετικών υλικών (σχεδίων νόμων, νόμων). Ο οδηγός αυτός είναι συντεταγμένος στη βάση μιας ορθολογικής αντίληψης η οποία αναζητεί τους όρους που επιτρέπουν την αμοιβαία συνύπαρξη και την αρμονική συνεργασία μεταξύ της πολιτικής, των κοινωνικών προβλημάτων και των νόμων, χωρίς να επιτρέπει την επιβολή της λογικής του ενός στο άλλο. Ένας τέτοιος ορθολογισμός μπορεί να αποτελέσει, σύμφωνα με τη γνώμη των υποστηρικτών του, υποχρεωτικό συνταγματικό καθήκον του κράτους⁸⁰. Βάσει αυτού του οδηγού, οι παρακάτω δέκα ερωτήσεις πρέπει να αποτελέσουν ιδιαίτερο αντικείμενο προσοχής κατά τη νομοθετική διαδικασία:

1. Γενικά, πρέπει να συμβεί κάτι; (δηλαδή, υπάρχει λόγος να αντιδράσει ο νομοθέτης;)
2. Ποιες εναλλακτικές λύσεις υπάρχουν;
3. Πρέπει να υπάρξει πράξη της ομοσπονδιακής Βουλής;
4. Πρέπει να κατασκευασθεί (προς ρύθμιση του ζητήματος) ένας νόμος;
5. Πρέπει τώρα να ρυθμισθεί (το ζήτημα);
6. Είναι η έκταση της ρύθμισης η απαραίτητη;
7. Μπορεί να περιορισθεί ο χρόνος ισχύος της ρύθμισης;
8. Είναι η ρύθμιση φιλική προς τους πολίτες και κατανοητή;
9. Είναι η ρύθμιση πρακτική;
10. Βρίσκονται τα οφέλη και τα κέρδη (από τη ρύθμιση) σε μία σχέση αντιστοιχίας;

79. Αυτός ο πρακτικός οδηγός βρίσκεται και στο: Badura, Die parteienstaatliche Demokratie und die Gesetzgebung, σελ. 25 επ.

80. «Verfassungspflicht des Staates zur Rationalität» κατά τον von Arnim, σελ. 232 επ.

Αυτές οι δέκα ερωτήσεις πρέπει να αποτελούν οδηγό της νομοθετικής δράσης των υπουργείων. Είναι δε, κατά τέτοιο τρόπο διαρθρωμένες ώστε να εξυπηρετούν τον συνολικό κοινωνικό προγραμματισμό που βασίζεται στην προεκτεθείσα ορθολογική αρχή. Παρατίθενται στη συνέχεια διευκρινιστικά οι επτά υποερωτήσεις της ερώτησης 1 προς επίρρωση αυτού του ισχυρισμού:

1. Γενικά, πρέπει να συμβεί κάτι;

- 1.1. Τι πρέπει να επιτευχθεί;
- 1.2. Από πού προέρχονται οι απαιτήσεις; Ποιών αιτιολογιών γίνεται επίκληση;
- 1.3. Πώς είναι σε αντιπαραβολή (με την υπό ρύθμιση κατάσταση) η σημαντική πραγματική και δικαιοκή κατάσταση;
- 1.4. Ποιές ελλείψεις έχουν διαπιστωθεί;
- 1.5. Ποιές εξελίξεις, π.χ. στην οικονομία, επιστήμη, τεχνική και νομολογία έχουν ιδιαίτερη σχέση με το πρόβλημα;
- 1.6. Πόσο υψηλός είναι ο αριθμός των υποκειμένων (της ρύθμισης) και των προς λύση πρακτικών περιπτώσεων;
- 1.7. Τι θα συμβεί, εάν δεν επιχειρηθεί τίποτε; (π.χ. το πρόβλημα, κατά πρόβλεψη, θα οξυνθεί . . . , θα παραμείνει αμετάβλητο . . . , θα επιλυθεί με τον καιρό από μόνο του ή με την αυτοοργάνωση των κοινωνικών δυνάμεων, χωρίς κρατική παρέμβαση. Με ποια αποτελέσματα);

Είναι αυτονόητο ότι η βοήθεια τέτοιων οδηγιών νομοθετικής πρακτικής στην καταπολέμηση των σύγχρονων δικαιολογικών παθολογιών είναι περιορισμένη, ιδίως όταν δεν εκφράζονται μ' αυτούς αντίστοιχες κοινωνικές διαφοροποιήσεις και ανάλογες μ' αυτές θεσμικές κατοχυρώσεις.

4. Η προβληματική της εργασίας

Με όσα προαναφέρθηκαν επιδιώχθηκε να επισημανθεί η κινητικότητα που παρατηρείται στον χώρο της Νομικής επιστήμης: κινητικότητα που οφείλεται στη διασάλευση των μεθοδολογικών θεμελίων μιας επιστήμης, η οποία είχε μέχρι τώρα να επιδείξει αξιοζήλευτη σταθερότητα⁸¹. Οπωσδήποτε δεν μπορεί να προκύψει μία αξιόπιστη πρόταση εξόδου από τη συγκεκριμένη κατάσταση που επικρατεί, μέσω των όσων εκτέθηκαν μέχρι εδώ (που έχουν ούτως ή άλλως περιγραφικό χαρακτήρα). Ωστόσο, μπορεί κανείς βασισμένος σ' αυτό το υλικό να παρακολουθήσει τους προβληματισμούς που έχουν αναπτυχθεί ως προς τη φύση της Νομοθέτησης και τις εκτιμήσεις για τα προβλήματα που αυτή ανέδειξε. Επί τη βάσει λοιπόν των εκτιμήσεων που διατυπώνονται, είναι δυνατό να υποστηριχθούν έγκυρα δύο θέσεις.

Σύμφωνα με την πρώτη, η Νομοθέτηση αποτελεί προϊόν πλήρους μεθοδολογικής συγχύσεως η οποία οφείλεται στη δεδισμένη προσπάθεια των επιστημόνων να εντάξουν το υλικό που τους προσφέρουν οι νέοι κλάδοι της τεχνολογίας και των κοινωνικών επιστημών στον χώρο των νομικών επιστημών. Αυτό δε, που σκιαγραφείται ως ιδιαίτερος χώρος της Νομοθέτησης δεν αποτελεί παρά ένα ανεργάτιστο χώρο εναπόθεσης αυτών των ετερόκλητων υλικών. Άρα, η Νομοθέτηση δεν μπορεί να εγείρει αξιώσεις επιστημονικής συγκρότησης ως αυτόνομος χώρος και, κατά συνέπεια, θεωρείται κατάλληλη μόνο ως δεξαμενή εναπόθεσης και εναποθήκευσης νομοθετικών τεχνικών που σκολεύουν στην από τεχνικής απόψεως «αρτιότερη» στήριξη/υποδοχή του Δημοσίου δικαίου.

Ως ένας επιπλέον νομιμοποιητικός λόγος αυτής της απόψεως λειτουργεί και το γεγονός ότι οι λοιπές μεγάλες δικαικές συνιστώσες, δηλαδή, το Αστικό και το Ποινικό δίκαιο έχουν ήδη τις βοηθητικές τους επιστήμες, που είναι η Έρευνα των νομικά σημαντικών γεγονότων και η Εγκληματολογία αντιστοίχως.

Εκλαμβάνοντας κανείς τη Νομοθέτηση ως υποδοθητική επιστήμη των διοικητικών επιστημών αφήνει ανέγγιχτες τις βασικές παραδοσιακές

81. Η Νομοθέτηση είναι το μεγαλύτερο και ευρωστότερο νεωτεριστικό ρεύμα απ' αυτά που διεκδικούν τα τελευταία χρόνια την ένταξη τους στο corpus των νομικών επιστημών. Πάντως, το έδαφος δεν είναι πρόσφορο για όλα αυτά, δεσ π.χ. την αναμικτή εξέλιξη και αμφίβολη σταδιοδρομία της Rechtspolitologie των Görlitz/Voigt.

επιστημολογικές συνθήκες της Νομικής επιστήμης, εφόσον η υποδοχή του κανονιστικού από την οντική εμπειρία αποτελεί ένα επιστημολογικό μόρφωμα σιωπηρά μεν, αλλά πλέον κοινά αποδεκτό.

Παρόλον ότι η άποψη αυτή δεν εκφράζεται *expressis verbis* έτσι όπως περιγράφηκε εδώ, εντούτοις προσκρούει σε οιαδήποτε εκδοχή της σε ανεπίλυτα θέματα αρχής, όπως είναι επί παραδείγματι, ο συμβιβασμός του διεπιστημονικού χαρακτήρα της νομοθετικής διδασκαλίας με τον επιμεριστικό χαρακτήρα του Συνταγματικού/Διοικητικού δικαίου. Κατά τη συνήθη όμως πρακτική, αυτά τα προβλήματα παρακάμπτονται σιωπηρά και με τη βοήθεια της επιτεινόμενης συγχύσεως ακολουθείται ως προς το σώμα της Νομοθέτησης η προκρούστεια μέθοδος: Δηλαδή, ό,τι βρίσκεται εκτός των ορίων του κλάδου από τον οποίο διεκδικείται, αποκόπτεται και δεν θεματοποιείται⁸².

Η δεύτερη θέση είναι εκείνη η οποία θεωρεί, εφικτή άνευ άλλου, τη συνένωση της Νομοθέτησης με το υπόλοιπο σώμα της νομικής επιστήμης, δηλαδή, της νομικής Δογματικής. Σύμφωνα μ' αυτήν⁸³, η Νομοθέτηση μπορεί να αποτελέσει *uno actu* τη μεθοδολογική βάση της Δικαιοπολιτικής, η οποία αντιπαρατάσσεται με τη σειρά της, όντας πλέον επιστημονικά τεκμηριωμένη, στη Δογματική. Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης θεωρούν ότι μ' αυτόν τον τρόπο η Νομική επιστήμη θα ανακτήσει τον ενιαίο χαρακτήρα που έχει απωλέσει, εξαιτίας της επικράτησης του νομικού θετικισμού. Στο κρίσιμο όμως ερώτημα που αφορά τον τρόπο συνένωσης αυτών των δύο μεθοδολογικά και ουσιαστικά διαφορετικών τμημάτων της Νομικής επιστήμης δεν δίδεται καμμία απάντηση και έτσι η επιδιωκόμενη συνένωση είναι μόνον μηχανιστικά κατανοητή.

Σύμφωνα όμως με τη συνοπτική έκθεση των συνισταμένων της Νομοθέτησης και των πρακτικών δραστηριοτήτων που σχετίζονται μ' αυτήν, δεν προκύπτει κάποιο συγκεκριμένο γνωστικό όφελος υπέρ της ολοκλήρωσης της Νομοθέτησης σε μια —κατά τα μονιστικά πρότυπα— ενιαία

82. Παραδείγματα μπορούν να αναζητηθούν πολλά στα ήδη παραπεμφθέντα έργα. Χαρακτηριστικότερα: Schneider, *Gesetzgebung*, σελ. 9 επ., 17, Schulze-Fielitz, *όπ.π.*, απ' όπου και το απόσπασμα, σελ. 26: «Eine empirisch wahre und präskriptiv richtige Theorie der Gesetzgebung, die sich von der Verfassungstheorie als Integrationswissenschaft leiten läßt, muß die Vielfalt dieser rechts- und sozialwissenschaftlichen Ansätze zwar nicht erschöpfend verarbeiten, aber doch durch Offenheit integrieren (können)», Winkler, *Gesetzgebung und Verwaltungsrecht*, σελ. 100 επ.

83. Αντιπροσωπευτικά, Maihofer, *Gesetzgebungswissenschaft*, σελ. 32, του ιδ., *Gesetzgebungstheorie und Rechtspolitik*, σελ. 403 επ., Karpen, *όπ.π.*, σελ. 9.

επιστήμη. Η Νομοθέτηση δεν μπορεί να εκληφθεί ως επιστήμη σύμφωνα με τις παραδοσιακές (και παρωχημένες) επιστημολογικές συνθήκες, όπου η «καθαρότητα» του επιστημονικού αντικειμένου και της μεθοδολογίας για τη διερεύνησή του αποτελούσαν αναγκαίους όρους για την ταξινόμηση μιας διανοητικής και πρακτικής δραστηριότητας στον χώρο των επιστημών. Επιπλέον, δε, νομίζω ότι η Νομοθέτηση αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση ενός υλικού που να μεν απαιτεί την επιστημονική του δικαίωση, αλλά που αρνείται ταυτόχρονα την κατηγοριοποίησή του σύμφωνα με τα κρατούντα επιστημολογικά δεδομένα. Η αιτία αυτή της ιδιορρυθμίας πρέπει να αναζητηθεί στο ότι η Νομοθέτηση έχει μία υβριδική μορφή η οποία της επιτρέπει να ανήκει αφενός μεν στο χώρο των «δεοντικών» επιστημών —όπου παραδοσιακά συγκαταλέγεται η Νομική επιστήμη⁸⁴— αφετέρου δε στον χώρο των «οντικών» κοινωνικών επιστημών, εφόσον χρησιμοποιεί μεθοδολογία προερχόμενη απ' αυτές. Πιστεύω ότι το ενδιαφέρον της Νομοθέτησης έγκειται πάνω απ' όλα σ' αυτή την υβριδική/ ανατρεπτική μορφή που διαθέτει και η επιστημονική ενασχόληση μαζί της έχει ενδιαφέρον όταν επιδιώκεται η υπεράσπιση αυτής ακριβώς της ταυτότητάς της.

Για να γίνει όμως αυτό, πρέπει να στηριχθεί κανείς σε νέα επιστημολογικά θεμέλια που θα του επιτρέψουν να οικοδομήσει μία μη μονιστική πρόταση. Η πρόταση θα εμπεριέχει τις δύο διαφορετικές και αντιμαχόμενες ποιότητες, δηλαδή, την κανονιστική και την πραγματιστική και θα προτείνει παράλληλα την υπέρβασή τους. Αυτό μπορεί να γίνει μόνο εάν εκλάβει κανείς το δίκαιο ως κοινωνική συνιστώσα εντός μιας ευρύτερης κοινωνικής θεωρίας. Σ' αυτή δεδαίως την περίπτωση, πρέπει κανείς να απορρίψει και τις δύο προεκτεθείσες θέσεις. Και τούτο, διότι και οι δύο δεν αντιλαμβάνονται το πρόβλημα της Νομοθέτησης ως κοινωνικό-δομικό πρόβλημα και συνεπώς δεν προβληματοποιούν την κρατούσα νομική επιστημολογική συνθήκη, ενώ υποβαθμίζουν ταυτόχρονα τη συμβολή της νομοθετικής διδασκαλίας (έστω σ' αυτά τα διαφορετικά, παρωθητικά και ελλειπτικά θεωρητικά σχεδιάσματα που εξετέθησαν) δίνοντάς της έναν παρακολουθηματικό και τεχνικό/μη-επιστημονικό χαρακτήρα· έναν χαρακτηριστικό αδύναμο να επιτύχει μία συνολική ανασκευή της θεωρητικής σύληψης του δικαίου επί της οποίας στηρίζεται η Νομική επιστήμη.

84. Δηλαδή, αυτή που αποκαλείται από τους εκπροσώπους της Νομοθέτησης «επιστήμη χρήσεως του δικαίου» ή «νομολογικά προσανατολισμένη Νομική επιστήμη», No11, Gesetzgebungslehre, σελ. 18 επ., Maihofer, Rechtsstheorie als Basisdisziplin der Jurisprudenz, σελ. 52, 78.

Η παρούσα μελέτη συντάσσεται με την κοινωνιολογική πρόταση για τη φύση του δικαίου που εκφράζεται από τις διαδικαστικές θεωρίες και δέχεται ότι μέσω αυτών μπορεί να επιτευχθεί η προαναφερθείσα συνολική θεωρητική ανασκευή. Σ' αυτό το σημείο μπορεί να εκτεθεί σε πολύ γενικές γραμμές ο πυρήνας των διαδικαστικών θεωριών.

Η αφηρητική τους πρόταση για την ερμηνεία των κρισιακών δικαιοφαινομένων είναι: Η προϊούσα νομορρύθμιση και η πολυνομία είναι το αποτέλεσμα μιας συνεχούς ουσιαστικοποίησης του τυπικού δικαίου εκ μέρους της κοινωνίας⁸⁵, με σκοπό τον έλεγχο της κοινωνικο-οικονομικής ζωής. Η αύξηση της κοινωνικής πολυπλοκότητας και οι δυσκολίες ελέγχου της έχουν ως συνέπεια την εντεινόμενη απαίτηση των κοινωνιών να επεκταθεί η ελεγκτική ικανότητα του δικαίου⁸⁶. Η ταυτόχρονη όμως ενδογενής ανάπτυξη του τυπικού δικαίου οδηγεί στην προώθηση της αυτονομίας του έναντι των λοιπών κοινωνικών ενστάσεων και έτσι δημιουργεί προβλήματα στην ικανότητα ανταποκρίσεώς του στις κεντρικές/επεμβασιακές επιταγές των άλλων κοινωνικών υποσυστημάτων (κράτους, πολιτικής, οικονομίας). Με άλλα λόγια, το δίκαιο δεν μπορεί να ανταποκριθεί σε όλες τις κανονιστικές προσδοκίες που η κοινωνία εναποθέτει σ' αυτό, αλλά μόνο σ' εκείνες τις οποίες αυτό το ίδιο αναγνωρίζει με τον ιδιαίτερο κώδικα αναλύσεως των προσδοκιών που διαθέτει⁸⁷.

Το δίκαιο δεν είναι ένα εύκαμπτο και εύπλαστο εργαλείο που προσαρμόζεται σε σχεδιασμούς και αυθαίρετες επεμβάσεις των άλλων κοινωνικών υποσυστημάτων, αλλά έχει μία ιδιαίτερη οντότητα· έχει, δηλαδή, το ίδιο, αφενός μεν, τα μέσα να αντιλαμβάνεται τα προς ρύθμιση φαινόμενα, αφετέρου δε, τους αναγκαίους μηχανισμούς αυτοελέγχου έτσι ώστε να περιττεύει η ρύθμισή του απ' «έξω». Τυχούσα παραβίαση αυτής της αρχής έχει ως αποτέλεσμα την άρση της λειτουργίας του, την εμφάνιση μιας ρυθμιστικής κρίσης του, όπως είναι εν προκειμένω η προϊούσα νομορρύθμιση και την κοινωνική δυσλειτουργικότητά του.

Με την παράθεση των βασικών προτάσεων των διαδικαστικών θεω-

85. Για τη διάκριση μεταξύ τυπικής και ουσιαστικής ορθολογικότητας του δικαίου, Weber, *Rechtssoziologie* § 3, 5, 7, 8.

86. Teubner, *Verrechtlichung*, σελ. 300, 314 επ., περαιτέρω Blanke, *Verrechtlichung*, σελ. 198.

87. Luhmann, *Rechtssoziologie*, σελ. 94 επ. Ο Selznick για να αποδώσει την κατάλληλη εκείνη κοινωνική συνθήκη η οποία δεν λειτουργεί επεμβασιακά ως προς το δίκαιο και ως προς την οποία το δίκαιο διαθέτει την «Conceptual Readiness», έχει προτείνει την έννοια της «Opportunity Structure».

ριών διαφαίνεται ήδη η αναγωγή τους στις συστημικές θεωρίες της αυτοαναφοράς και της αυτοποίησης. Πιστεύω ότι αυτές είναι κατάλληλες ως αναγκαίος χώρος αναφοράς μιας επιμέρους νομοθετικής θεωρίας.

Οι συστημικές θεωρίες της αυτοαναφοράς και της αυτοποίησης διαθέτουν την αναγκαία αιτούμενη μη-μονιστική λογική και είναι σε θέση να υποστηρίξουν μία πρόταση ταυτότητας για τη Νομοθέτηση που θα επαναπροσδιορίζει κατά τον επιθυμητό τρόπο τις δύο συνισταμένες της, το δίκαιο και την πολιτική.

Στα επόμενα κεφάλαια θα επιδιωχθεί η παρουσίαση τόσο αυτών των θεωριών όσο και του περιβάλλοντος «χώρου» τους, με σκοπό την καλύτερη κατανόηση των ειδικότερων προτάσεων που αφορούν τη νομοθετική θεωρία. Έτσι, θα αναπτυχθούν κατά σειρά:

- α) Η θεωρία της κοινωνικής διαφοροποίησης η οποία ερμηνεύει την προϊούσα νομορρυθμική ως διαδικαστικό πρόβλημα επικοινωνίας πολυπλόκων συστημάτων.
- β) Οι θεωρίες των αυτοαναφερομένων συστημάτων και της αυτοποίησης ως κατάλληλων θεωρητικών προτάσεων για την επίλυση του προβλήματος, και
- γ) η θεωρία του ανακλαστικού δικαίου ως ειδικότερη πρόταση προς τη νομοθετική θεωρία.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. Η θεωρία της κοινωνικής διαφοροποίησης

Από την εποχή των μέσων του 18ου αιώνα, όπου η δομή και ανάπτυξη των ανθρώπινων κοινωνιών συναρτάται με την ύπαρξη των οικονομικών φαινομένων και μεγεθών και από την επιτυχή προσπάθεια του Durkheim να αποσυνδέσει το φαινόμενο του καταμερισμού εργασίας από την οικονομία και να το ανάγει σε μία βασική έννοια της κοινωνικής θεωρίας, δηλαδή, στην έννοια της κοινωνικής διαφοροποίησης¹, έχει ήδη διανυθεί μεγάλη απόσταση. Έτσι, οι μεταγενέστεροι κοινωνικοί ερευνητές χρησιμοποιώντας την έννοια της κοινωνικής διαφοροποίησης², δεν αναφέρονται μόνο σε οικονομικά φαινόμενα, αλλά εννοούν γενικότερα τη διαφοροποίηση ρόλων και συστημάτων. Το εύρος, ωστόσο, των πολυπληθών ερμηνευτικών προσεγγίσεων που έχουν επιχειρηθεί για να διασαφηνίσουν την έννοια της κοινωνικής διαφοροποίησης δεν επιτρέπει τη διατύπωση μιας ομογενοποιημένης θεωρίας, αλλά μόνο τη σκιαγράφηση ενός γενικού πλαισίου εντός του οποίου συγκλίνουν όσοι αναλυτές χρησιμοποιούν αυτή την έννοια ως θεμέλιο των αναλύσεών τους³.

1. Durkheim, *Über die Teilung der sozialen Arbeit*, σελ. 80, 395. Αναλυτικά για τη σχέση της κοινωνικής διαφοροποίησης με τον καταμερισμό εργασίας υπό το πρίσμα της φιλελεύθερης σκέψης, δες Holmes, *Differenzierung und Arbeitsteilung im Denken des Liberalismus*, σελ. 9 επ.

2. Ενδεικτικά: Adam Smith, Emile Durkheim, Herbert Spencer, Talcott Parsons και από τους νεότερους οι Neil Smelser, Richard Münch και Niklas Luhmann.

3. Η φύση αυτής της εργασίας επιβάλλει μόνο μία πολύ γενική θεωρητική αναφορά στο ζήτημα της κοινωνικής διαφοροποίησης και δεν επιτρέπει την

Προς απόδοση αυτού του γενικού πλαισίου θα αναφερθεί η κατηγοριοποίηση της «κοινωνικής διαφοροποίησης» που γίνεται από τον Luhmann⁴. Σύμφωνα μ' αυτόν, μπορεί να διακρίνει κανείς ανάμεσα σε τρία είδη διαφοροποίησης:

α) Στην τμηματική διαφοροποίηση (*Segmentäre Differenzierung*). Σ' αυτό το επίπεδο διαφοροποίησης η κοινωνία διαιρείται σε μερικότερα όμοια συστήματα, στη βάση ομοιόμορφων στοιχείων που χρησιμοποιούνται για την οικοδόμηση του συστήματος (συγγένεια ή/και εδαφική συνένωση). Οι διαφορές μεταξύ των συστημάτων είναι ελάχιστες εφόσον η εσωτερική τους ποιότητα —το ενδοσυστηματικό τους κοινωνικό περιβάλλον, σύμφωνα με τη συστημική ορολογία— είναι ίδια. Ως εκ τούτου, η κοινωνία έχει ελάχιστη πολυπλοκότητα τόσο ως ιδιαίτερο μόρφωμα όσο και ως άθροισμα των τμημάτων της.

β) Στη στρωματική διαφοροποίηση (*Stratifikation*). Σύμφωνα μ' αυτόν τον τύπο κοινωνικής διαφοροποίησης η κοινωνία διαιρείται σε στρώματα τα οποία στηρίζονται στην ανισότητα των μερικότερων τμημάτων της. Τα τμήματα αυτά επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω μιας ιεραρχίας (γαιοκτησία, πολιτική εξουσία κ.λπ.). Η ύπαρξη της ιεραρχίας απαιτεί την ελάχιστη σύμπτωση των επιπέδων διαστρωματώσεως έτσι ώστε να είναι δυνατός ο προσδιορισμός των σχέσεων μεταξύ των συστημάτων και των εσωτερικευμένων κοινωνικών περιβαλλόντων τους. Περαιτέρω δε, τα ίδια τα περιβάλλοντα των συστημάτων καθορίζονται από την ιεραρχική θέση που κατέχει το σύστημα.

Στη στρωματική διαφοροποίηση η πολυπλοκότητα ελέγχεται από το ιεραρχικό επίπεδο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υπάρχει μικρότερη διαφοροποίηση από ό,τι στην τμηματική διαφοροποίηση.

γ) Στη λειτουργική διαφοροποίηση (*Funktionale Differenzierung*). Η λειτουργικά διαφοροποιημένη κοινωνία υποδιαιρείται σε ανόμοια μερικότερα συστήματα τα οποία προσανατολίζονται κυρίως στην ιδιαίτερη δική τους λειτουργία. Γι' αυτόν τον λόγο, και αντίθετα με τη στρωματική διαφοροποίηση, δεν εξαρτούν το εσωτερικευμένο περιβάλλον τους από εξωσυστηματικά μέτρα, όπως π.χ. το ιεραρχικό επίπεδο. Κοι-

παράθεση συγκεκριμένων παραδειγμάτων. Για μία ιστορική αναδρομή και εποπτεία των σταδίων της κοινωνικής διαφοροποίησης, καθώς και για την εξειδίκευσή της σε ιδιαίτερους κοινωνικούς τομείς, δες τα συλλογικά έργα των Luhmann, *Soziale Differenzierung* και Mayntz, *Differenzierung und Verselbständigung*.

4. Luhmann, *Identitätsgebrauch in selbstsubstitutiven Ordnungen, besonders Gesellschaften*, σελ. 208.

νό στοιχείο των λειτουργικά διαφοροποιημένων κοινωνιών με τις τμηματικά διαφοροποιημένες είναι η επικοινωνία μεταξύ των υποσυστημάτων⁵. Η επικοινωνία επιτυγχάνεται μέσω της δομικής αλληλοσυμβατότητάς τους (Strukturelle Kompatibilität): Όπως, για παράδειγμα, ότι προϋπόθεση της δημοκρατίας είναι η οικονομία του χρήματος και αυτής ένα διαφοροποιημένο δικαιοκτικό σύστημα κ.ο.κ.

Ο εν λόγω τύπος διαφοροποίησης έχει ως αποτέλεσμα τη μεγάλη αύξηση του βαθμού πολυπλοκότητας και είναι ο κατάλληλος τύπος με τον οποίο μπορούμε να ανιχνεύσουμε/περιγράψουμε τις ιδιαίτερα πολύπλοκες σύγχρονες κοινωνίες. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για την κατανόηση των προαναφερθέντων σταδίων της κοινωνικής διαφοροποίησης προσφέρει η διάκριση των δικαιοκτικών τυπολογιών σε καταπιεστικό δίκαιο (ή κοινωνικά συγκεχυμένο δίκαιο) που αντιστοιχεί σε μία τμηματικού τύπου κοινωνική διαφοροποίηση, του αυτονόμου δικαίου που αντιστοιχεί σε μία στρωματικού τύπου κοινωνική διαφοροποίηση και του ανακλαστικού δικαίου που στηρίζεται σε μία λειτουργικού τύπου κοινωνική διαφοροποίηση.

Στον τύπο του καταπιεστικού δικαίου, το δίκαιο δεν αυτοκατανοείται ως ιδιαίτερη κοινωνική συνιστώσα, αλλά συγγέεται ως προς την ταυτότητά του (διαδικασία, δομή), με στοιχεία της ηθικής και της πολιτικής πρακτικής. Ο τύπος αυτός του δικαίου απαντάται σε πρωτόγονους κοινωνικούς σχηματισμούς και σε αυταρχικά/ολοκληρωτικά καθεστώτα⁶.

Το αυτόνομο δίκαιο χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη μιας σχετικής απόστασης από την κεντρική πολιτική εξουσία. Ο νομικός καταναγκασμός δεν είναι πλέον άμεσα προσωποποιημένος και διαμορφώνεται ένας διαφορετικός χώρος αρμοδιοτήτων για την πολιτική εξουσία και το δίκαιο. Η σχετική αυτονόμηση των δύο θεσμών δημιουργεί μία φιλελεύθερη κοινωνική τάξη, έναν «Group Pluralism» —σύμφωνα με μία έκφραση του Unger⁷. Σ' αυτό το κοινωνικό σύστημα η πολιτική εξουσία υποστηρίζει

5. Η Mayntz, *Differenzierung und Verselbständigung*, σελ. 13, δεν δέχεται αυτή την κατηγοριοποίηση της κοινωνικής διαφοροποίησης διότι σύμφωνα μ' αυτήν κοινωνίες οι οποίες παρουσιάζουν συγκεχυμένα χαρακτηριστικά (π.χ. κοινωνίες που δεν διακρίνονται από τμηματική ή στρωματική διαφοροποίηση χωρίς όμως να παρουσιάζουν έναν σημαντικό αριθμό λειτουργικά διαφοροποιημένων υποσυστημάτων) δεν μπορούν να υπαχθούν σε κάποιον απ' αυτούς τους τύπους που αναφέρθηκαν.

6. Αντί άλλων, Nonet/Selznick, *Law and Society in Transition*, σελ. 29 επ.

7. Unger, *Law in Modern Society*, σελ. 66.

την ανεξαρτησία της δικαστικής και οι πράξεις της νομιμοποιούνται μόνον όταν είναι σύμφωνες με τον ισχύοντα δικαιοκώδικα: Είναι η εποχή του «κράτους δικαίου».

Με τη θεσμική διάκριση εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας επέρχεται μία κοινωνική διαφοροποίηση, στο μέτρο που δημιουργείται ιδιαίτερη «κάστα» ανθρώπων (δικαστές), οι οποίοι είναι οι μόνοι αρμόδιοι να κρίνουν εκάστοτε την ορθή εφαρμογή των κειμένων νόμων. Τα ενδιαφέροντα, οι προτεραιότητες και οι στρατηγικές αυτής της κοινωνικής ομάδας συγκροτούν έναν πόλο εξουσίας, ο οποίος δεν υπήρχε στο προηγούμενο κοινωνικό-δικαικό σύστημα.

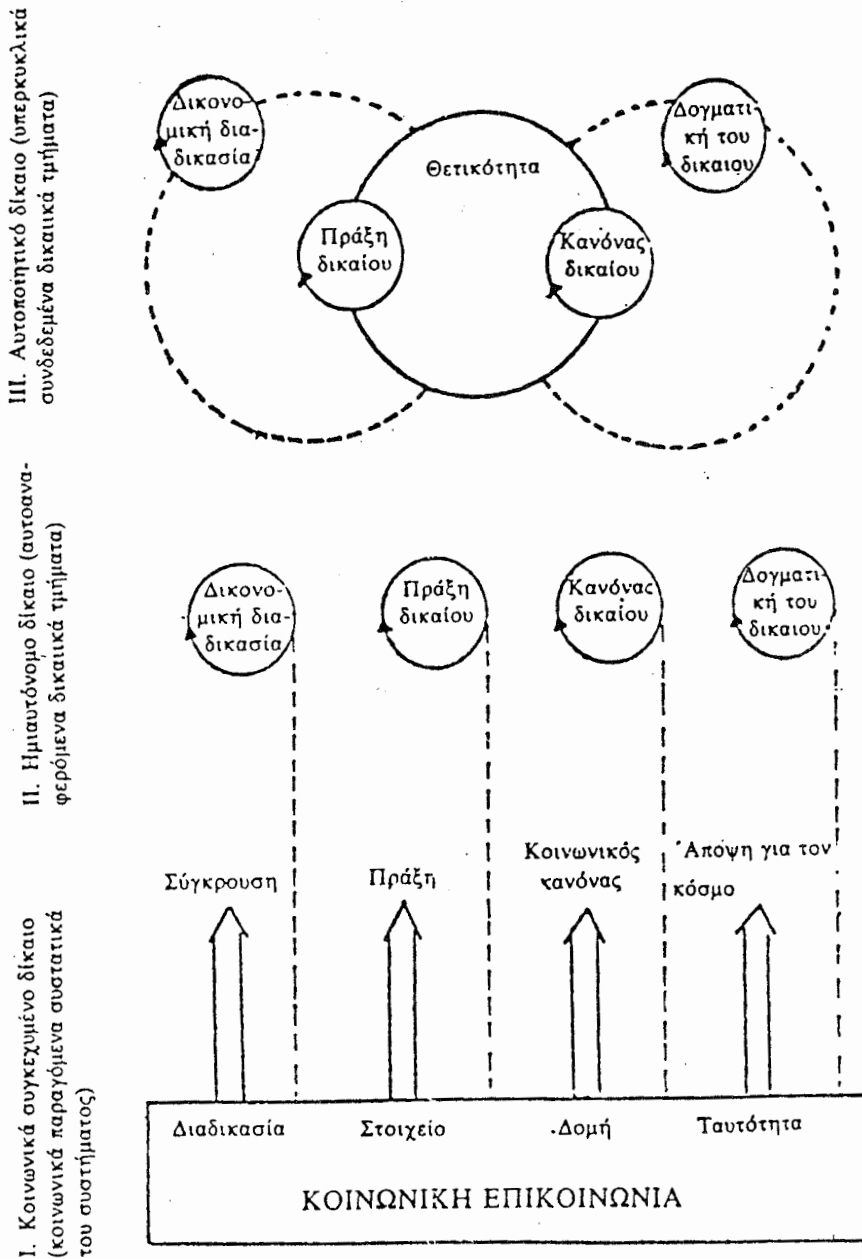
Η κοινωνική αποδοχή και επιδοκιμασία αυτού του δικαιοκώδικου συστήματος επιτυγχάνεται σε μεγάλο βαθμό χάρη στην ικανότητα του συστήματος να εκφράζει τα συγκροτούμενα στοιχεία του μέσα από μία τυπικά και αυστηρά επαναλαμβανόμενη διαδικασία. Η κριτική στάση απέναντι στους νομικούς κανόνες του θετικού δικαίου δεν νομιμοποιείται μέσα από εσωδικαικούς μηχανισμούς ενσωμάτωσής της. Η κριτική στάση/επέμβαση στο υπάρχον δικαιοκώδικα μπορεί να επιχειρηθεί μόνο στο πολιτικό/νομοθετικό πεδίο.

Ως ανακλαστικό δίκαιο αποδίδεται ο δικαιοκώδικος τύπος που απαντάται σε κοινωνίες με λειτουργικά διαφοροποιημένα υποσυστήματα. Στο ανακλαστικό δίκαιο υπάρχει πλήρης αυτοκατανόηση του δικαίου, εφόσον σ' αυτό πλέον το σύστημα δικαίου τα τμήματα τα οποία το αποτελούν, έχουν ήδη διαμορφώσει τέτοιους όρους αυτοοργάνωσης και αυτοελέγχου, ώστε να μπορούν να λειτουργούν χωρίς την έξωθεν παρέμβαση η οποία στο μεν καταπιεστικό δίκαιο ήταν αναπόφευκτη, στο δε αυτόνομο αναγκαία⁸.

Οι εκτεθέντες τρεις τύποι δικαίου αποδίδονται από τον Teubner με την παρακάτω γραφική παράσταση⁹:

8. Αναλυτικά στη συνέχεια, μέρος τρίτο.

9. Teubner, *Hyperzyklus in Recht und Organisation*, σελ. 107. Για τις διακρίσεις των δικαιοκώδικων αυτών τύπων αναλυτικά, δες, Καρκατσούλης, *Αυτοπονητικό δίκαιο και υστεροβιομηχανικό κράτος*, σελ. 104 επ.

ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ I: Επίπεδα δικαιοκτικής αυτονομίας

1.1. Προβλήματα ελέγχου συστημάτων με υψηλή πολυπλοκότητα

Η μελέτη αυτή συντάσσεται με τη θέση ότι οι σύγχρονες κοινωνίες χαρακτηρίζονται από τη λειτουργική διαφοροποίηση των υποσυστημάτων τους¹⁰. Η θέση αυτή προκύπτει ως συνέπεια του πραγματικού γεγονότος, ότι η κεντρική οργάνωση και ποδηγέτηση κοινωνικών συστημάτων όπως η εκπαίδευση, η επιστήμη, η οικονομία ή το δίκαιο από ένα κράτος το οποίο αντιλαμβάνεται τον ρόλο του ως κέντρο, ως υψηλότερη, δηλαδή, κορυφή μιας πυραμιδωτής κοινωνικής ιεραρχίας έχει καταστεί αναποτελεσματική και ίσως σε μερικά εξ αυτών ανέφικτη.

Τούτο οφείλεται στο ότι τα εν λόγω διαφοροποιημένα κοινωνικά υποσυστήματα καθιστούν αδύνατη μία ευθεία επέμβαση ενός άλλου υποσυστήματος, επειδή διαθέτουν δικούς τους, ιδιαίτερους μηχανισμούς ελέγχου και αναφοράς. Λέγοντας δε, ότι η επέμβαση είναι αδύνατη, εννοείται ότι δεν γίνεται αποδεκτή από το υποσύστημα που θα «έπρεπε» να την δεχτεί. Εάν κατά τον σχεδιασμό της επεμβασιακής πολιτικής δεν ληφθούν υπόψη ορισμένοι απαραίτατοι όροι λειτουργίας του υποσυστήματος οι οποίοι υπαγορεύονται από το ίδιο, τότε το υποσύστημα περιέρχεται σε κρίση ή αποδιοργανώνεται δημιουργώντας σοβαρές εντάσεις στον κοινωνικό ιστό.

Οι λόγοι στους οποίους οφείλεται αυτή η αύξουσα ριζοσπαστικοποίηση των κοινωνικών υποσυστημάτων έγκεινται κατά βάση:

- α) στη συνεξέλιξη της κοινωνίας και των επιμέρους συστημάτων¹¹,
- β) στην εκ μέρους των υποσυστημάτων εσωτερίκευση των εξελικτικών μηχανισμών — παραλλαγή, εκλογή, παρακράτηση (Variation, Selektion, Retention), δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο ένα ιδιαίτερο εξελικτικό δυναμικό,
- γ) στον διαφοροποιημένο βαθμό εξελίξεως των μερών και του συνόλου της κοινωνίας, και
- δ) στη μετατόπιση τόσο των θετικών όσο και των απαγορευτικών όρων εξελίξεως του συστήματος από το εκτός αυτού ευρισκόμενο περιβάλλον εντός του ίδιου του συστήματος, όπου αυτό πλέον αποφασίζει ποιό από τους εξωτερικούς ερεθισμούς θα γίνουν αποδεκτοί και θα προσαρτηθούν στην ήδη υπάρχουσα δομή του.

10. Willke, Dezentrale Gesellschaftsteuerung, σελ. 3.

11. Ως προς τη δυνατότητα υπάρξεως μιας εξελικτικής θεωρίας για την κοινωνία, δες Bühl, Gibt es eine soziale Evolution? σελ. 29 επ.

Το πρόβλημα του ελέγχου τέτοιων συστημάτων είναι ιδιαίτερα δύσκολο¹² και οι προσπάθειες της επίλυσής του από τους επιστήμονες ιδιαίτερα έντονες.

Ο έλεγχος αυτός, νοούμενος πάντοτε εντός του κυβερνητικού του προσδιορισμού, γίνεται αντιληπτός ως πρόβλημα αμοιβαίας μη - επέμβασης και επικοινωνίας μεταξύ των αυτονομημένων κοινωνικών υποσυστημάτων με απώτερο στόχο την επιτυχήστερη ενσωμάτωσή τους: άρα, την απόδοσή τους και κατ' επέκταση τη συντήρηση της κοινωνικής τάξεως. Το πρόβλημα παρουσιάζεται στον πυρήνα του ίδιου, ακόμη και για χώρες με διαφορετικά πολιτικά συστήματα και ασχέτως των κοινωνικο-ιστορικών ιδιαιτεροτήτων που επεκράτησαν κατά τον σχηματισμό τους¹³.

Πώς όμως μπορεί να γίνει επιτυχής ενσωμάτωση των κοινωνικών υποσυστημάτων τα οποία έχουν αυτονομηθεί ή έχουν τάσεις αυτονομίας; Και εδώ πρέπει να τονισθεί ότι οι κοινωνικοί επιστήμονες βρίσκονται εμπρός σε μία παραδοξότητα που κάνει το πρόβλημα περισσότερο περίπλοκο: Το φαινόμενο της λειτουργικής αυτονομίας των κοινωνικών υποσυστημάτων συνδέεται αμέσως με την αύξηση της κοινωνικής πολυπλοκότητας και αλληλεξαρτήσεως. Αυτό προκύπτει από την κοινά αποδεκτή θέση μεταξύ των κοινωνικών επιστημόνων ότι ταυτοχρόνως με τις τάσεις αυτονομίας των κοινωνικών υποσυστημάτων, παρατηρείται ένας μεγάλος βαθμός επικοινωνιακής σύγκλισης και ισχυρότατες τάσεις αλληλεξάρτησης. Το παράδοξο που παρουσιάζεται μπορεί να εκφρασθεί σχηματικά στην εξής πρόταση: Όρος της συγκέντρωσης είναι η αποκέντρωση.

Ο Willke εντοπίζει ως αιτία του παραδόξου τις δύο, αντιθετικές μεταξύ τους, αρχές, δηλαδή, την αρχή της λειτουργικής διαφοροποίησης και την αρχή της εργαλειακής κλειστότητας, οι οποίες διέπουν την εξέλιξη των σύγχρονων κοινωνιών. Η πρώτη εξ αυτών ευνοεί τη συνεργασία μεταξύ των εξειδικευμένων σε μία λειτουργία κοινωνικών υποσυστημάτων, ενώ η δεύτερη την περιορίζει¹⁴.

12. Ο «έλεγχος» νοείται σύμφωνα με τον ορισμό του «societal Guidance» του Etzioni, *The Active Society*, σελ. 94 επ.

13. Όπως αυτό ισχύει για τις έντονα κρατικιστικές κοινωνίες της Δ. Ευρώπης, αλλά και τις χώρες με την παράδοση του «common Law», όπως η Μ. Βρετανία και οι ΗΠΑ. Επ' αυτού Willke, *Entzauberung des Staates*, σελ. 9 επ.

14. Αυτή την ιδέα εξειδικεύει ο Willke, *Staatliche Intervention als Kontextsteuerung*, σελ. 214 επ., στο κοινοτικό πρόγραμμα EUREKA.

Η παραπάνω ερμηνεία αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη συγκεκριμένη περίπτωση της νομοθετικής θεωρίας, κατά την οποία αναζητείται ένας νέος τρόπος επικοινωνίας του δικαιοκτικού και του πολιτικού υποσυστήματος με το κοινωνικό σύστημα. Πώς είναι δυνατό να υπάρξει, σύμφωνα με τις αρχές της λειτουργικής κοινωνικής διαφοροποίησης, μία κεντρική δικαιοθεσία με αξιώσεις εγκυρότητας που να αφορά κοινωνικά συστήματα με έναν υψηλότατο βαθμό αυτονομίας; Πώς γίνεται αντιληπτός ο παραδοσιακός κεντρικός ρόλος του νομοθέτη ως ρυθμιστή των σχέσεων μεταξύ των υποσυστημάτων ενώπιον αυτής της καταστάσεως;

Ο Teubner αναζητώντας απάντηση σ' αυτό το ερώτημα, εντοπίζει ένα «ρυθμιστικό τρίλημμα» που πρέπει να επιλυθεί από το δικαιοκτικό σύστημα, κατά τον προσδιορισμό της σχέσης του με τα λοιπά κοινωνικά υποσυστήματα:

- α) Να μην έχει καμιά απολύτως σχέση με τα λοιπά κοινωνικά υποσυστήματα,
- β) να λειτουργήσει απορρυθμιστικά ως προς την κοινωνία και την πολιτική, και
- γ) να απορρυθμισθεί το ίδιο εξ αιτίας των παρεμβάσεων που ασκούν τα άλλα κοινωνικά υποσυστήματα σ' αυτό¹⁵.

Ενώπιον μιας τέτοιας καταστάσεως, όπου το πρόβλημα του κοινωνικού ελέγχου δεν επιδέχεται απλοϊκές ή μανιχαϊστικές λύσεις πρέπει να αναθεωρηθούν οι στρατηγικές επέμβασης και ελέγχου που έχουν ακολουθηθεί μέχρι τώρα και να προκριθούν τεχνικές «ελέγχου των συγκεκριμένων»¹⁶ (ήπιες μορφές επέμβασης, θεσμοποίηση συναινετικών και συνδιαλλακτικών μεθόδων).

Το είδος ελέγχου που προτείνεται με τον «έλεγχο των συγκεκριμένων» γίνεται καλύτερα κατανοητό, εάν αντιπαραβληθεί με τα μοντέλα ελέγχου που χρησιμοποιήθηκαν στις νεότερες κοινωνίες, δηλαδή, το φιλελεύθερο και το σοσιαλιστικό.

Ο φιλελεύθερος (αυτο-)έλεγχος επιτρέπει την υψηλή, εσωτερική πολυπλοκότητα εντός των υποσυστημάτων, αλλά παραιτείται από τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ των υποσυστημάτων. Έτσι, σήμερα το ελεγκτικό πρόβλημα όσων κοινωνιών υιοθέτησαν τον φιλελεύθερο τρόπο κοινωνικού ελέγχου έγκειται στη δυσκολία επανενσωμάτωσης των εξειδικευμένων τμημάτων τους, τα οποία απέκτησαν κεντρόφυγες τάσεις. Από την άλλη μεριά, το πρόβλημα των σοσιαλιστικών κοινωνιών έγκειται στην επίτευξη

15. Teubner, Verrechtlichung, όπ.π., σελ. 313 επ.

16. Willke, Staatliche Intervention als Kontextsteuerung, σελ. 215 επ.

μεγαλύτερης μεταβλητότητας και στην απόκτηση ικανότητας για την επιλογή αποκεντρωτικών λύσεων.

Ο «έλεγχος των συγκεκριμένων» παρουσιάζεται ως τρίτη οδός κοινωνικού ελέγχου, πέραν εκείνων που προσέφεραν η κεντρική οργάνωση και ο σχεδιασμός του σοσιαλιστικού μοντέλου (με επακόλουθο τον κεντρικό/ιεραρχικό έλεγχο) και η αυθόρμητη γένεση των μηχανισμών ελέγχου του φιλελεύθερου μοντέλου, σύμφωνα με το οποίο η παραγωγή τους επαφίεται στους μηχανισμούς της αγοράς ή της όποιας συγκυριακής συναίνεσης¹⁷.

Ο «έλεγχος των συγκεκριμένων» προσπαθεί να συνδυάσει τα θετικά σημεία των προηγούμενων μοντέλων αποφεύγοντας τα αρνητικά τους. Στα επόμενα κεφάλαια θα γίνει αναλυτική του παρουσίαση, κυρίως ενόψει της αναζητούμενης επαναδιαπραγμάτευσης των όρων συνεργασίας μεταξύ Δικαίου και Πολιτικής κατά τη Νομοθέτηση.

Ωστόσο, η δυναμική αυτής της πρότασης είναι αδύνατον να εκτιμηθεί σωστά εάν δεν κατανοηθεί σαφώς το θεωρητικό της υπόβαθρο· κι αυτό δεν είναι άλλο από εκείνο των αυτοαναφερομένων —ειδικότερα δε, των αυτοποιητικών συστημάτων. Γι' αυτό το λόγο, στα επόμενα κεφάλαια θα εκτεθεί αναλυτικά η θεωρία των αυτοαναφερομένων/αυτοποιητικών συστημάτων τόσο στο πλαίσιο της γενικής συστημικής θεωρίας όσο και στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών.

17. Σχετικά Glasgow (έκδ.) *Gesellschaftssteuerung zwischen Korporatismus und Subsidiarität* και Willke/Glasgow, *Dezentrale Gesellschaftssteuerung*.

2. Αυτοαναφορά-Αυτοποίηση

Η συστημική θεωρία έχει να επιδείξει μία πρωτοφανή και ίσως μοναδική εξέλιξη μέσα στον αιώνα που διανύουμε συμβαδίζοντας με την ταχύτητα των τεχνολογικών και θεωρητικών εξελίξεων.

Απο την πρόταση της «General System Theory» του ν. Bertalanffy που ολοκληρώθηκε κατά τη δεκαετία του 1950 μέχρι τη σύγχρονη συστημική θεωρία των αυτοαναφερομένων συστημάτων που ολοκληρώνεται τη δεκαετία του 1980, έχει μεσολαθήσει μία χρονική περίοδος αντιστροφής ανάλογη κατά την έκτασή της με το παραχθέν έργο.

Ο λόγος εμφάνισης των αυτοαναφερομένων συστημάτων βρίσκεται στην επιθυμία των συστημικών επιστημόνων να επεκτείνουν την εμβέλεια της συστημικής θεωρίας πέραν των τεχνολογικών συστημάτων, στα κοινωνικά συστήματα, ή για να εκφρασθούμε συστημικά: Να διευρύνουν την ικανότητα της συστημικής θεωρίας να συλλαμβάνει και να διερευνά την πολυπλοκότητα.

Το σπουδαιότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι προηγούμενοι τύποι συστημάτων έγκειται στην ανεπαρκή χειραφέτησή τους από παλαιότερες θεωρητικές κατασκευές (π.χ. από μία αυστηρή αιτιοκρατία) με συνέπεια να μην είναι δυνατή η διεύρυνση του ορίζοντα δράσης της συστημικής θεωρίας πέραν της μηχανικής και των φυσικών επιστημών.

Η θεωρητική αυτή αδυναμία είχε άμεσο αντίκτυπο στην πρακτική επιτυχία ή αποτυχία της μεταφοράς βασικών συστημικών εννοιών, όπως π.χ. η έννοια της ανάδρασης (feed-back) σε κοινωνικές θεωρίες. Ενώ στο συγκεκριμένο παράδειγμα, η εφαρμογή της «ανάδρασης» σε μηχανικά συστήματα έχει αποδείξει την ικανότητά της να διορθώνει μία ταραγμένη συστημική ισορροπία, είναι αμφίβολο εάν μπορεί να επιτύχει κανείς το ίδιο αποτέλεσμα με τη μεταφορά της σε μία κοινωνική θεωρία. Κι αυτό, γιατί ο έλεγχος ο οποίος ασκείται μέσω της αναδράσεως είναι ιδιαίτερος δύσκολος σε μεγάλα κοινωνικά υποσυστήματα, τα οποία λόγω της φύσεώς τους δεν υπόκεινται σε εργαστηριακή ανάλυση.

Η καθυστέρηση στην εννοιολογική διαφοροποίηση της συστημικής θεωρίας σε συνδυασμό με τη μυθολογία της τεχνολογίας, η οποία τη συνόδευε, είχε ως αποτέλεσμα να μην αναδειχθεί η δυναμική της συστημικής αντίληψης. Οι αδυναμίες αυτές της συστημικής θεωρίας πρέπει όμως να θεωρηθούν ως φυσιολογικές αδυναμίες της πρώιμης φάσης της και όχι ως εγγενείς μεθοδολογικές της αδυναμίες. Και τούτο επιβεβαιώνεται από την παρατηρούμενη σήμερα έξαρση της συστημικής θεωρίας των αυτοα-

ναφερομένων συστημάτων και την άμβλυνση της ασκούμενης σ' αυτήν κριτικής.

Τα αυτοαναφερόμενα συστήματα καθώς και η ειδικότερη εκδοχή τους, τα αυτοποιητικά συστήματα, εμφανίζονται ως το τρίτο μοντέλο συστημάτων («γενιά», σύμφωνα με τον όρο που χρησιμοποιείται για τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές) μετά τα κλειστά και τα ανοιχτά¹⁸.

Βλέποντας κανείς τη σύγχρονη ευρύτατη χρησιμοποίηση των συστημικών θεωριών της αυτοαναφοράς και της αυτοποίησης ως θεωρητικών θεμελιών των νεότερων επιστημών (Διοίκηση Οργανώσεων¹⁹, Ψυχολογία, Κοινωνιολογία), αλλά και ως δείκτη αναπροσανατολισμού των παραδοσιακών επιστημών (Νομική, Ιστορία, Θεολογία), πρέπει να δικαιώσει τον Zeleny, ο οποίος διέβλεψε ήδη προ δεκαετίας τη δυναμική των ανολοκλήρωτων —τότε— αναζητήσεων²⁰. Ιδιαίτερη, δε, αξία παίρνει η έγκαιρη επισήμανσή του ότι με το καινούριο συστημικό Παράδειγμα των αυτοαναφερομένων συστημάτων, η συστημική θεωρία παύει να έχει ένα περιορισμένο πεδίο εφαρμογής (όπως ίσχυε με τα προηγούμενα συστημικά Παραδείγματα των κλειστών και των ανοικτών συστημάτων) και αποκτά έναν σημαντικά υψηλό βαθμό αφαίρεσης και αναλυτικής δυναμικής ώστε να εκφεύγει από τα στενά πλαίσια μιας μερικής θεωρίας και να έχει την απαίτηση να ισχύει ως μέθοδος²¹.

Και για τη μεν διαφορά των κλειστών συστημάτων με τα αυτοποιητικά συστήματα δεν χρειάζεται να μακροηγοήσει κανείς, εφόσον πρόκειται για δύο τύπους συστημάτων ακριβώς αντιθετικούς: Τα κλειστά συστήματα υπόκεινται σε πλήρη ντετερμινισμό, αντίθετα ακριβώς από τα αυτο-

18. Για μία κατατοπιστική εισαγωγή, Willke, *Systemtheorie*, στην ελληνική γλώσσα Δεκλερής, *Συστημική θεωρία, χωρίς όμως αναλυτική αναφορά στα αυτοαναφερόμενα συστήματα*.

19. Για την εφαρμογή της αυτοποίησης στη Διοίκηση Οργανώσεων, δες Ulrich/Probst, *Self-Organisation and Management of social Systems*.

20. Zeleny, *Autopoiesis, dissipative Structures, and spontaneous social Orders*, σελ. 1 επ.

21. Εντυπωσιακή είναι εδώ η προ εικοσιπενταετίας διατυπωθείσα πρόβλεψη του Luhmann («Funktion und Kausalität», ήδη στα ελληνικά: «Λειτουργία και αιτιότητα», μτφρ.: Παν. Καρκατσούλης), ότι με την απελευθέρωση των βασικών εννοιών της συστημικής θεωρίας, όπως επί παραδείγματι, της «λειτουργίας», από το οντολογικό τους βάρος, μπορεί να προέλθει μέσω της δομικο-λειτουργικής θεωρίας μία μέθοδος η οποία να διεκδικεί ως ζωτικό της χώρο το σύνολο των κοινωνικών επιστημών.

ποιητικά συστήματα που αρνούνται οποιοδήποτε ντετερμινισμό. Η μεταφορά εξάλλου, των κλειστών συστημάτων ως ερμηνευτικών μοντέλων των κοινωνικών φαινομένων, ουδέποτε επιχειρήθηκε από κοινωνικούς επιστήμονες.

Οι διαφορές όμως των ανοιχτών/προσαρμοστικών συστημάτων από τα αυτοαναφερόμενα/αυτοποιητικά συστήματα πρέπει οπωσδήποτε να καταδειχθούν, εφόσον αυτό το μοντέλο είχε ιδιαίτερη επιρροή στις κοινωνικές επιστήμες²².

Εξ αυτών σταχυολογώ μερικές, όπως τις κατέγραψαν οι Krohn/Küppers/Paslack²³:

ΑΝΟΙΧΤΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ*

1. Έννοια του συστήματος

Αναλυτικά κατά τον ορισμό τους, συγκεντρωτικά στην οργάνωσή τους, κλειστά συστήματα, με δεδομένη από τα πριν ιεραρχία, που βρίσκονται σε στατική και θερμοδυναμική ισορροπία, με απλά στοιχεία.

2. Έννοια του περιβάλλοντος

Συστήματα δομημένα σύμφωνα προς το περιβάλλον που ρυθμίζονται εξωτερικά.

3. Οριακές προϋποθέσεις

Τυχαίες, καθορίζονται από το περιβάλλον.

4. Δυναμική

Τροχιακή, κατάσταση θερμοδυναμικής ισορροπίας, αντιστρεψιμότητα.

5. Αιτιότητα

Γραμμική.

6. Έννοια του χρόνου

Βαθμωτός, παγκόσμιος χρόνος.

7. Έννοια του νόμου

Η τάξη δημιουργείται ως ετεραρχημένη δομή.

ΑΥΤΟΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

Πραγματιστικά κατά τον ορισμό τους, πολυκεντρικά στην οργάνωσή τους, ανοιχτά πληροφοριακά συστήματα με αυτοπαραγόμενη ιεραρχία που βρίσκεται σε δυναμική, μη-θερμοδυναμική ισορροπία και με πολύπλοκα στοιχεία.

Τα συστήματα δομούν το περιβάλλον και ο έλεγχός τους είναι εσωτερικός.

Οι οριακές προϋποθέσεις είναι σημαντικές και καθορίζονται από το σύστημα.

Διαδικαστική μη-θερμοδυναμική ισορροπία μη-αντιστρεψιμότητα.

Κυκλικότητα.

Τελεστής χρόνου, συστημικός χρόνος.

Η τάξη δημιουργείται διά της δομήσεως.

22. Στον χώρο του δικαίου η διδασκαλία των ανοιχτών συστημάτων είχε ιδιαίτερη απήχηση, κυρίως λόγω της επιρροής των διδασκαλιών του Parsons. Ενδεικτικά δεξ, Parsons, *The Law and the social Control*, Damm, *Systemtheorie und Recht*, Friedman, *The Legal System. A Social Science Perspective*.

23. Krohn/Küppers/Paslack, *Selbstorganisation*, σελ. 459 επ.

Οι υποστηρικτές της θεωρίας των αυτοαναφερομένων συστημάτων ισχυρίζονται ότι μ' αυτήν κατασκευάζεται ένα νέο πρότυπο κατανόησης της πραγματικότητας το οποίο μάλιστα μπορεί να θεωρηθεί ότι πληροί τους όρους του επιστημολογικού Παραδείγματος, όπως τους όρισε ο Kuhn. Τούτο, διότι φαινόμενα τα οποία στο προηγούμενο Παράδειγμα της «φυσιολογικής» επιστήμης θεωρούντο ασήμαντης αξίας και περιθωρικά ή ακόμη και παθολογίες (όπως, επί παραδείγματι, η διάχυση (Dissipation), η μη-γραμμικότητα και η αστάθεια), αποκτούν τώρα πλέον κεντρική σημασία και στηρίζουν τη δομή του νέου Παραδείγματος²⁴.

Επειδή η παρούσα εργασία υιοθετεί την παραπάνω εκτίμηση θα αναλύσει στη συνέχεια τους λόγους που συνηγορούν υπέρ της ορθότητάς της.

2.1. Ορισμός της έννοιας της «αυτοαναφοράς»

Η έννοια της αυτοαναφοράς (άλλες συναφείς και συγχεόμενες μ' αυτήν έννοιες είναι η ανακλαστικότητα και η ανάκλαση), μπορεί να διακριθεί σε μία γενικότερη έννοια της αυτοαναφοράς, όπου μ' αυτή δηλώνεται η σχέση ενός πράγματος με τον εαυτό του, δηλαδή, ο σχηματισμός της ταυτότητάς του γίνεται με βάση τα στοιχεία του ίδιου του πράγματος και σε μία ειδικότερη έννοια της αυτοαναφοράς την οποία χρησιμοποιούν οι κοινωνικές επιστήμες για να δείξουν έναν τρόπο σχηματισμού της ταυτότητας των κοινωνικών οντοτήτων.

Η έννοια της αυτοαναφοράς είναι περισσότερο γνωστή από τον χώρο της Λογικής και της Γλωσσολογίας απ' όπου προέρχονται και τα περισσότερα γνωστά παραδείγματα εφαρμογής της, όπως είναι τα λογικά παράδοξα, οι κυκλικότητες και οι ταυτολογίες.

Η επιστημολογική όμως κρίση των τελευταίων δεκαετιών που επισημαίνει την αναγκαιότητα ανεύρεσης νέου Παραδείγματος²⁵, ευνόησε την εμφάνιση της έννοιας της αυτοαναφοράς ως κατηγορικής έννοιας.

Σημειωτέον, βεβαίως, ότι η διαδικασία ανάδειξης της αυτοαναφοράς σε κατηγορική έννοια είναι συνέπεια της επιτυχημένης της σταδιοδρομίας σε διαφορετικούς και ετερόκλητους επί μέρους χώρους, όπως είναι εκείνοι των φυσικών και των κοινωνικών επιστημών.

24. Kuhn, Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων, σελ. 66 επ. Για το έργο και τη σκέψη του Kuhn: Κάλφας, Ριζικές ανακατατάξεις, σελ. 9 επ.

25. Υιοθετείται ως ιδιαίτερος επιτυχημένη, η μετάφραση του Κούνιου «Paradigm» ως «Παράδειγμα», όπως προτείνει ο Κάλφας, όπ.π., σελ. 50 επ.

Η ανάδειξή της σε κεντρική έννοια ενός νέου επιστημολογικού Παραδείγματος σηματοδοτείται στις μεν φιλοσοφικο-κοινωνικές επιστήμες από την αμφισβήτηση της κεντρικής θέσεως του ελλόγου (καρτεσιανού) Υποκειμένου, στις δε φυσικές επιστήμες από την ανατροπή των παραδοσιακών ιεραρχήσεων μεταξύ των βασικών μεγεθών της (χρόνος, μάζα, χώρος) και την αναζήτηση νέων σταθερών που θα προκύψουν από την έρευνα χώρων απρόσιτων μέχρι προσφάτως στην επιστήμη (έρευνα του χάους, τεχνητή νοημοσύνη κ.λπ.). Η γενική αυτή αναταραχή έχει ως φυσικό επακόλουθο τη σύγχυση ως προς το εννοιολογικό εύρος του όρου της «αυτοαναφοράς»²⁶. Παρόλον ότι οι προσπάθειες συστηματοποίησης δεν έχουν ακόμη καταλήξει σε αδιαφιλονίκητα συμπεράσματα, μπορεί κανείς να σχηματίσει μία αρχική εικόνα από τις ήδη υπάρχουσες κατηγοριοποιήσεις²⁷. Στη συνέχεια παρατίθενται οι κατηγοριοποιήσεις των Suber και Zolo, γιατί εκτιμάται ότι μπορεί να προκύψει από τον συνδυασμό τους μία περιγραφικά επαρκής εικόνα.

Ο Suber υπάγει την έννοια της αυτοαναφοράς στην έννοια της ανακλαστικότητας και τη διευκρινίζει ως ακολούθως:

«Reflexivity» is the generic name for all kinds and species of circularity. It includes the self-reference of signs, the self-application of principles and predicates, the self-justification and self-refutation of propositions and inferences, the self-fulfilment and self-falsification of predictions, the self-creation and self-destruction of logical and legal entities, the self-augmentation and self-limitation of power, circular reasoning, circular causation, cyclic and spiral recurrence, feedback systems, mutuality, reciprocity and organic form. It includes the fallacious, the vicious, the trivial and the question begging, but also the sound, the benign, the useful, and the inescapable. It ranges from the prosaic to the numinous, from the paradoxical to the self-evident, from science to religion. It is reality and appearance, native to the processes of the world and to our knowledge and discourse about them»²⁸.

26. Χαρακτηριστικό της αργοπορίας που διακρίνει την «εγκυκλοπαιδική» επιστήμη είναι και το γεγονός ότι ενώ μεν οι σχετικές μελέτες για την «αυτοαναφορά» στην αγγλική γλώσσα υπερβαίνουν τις 1000, δεν υπάρχει ωστόσο στην όγδοη έκδοση της Macmillan Encyclopedia of Philosophy ούτε καν μία απλή αναφορά του σχετικού λήμματος και υπό το λήμμα «αναφορά» παρατίθεται προς επεξήγηση μόνο «Relations», «Classes» και «Sets».

27. Bartlett, Varieties of Self-Reference, σελ. 10 επ., Zolo, The Epistemological Status of the Theory of Autopoiesis and its Application to the Social Sciences, Suber, A Bibliography of Works on Reflexivity, σελ. 259 επ.

28. Suber, όπ.π., σελ. 259.

Σύμφωνα με τον Zolo²⁹ τα πιο γνωστά «κυκλικά» φαινόμενα εκ των οποίων αφαιρετικά σχηματίζεται η έννοια της αυτοαναφοράς είναι:

- α) η γλωσσολογική αυτοαναφορά των γνωστικών διαδικασιών (W.V.O. Quine, O. Neurath),
- β) οι θεωρίες περί του σχηματισμού αστατικής τάξεως και των διαχειόμενων δομών, στη φυσική (I. Prigogine),
- γ) η λογική κυκλικότητα στις μαθηματικά αξιωματικοποιημένες δομές —θεώρημα της μη πληρότητας— (K. Gödel), όπως και οι γενικές παραδοξότητες και αντιφάσεις που παρατηρούνται κατά την επανάληψη και κατά τη γλωσσολογικο-λογική αυτοσυμπερίληψη (Selbstinklusion) (B. Russel, K. Grelling, A. Tarski),
- δ) η ανακλαστικότητα των μηχανισμών ομοιοστατικής ή αυτοκαταλυτικής αυτορρυθμισμού στη μοριακή βιολογία και στη νευροφυσιολογία (L. von Bertalanffy, M. Eigen, H. von Förster),
- ε) τα αναδραστικά φαινόμενα της Κυβερνητικής και της Κυβερνητικής της Κυβερνητικής (Second Order Cybernetics) (W.B. Ashby, H. von Förster),
- στ) οι διαδικασίες αυθόρμητης μορφογενέσεως και αυτοοργάνωσης των κοινωνικών ομάδων (F.A. von Hayek), και
- ζ) η παραδοσιακή έννοια του συνειδητού στους ανθρώπους και τα ανθρωποειδή (H. Maturana, G. Pask, N. Luhmann)³⁰.

29. Zolo, όπ.π.

30. Κοινός χώρος αναφοράς για τους περισσότερους απ' αυτούς τους επιστήμονες είναι η συστημική θεωρία. Και πρέπει να γίνει σαφές από, διότι δεν φαίνεται καθαρά απ' αυτή την περιγραφική απαρίθμηση. Τα γραπτά που διαμόρφωσαν την ιδέα, την έννοια της αυτοοργάνωσης και της αυτοαναφοράς στις σύγχρονες φυσικές επιστήμες προέρχονται από επιφανείς συστημικούς επιστήμονες. Σ' αυτά δε τα έργα συμπεριλαμβάνονται: α) Η εργασία του Heinz von Förster «On Self-Organising Systems», 1960, με την οποία εισάγεται στη συστημική συζήτηση η αρχή του «Order From Noise». Αυτή η εργασία χαρακτηρίζεται από μεταγενέστερους συγγραφείς ως αφηρητικό σημείο της «αυτοοργάνωσης». Δες π.χ. Krohn/Küppers/Paslack, Selbstorganisation, σελ. 447, β) στην ίδια κατεύθυνση της παραγωγής «τάξεως από την αταξία» και της προβληματικής της αυτοοργάνωσης κινούνται οι πρωτοποριακές εργασίες των Ilya Prigogine στον χώρο της μη-αντιστρέψιμης θερμοδυναμικής «Thermodynamic theory of Structure, Stability and Fluctuation», Manfred Eigen, «The Hypercycle», για τη μοριακή αυτοοργάνωση και την έννοια του υπερκύκλου και Hermann Haken «Synergetik-Die Lehre von Zusammenwirken», για τη Συνεργητική- τη σύγχρονη θεωρία των Lasers.

Αυτά είναι δεδαίως τα γνωστότερα φαινόμενα αυτοαναφοράς και αυτοανακλαστικότητας που έχουν καταγραφεί από τον χώρο των φυσικών και κοινωνικών επιστημών, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν έχουν καταγραφεί και σε εντελώς διαφορετικούς χώρους, όπως είναι η μυθολογία, η μουσική, η ζωγραφική και η λογοτεχνία³¹.

Ποιό είναι όμως το στοιχείο εκείνο που στηρίζει τον ισχυρισμό, ότι με τις θεωρίες της αυτοαναφοράς (στις φυσικές επιστήμες προτιμάται ο όρος «αυτοοργάνωση»), συντελείται μία επιστημολογική επανάσταση αντίστοιχη με την «κοπερνίκεια» ή εκείνη των πιθανοτήτων, εφόσον οι βασικές της προτάσεις θυμίζουν έντονα άλλες, ήδη προ πολλού γνωστές;

Και πιο συγκεκριμένα: Η ύπαρξη διαδικαστικών και οργανισμικών θεωριών δεν αποτελεί πρωτοεμφανιζόμενο φαινόμενο. Ο Αριστοτέλης είχε, επί παραδείγματι, αναπτύξει στα «Φυσικά» μία τελολογική ερμηνεία των διαδικασιών της πολιτιστικής και κοσμολογικής εξέλιξης του κόσμου· η διάγνωση και χρησιμότητα των σχέσεων του ανθρώπου με το περιβάλλον έχει ήδη διαγνωσθεί και αναλυθεί από τους μεγάλους εμπειριστές (Lock, Berkeley, Hume), η έννοια της «αυτοοργάνωσης» απαντάται ήδη στην «Kritik der Urteilskraft» του Kant, η οποία αποτελεί σημείο αναφοράς των σύγχρονων κονστρουκτιβιστών, ακόμη και η έννοια του «υπερκύκλου» συναντάται στη «Μοναδολογία» του Leibniz. Η επιστημονική εργαλειοποίηση αυτών των θεωρημάτων, η δυνατότητα έκφρασής τους σε τυποποιημένο/μαθηματικό λόγο και η μοντελοποίησή τους έτσι ώστε να είναι προσιτά σε εμπειρική διακρίβωση είναι σίγουρα νέα στοιχεία. Αλλά τούτο μόνο δεν αρκεί για να στηρίξει τον προβαλλόμενο ισχυρισμό περί επιστημολογικής επαναστάσεως. Το επιστημολογικά ριζοσπαστικό στοιχείο που θεμελιώνει αυτόν τον ισχυρισμό βρίσκεται στη γνωσιοθεωρητική πρότασή τους για τον σχηματισμό της «ταυτότητας» με μη-αριστοτελικό τρόπο, ο οποίος συνιστά υπέρβαση τόσο των προτάσεων του μεταφυσικού ιδεαλισμού όσο και των παραλλαγών του (επίσης μεταφυσικού) υλισμού. Για να στοιχειοθετηθεί όμως η διαφορετική από την παραδοσιακή έννοια της «ταυτότητας» επαναπροσδιορίζονται οι θεμελιώδεις έννοιες της «σταθερότητας», της «εξέλιξης», της «συνέχειας», του «όλου» και του «μέρους»³².

31. Τέτοια φαινόμενα έχει αναλύσει με ιδιαίτερη επιδεξιότητα στο έργο του ο Douglas Hofstadter. Εξ αυτών δεξ, τα: *Metamagical Themas*, σελ. 173 επ. και *Gödel, Escher, Bach: An Eternal Golden Braid*, περαιτέρω Bartlett, όπ.π., σελ. 17 επ.

32. Αναλυτικά επ' αυτών, Beer, Vorwort, εις: *Autopoietische Systeme: Eine Bestimmung der lebendigen Organisation*, σελ. 170 επ., Dress/Hendrichs/Küppers, *Selbstorganisation*, σελ. 7 επ.

Η διαδικασία της επανανοσηματοδότησης συντελέσθηκε βαθμιαία και μπορεί να πει κανείς ότι ολοκληρώθηκε κατά τη δεκαετία του 1980 ως αποτέλεσμα επεξεργασιών διαφόρων επιστημονικών κλάδων. Πρωτοπόροι σ' αυτή τη διαδικασία ανεδείχθησαν φυσικοί επιστήμονες (v. Förster), θεωρητικοί της συστημικής επιστήμης (Löfgren), φιλόσοφοι (Günther), κυβερνητικοί επιστήμονες (Ashby) και βιολόγοι (Maturana), οι οποίοι έδρασαν σε επιστημονικά εργαστήρια υψηλής ερευνητικής στάθμης (επί παραδείγματι, το Biological Computer Laboratorium στην Urbana των ΗΠΑ ή η Σχολή των Βρυξελλών).

Οι πρωταγωνιστές της θεωρίας των αυτοαναφερομένων συστημάτων διεκδικούν τη δικαίωσή τους, βλέποντας σήμερα την επέκταση των ιδεών τους σε χώρους όπως η Οικονομία, η Κοινωνιολογία, οι πολιτικές επιστήμες, η Αισθητική, η Γλωσσολογία και η Ψυχολογία.

Το στοιχείο που προεξάρχει κατά τη γενίκευση των επιμέρους διδασκαλιών που συγκρότησαν τη θεωρία των αυτοαναφερομένων συστημάτων είναι η επαναδιαπραγμάτευση της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση και η αποκατάσταση της διαταραγμένης από τις ανθρώπινες επεμβάσεις ισορροπίας. Ένας από τους πρωτοπόρους, ο Jantsch, συνοψίζει την κοινή ιδέα, η οποία διέπει τις μερικότερες προσεγγίσεις ως εξής:

«Concepts such as dissipative structures, synergetics, autopoiesis, hypercycles and catastrophe theory furthered an understanding of evolution as an aspect of dissipative selforganization underlying the generation of complexity and variety at many levels... The resulting transdisciplinary view of reality emphasizes creativity over adaption and survival, openness over determinism and self-transcendence over security»³³.

Ο Prigogine προχωρά ακόμα περισσότερο θεωρώντας ότι με την εμφάνιση των θεωριών της αυτοοργάνωσης επέρχεται η σύζευξη δύο αντιθετικών τρόπων σκέψης, του ανατολικού και του δυτικού: «Wir gehen einer neuen Synthese entgegen, einer neuen Naturauffassung, in der die abendländische Tradition, die das Experiment und die quantitative Formulierung betont, sich mit der chinesischen Tradition verknüpft, in den Mittelpunkt die Auffassung von einer spontan sich selbst organisierenden Welt steht... Statt die Wissenschaft durch den Gegensatz zwischen Mensch und Natur zu definieren, sehen wir in der Wissenschaft eher eine Kommunikation mit der Natur»³⁴.

33. Ανάλυση των επί μέρους προτάσεων, δες Jantsch, *The Unifying Paradigm behind Autopoiesis, Dissipative Structures, Hyper-and Ultracycles*, σελ. 81 επ.

34. Η παραπομπή από Dress/Hendrichs/Küppers, όπ.π., σελ. 8.

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι η ταχύτητα της εξάπλωσης αυτών των θεωριών συνέπεσε ή μάλλον οφείλεται στη σύνδεσή τους με κοινωνικά κινήματα της σύγχρονης εποχής: μιας εποχής κατά την οποία δεσπόζουν προβλήματα αφοπλισμού και διαλόγου, όπως επίσης και τεράστια οικολογικά προβλήματα. Οι βασικές προτάσεις των θεωριών της αυτοοργάνωσης/αυτοαναφοράς, όπως «διάλογος με τη φύση», «(αυτο)έλεγχος αντί (ετερο)έλεγχου», «συνανάπτυξη και συνεξέλιξη αντί πολέμου», η πρόταση μιας «New Age» αισθητικής και φιλοσοφίας απέκτησαν μία τεράστια ελκτικότητα για το ευρύτερο κοινό, σπάζοντας την ερμητική απομόνωση της επιστημονικής γνώσεως εντός των πανεπιστημιακών αιθουσών³⁵.

Η δυναμική που εμπερικλείουν αυτές οι θεωρίες εξετόπισε ευκολότατα τους παραδοσιακούς πολιτικούς μανιχαϊσμούς —«δεξιά/αριστερά»— και ανέβασε την πολυπλοκότητα των κοινωνικο-πολιτικών προβληματισμών σε τέτοια επίπεδα, ώστε η προοπτική της επιλύσεώς τους με παραδοσιακές μεθόδους να είναι αδύνατη.

Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία «κενού» ή καλύτερα την εμφάνιση μιας μεταβατικής περιόδου. Όπως δε, σε κάθε μεταβατική περίοδο όπου το «παλιό δεν έχει εντελώς πεθάνει και το νέο δεν έχει ακόμη γεννηθεί» (Gramsci), έτσι και στη σημερινή εποχή υπάρχει μία διάχυτη αίσθηση θολότητας και αβεβαιότητας —μία «Neue Unübersichtlichkeit», με τα λόγια του Habermas—, ενώ η αναζήτηση νέων σημείων αναφοράς τα οποία θα στηρίξουν τις νέες συνθέσεις μετά την κατάρρευση των προηγούμενων, είναι εναγώνια.

Η «αυτοαναφορά/αυτοοργάνωση» έχει να προτείνει στην επιστήμη και τον πολιτισμό ένα σύνολο προτάσεων, ικανών να διευκολύνουν τη διαλεύκανση της κατάστασης.

Στην παρούσα μελέτη επιλέγεται η θεωρία της αυτοποίησης ως η καταλληλότερη από όσες αυτοαναφερόμενες διδασκαλίες αναφέρθηκαν, επειδή σ' αυτήν αποκαλύπτονται σαφέστερα τα νεωτεριστικά στοιχεία που εισάγονται μ' αυτόν τον τρόπο σκέψης. Η θεωρία της αυτοποίησης προέρχεται από την Βιολογία (Maturana, Varela) και κατάφερε σε διάστημα μιας περίπου δεκαεπταετίας να υπερκεράσει σε αναλυτικό εύρος όλες τις άλλες συγγενείς προσεγγίσεις και να σκιαγραφήσει μία νέα κοσμοθεω-

35. Το φαινόμενο παρατηρείται εν εκτάσει και στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, όπου τα βιβλία της σύγχρονης φυσικής των πρωτοπόρων αυτών των ιδεών, όπως π.χ. του Capra, Το Ταό και η Φυσική ή του Hawking, Το Χρονικό του Χρόνου, είναι ιδιαίτερος δημοφιλή.

ρία, η οποία έγινε πολύ σύντομα αντικείμενο μελέτης και των κοινωνικών επιστημόνων, δίνοντας έτσι στις σύγχρονες επιστημονικές αναζητήσεις μία σημαντική ώθηση.

2.1.1. Τα αυτοποιητικά συστήματα: Μια εξειδικευμένη περίπτωση αυτοαναφερομένων συστημάτων

Η θεωρία των αυτοποιητικών συστημάτων στη Βιολογία ασχολείται με το πως διαφοροποιούνται οι ζώσες μονάδες από τις άλλες και το πως λειτουργούν σε ένα δεδομένο περιβάλλον (βιότοπο). Η θεωρία αποκτά βαθμιαία έναν πρώτο βαθμό αφαίρεσης και δεν περιορίζεται μόνο στα βιολογικά-ζώντα συστήματα. Εντοπίζοντας την αυτοποίηση ως κοινό γνώρισμα των βιολογικών ζώντων συστημάτων δημιουργείται μία νέα έννοια γύρω από την οποία αρθρώνεται μία νέα κοσμοαντίληψη³⁶. Σύμφωνα μ' αυτήν, ο «κόσμος» πρέπει να αναγνωσθεί ως κόσμος αυτοποιητικών συστημάτων. Αυτοποιητικά συστήματα είναι εκείνα τα αυτοδημιουργούμενα συστήματα τα οποία μπορούν να κατανοηθούν μόνο στη συνθετότητά τους που τα ίδια ορίζουν, θέτοντας τα εξωτερικά τους όρια ως προς το σύστημα³⁷. Ο ανθρώπινος οργανισμός μπορεί να θεωρηθεί ως ένα τέτοιο τυπικό σύστημα διότι είναι βιολογικά αυτοαναφερόμενος (δηλαδή, τα όριά του καθορίζονται από τη βιολογική του δομή), αυτόνομος, ομοιοστατικός, κλειστός και ορισμένος μόνο με την οργάνωσή του. Κάθε επίδραση του περιβάλλοντος νοείται ως όχληση της υπάρχουσας κατάστασης και ως πρόκληση αναταραχής, η πορεία της οποίας (θα) προσδιορίζεται από την υπάρχουσα αυτοποίηση.

Αυτή η δυναμική της αυτοοργάνωσης συναντάται με τις αλλοποιητικές απαιτήσεις της κοινότητας στην οποία ενσωματώνονται τα ζώντα αυτοποιητικά συστήματα, τότε μόνον, όταν καταφέρνουν να δημιουργήσουν με δομικές συνδέσεις επικοινωνιακές περιοχές³⁸. Το στοιχείο που

36. Μεταξύ άλλων, δεσ: Maturana, *Biology of Cognition*, του ίδ., *Autopoietic Systems. A Characterization of the Living Organization*, του ίδ., *Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit*, Maturana/Varela/Uribe, *Autopoiesis: The Organization of Living Systems*, Zeleny, *Autopoiesis: A Theory of the Living Organization*. Στον χώρο της Κοινωνιολογίας, δεσ: Luhmann, *Soziale Systeme*, Hejl, *Sozialwissenschaft als Theorie selbstreferentieller Systeme*, του ίδ., *Die Theorie autopoietischer Systeme: Perspektiven für die soziologische Systemtheorie*.

37. Hejl, *Die Theorie autopoietischer Systeme*, σελ. 50.

38. Maturana, *Erkennen*, σελ. 292 επ.

πρέπει να εξαρθεί ιδιαιτέρως στο σημείο αυτό, είναι ότι το σύστημα (η ατομικότητα) ερχόμενο σε επαφή με άλλα και υφιστάμενο αλλαγές μέσω των επιτελούμενων διαδράσεων προσπαθεί να τις υποτάξει στην αυτοποιητική του οργάνωση και να διατηρήσει, κατ' αυτόν τον τρόπο, την ταυτότητά του. Έτσι, προσδιορίζονται τα όρια εντός των οποίων το σύστημα μπορεί να υπάρξει. Εάν πάντως, η αυτοποιητική του οργάνωση διαταραχθεί με υπέρβαση των ορίων, τότε καταστρέφεται.

Ως προς την ταυτότητα των αυτοποιητικών συστημάτων είναι αναγκαίο να τονισθεί, ότι ένα αυτοποιητικό σύστημα αναπαράγει τα στοιχεία από τα οποία αποτελείται με τη βοήθεια των στοιχείων από τα οποία αποτελείται: π.χ. ένα κύτταρο ή ένας οργανισμός αντικαθιστά σε μία συνεχή διαδικασία τα τμήματα εκείνα από τα οποία αποτελείται με τη βοήθεια των τμημάτων (πρωτεΐνες, ένζυμα), από τα οποία αποτελείται. Αυτό όμως δεν αποτελεί το νέο ριζοσπαστικό στοιχείο της αυτοποίησης: αποφασιστικά νέο είναι το στοιχείο της γενίκευσης που επιχειρούν οι Maturana και Varela: Κάθε ζωντανό σύστημα αποτελείται από μία «βασική κυκλικότητα» η οποία επιδρά στην εργαλειακή κλειστότητα ενός τέτοιου συστήματος. Αυτό σημαίνει ότι το σύστημα παραμένει κλειστό μόνο στην εσωτερική δομή ελέγχου, στον σκληρό του πυρήνα, ενώ παραμένει ανοικτό στις υπόλοιπες, αναγκαίες για την ύπαρξή του συναλλαγές, όπως η λήψη ενέργειας και πληροφοριών³⁹. Έτσι, το σύστημα νοείται για πρώτη φορά ως ανοικτό και κλειστό συνάμα⁴⁰.

2.1.2. Ιδιότητες ενός (γενικού) αυτοποιητικού συστήματος

Η ραγδαία επέκταση της θεωρίας των αυτοποιητικών συστημάτων στους πιο διαφορετικούς επιστημονικούς χώρους⁴¹ μέσα σε μία βραχύτατη χρονική περίοδο είχε ως αποτέλεσμα την άμβλυνση της εννοιολογικής

39. Luhmann, *Soziale Systeme*, σελ. 61 επ.

40. Ο Luhmann, *Identitätsgebrauch*, σελ. 202 αποδίδει την έννοια της βασικής αυτοαναφοράς ως μία δομή η οποία παραμένοντας κλειστή και αντιδρώντας μόνο στον εαυτό της είναι ακριδώς εξαιτίας αυτού του γεγονότος, ανοιχτή κατά έναν ειδικό τρόπο, ώστε να αντιδρά στο περιβάλλον.

41. Μία εικόνα παρέχει η θεματολογία του τιμητικού τόμου για τα εξηκοστά γενέθλια του Niklas Luhmann, «*Theorie als Passion*», όπου είναι συγκεντρωμένες μελέτες οι οποίες έχουν επηρεασθεί από τις θεωρίες του, θεωρίες στις οποίες η αυτοποίηση κατέχει κεντρική θέση.

ακρίβειας κατά τη χρήση των εννοιών «αυτοαναφορά», «αυτοαναπαγωγή», «αυτοοργάνωση» και «αυτοποίηση». Η αδιαφοροποίητη όμως χρήση αυτών των εννοιών δημιουργεί αφενός μεν θεωρητικές συγχύσεις, αφετέρου δε ψευδείς εντυπώσεις για τις δυνατότητες ή τις αδυναμίες της θεωρίας⁴². Γι' αυτό τον λόγο επιχειρείται στη συνέχεια η διευκρίνιση των βασικότερων εννοιών της θεωρίας της αυτοποίησης.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο βασικότερος ριζοσπαστισμός που εισάγεται στη συστημική σκέψη με την αυτοποίηση είναι η «βασική αυτοαναφορά». Με αυτή την έννοια αποδίδεται η κλειστότητα της δομής του αυτοποιητικού συστήματος· κλειστότητα η οποία οφείλεται στην κυκλικότητά της. Η βασική αυτοαναφορά του αυτοποιητικού συστήματος υπαγορεύει την επιχειρησιακή του κλειστότητα, δηλαδή, τον καθορισμό των διεργασιών του βάσει των ιδιαίτερων, δικών του επιλογών και υπολογισμών, αντίθετα ακριδώς από ό,τι στα ανοιχτά/προσαρμοστικά συστήματα, όπου το παραγόμενο συστημικό αποτέλεσμα βρίσκεται σε ευθεία συνάρτηση με τις περιβαλλοντικές επιρροές τις οποίες έχει δεχτεί το σύστημα. Μία ολόκληρη σειρά εννοιών, όπως είναι επί παραδείγματι, τα «υποθετικά» (Konditionale) και τα «σκόπιμα» προγράμματα (Zweckprogramme), η χρησιμότητα των «φίλτρων» τα οποία διηθούν καταλλήλως το εξωτερικό, το περιβαλλοντικό ερέθισμα, επιδιώκοντας τη διαφοροποίηση των «εισαγωγών» από τις «εξαγωγές» του συστήματος⁴³, χάνουν το κεντρικό τους νόημα ενόψει του εισαγομένου νεωτερισμού της αυτοαναφοράς.

Για να γίνει όμως αυτό πρέπει να προβληματοποιηθεί η έννοια του περιβάλλοντος η οποία στα προηγούμενα συστημικά μοντέλα νοείται ως ένα συμπαγές αντικειμενικά υπάρχον μέγεθος, κείμενο εκτός του συστήματος, «out there», το οποίο προκαλεί συνεχή προβλήματα στο σύστημα που υποχρεώνεται να βρίσκεται σε συνεχή αναπροσαρμογή, προκειμένου να προσαρμόζεται στους περιβαλλοντικούς ερεθισμούς. Στα αυτοποιητι-

42. Αναλυτική παρουσίαση αυτών των συγχύσεων, όπως και η περισσότερο ολοκληρωμένη προσπάθεια διαφοροποίησης των συγγενών εννοιών με τις οποίες αποδίδονται κυκλικά φαινόμενα, γίνεται από τον Teubner, *Hyperzyklus*, σελ. 89 επ., του ιδ., *Recht als autopoietisches System*, σελ. 25 επ.

43. Οι έννοιες αυτές εστήριξαν και στις νομικές συστημικές θεωρίες ιδιαιτέρως δημοφιλείς θεωρίες, όπως εκείνη του Podgórecki περί των τριών φίλτρων διηθήσεως (δες, *Dreistufen-Hypothese über die Wirksamkeit des Rechts*, σελ. 271 επ.) ή εκείνη των ημι-αυτονόμων κοινωνικών πεδίων της Moore (δες, *Law and Social Change*, σελ. 720 επ.).

κά συστήματα τη θέση του περιβάλλοντος που καθορίζει «αντικειμενικά» τη συμπεριφορά του συστήματος, καταλαμβάνει ο «παρατηρητής» και τη διαδικασία των συνεχών περιβαλλοντικών οχλήσεων η αμοιβαία παρατήρηση των συστημάτων.

Παρατήρηση, επισημαίνει σχετικώς ο Luhmann, δεν σημαίνει μία αιτιγματική και ιδιαίτερη νοητική δραστηριότητα, αλλά μία πλήρως εμπειρική διεργασία Διάκρισης και Σήμανσης.

Το παρατηρείν αλλάζει την κατάσταση του παρατηρούμενου συστήματος. Εάν δεχθούμε μία κυκλική σχέση παρατήρησης, όπου κάθε παρατηρούμενο σύστημα παρατηρεί με τη σειρά του ένα άλλο, τότε κάθε αξίωση, παραδείγματος χάρη, με οντολογική ή αξιολογική σήμανση παύει να έχει νόημα. Διότι, μία αξιολογική δέσμευση (Wertengagement) δεν κατανοείται με αξιολογικούς όρους, αλλά ως μία «θολή κηλίδα» («Blinder Fleck») στις παρατηρήσεις του παρατηρούμενου παρατηρητή⁴⁴.

Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι καταργείται η έννοια του «περιβάλλοντος» γενικώς, αλλά ότι η αναγκαία για την υπόσταση του συστήματος διαφορά μεταξύ αυτού και του περιβάλλοντος μεταφέρεται στο εσωτερικό του. Και αυτό ακριβώς επιτυγχάνεται με την εγγραφή «διακρίσεων» (Distinctions) στο εσωτερικό του συστήματος, ως αποτέλεσμα της παρατήρησης. Η εγγραφόμενη «διάκριση» που αναιρεί εντελώς την έννοια της «επέμβασης», αποτελεί πόλο αναφοράς τόσο για το ίδιο το σύστημα, όσο και για το σύστημα παρατηρούμενο εκ των έξω. Ας παρακολουθήσουμε εδώ τον Spencer-Brown: «The first, or explicit, reference is to the value of a side according to how it is marked.

The second, or implicit reference is to an outside observer. That is to say, the outside is the side from which a distinction is supposed to be seen»⁴⁵.

Από τη στιγμή όμως που η «διάκριση»/«διαφορά» αυτοπεριγράφεται, δηλαδή, γίνεται η ίδια αντικείμενο της διακρίνουσας διεργασίας, εμφανίζεται μία παραδοξότητα. Η ενότητα (το σύστημα, εν προκειμένω), η οποία μπορεί να περιγραφεί μόνο με τη χρήση αυτής της «διάκρισης» δεν μπορεί να ξεχωρίσει τον εαυτό της από τη διάκριση. Όπως αναφέρει ο Luhmann, αυτό θα σήμαινε να διερωτάται κανείς περί του ορθού ή λάθους της διακρίσεως μεταξύ ορθού και λάθους⁴⁶.

Το ότι η παραδοξότητα αυτή δεν μπορεί να επιλυθεί σύμφωνα με την τυπική λογική είναι ήδη γνωστό από την εποχή του «παραδόξου του Επι-

44. Luhmann, *Positivität als Selbstbestimmtheit des Rechts*, σελ. 20.

45. Spencer-Brown, *Laws of Form*, σελ. 69.

46. Luhmann, *The Sociological Observation of Law*, σελ. 26.

μενίδη»⁴⁷. Από τις σύγχρονες προτάσεις για την επίλυση αυτού του παραδόξου, η πειστικότερη είναι του Luhmann⁴⁸, ο οποίος υποστηρίζει ότι η σχετικοποίηση ή η απο-παραδοξοποίηση συντελείται με την παραδοχή ενός κόσμου αλληλοπαρατηρουμένων συστημάτων, όπου η μεταφορά του παραδόξου στην οπτική του παρατηρητή έχει ως συνέπεια την απο-παραδοξοποίησή του. Ο τρόπος με τον οποίο υλοποιείται πρακτικά η απο-παραδοξοποίηση/απο-ταυτολογικοποίηση συντελείται με την εγγραφή της διαφοράς που προκύπτει από την αυτοπαρατήρηση και την ετεροπαρατήρηση του παραδόξου στο σύστημα. Η διαφορά μπορεί να γίνει νοητή ως ενσωμάτωση του Αρνητικού στον κώδικα του συστήματος⁴⁹. Όταν το σύστημα βασίζεται σε μία κωδικοποιημένη διαφορά (παραδείγματος χάρη αλήθεια/ψέμμα, σωστό/λάθος, κατοχή/απώλεια) τότε το σύνολο της αυτοαναφοράς του λαμβάνει χώρα εντός των ορίων του κώδικά του⁵⁰. Έτσι αποκλείεται να παρεισφύσει στο σύστημα οποιαδήποτε τρίτη λύση ή αντίθεση.

Εάν δεχθούμε, λοιπόν, μία τέτοια θεωρητική προσέγγιση του «περιβάλλοντος», τότε αυτό παύει να καθορίζει ετεροαρχικά το σύστημα.

Έτσι, το αυτοποιητικό σύστημα παραμένει στη βασική του αυτοαναφορά επιχειρησιακά κλειστό, σχηματίζοντας τη δομή του ως αποτέλεσμα που προκύπτει από τους συνδυασμούς που επιτυγχάνει μεταξύ των στοιχείων που το αποτελούν.

Η δομή αυτή δεν μπορεί να αποτελεί μία αμετάβλητη σταθερά που να λειτουργεί ως σημείο αναφοράς, ασχέτως των μετατοπίσεων των στοιχείων του συστήματος (όπως εκλαμβάνεται στην παραδοσιακή διδασκαλία των συστημάτων με την παραλλαγή μόνο των εισαγωγών και των εξαγωγών), αλλά θα παραλλάσσει και αυτή ανάλογα με τις ανάγκες εξέλιξης του συστήματος και της διατήρησης της βασικής κυκλικότητάς του⁵¹. Υπ' αυτούς τους όρους μπορεί να νοηθεί ως «διαχεόμενη» δομή, η οποία λόγω

47. Δες τις προσπάθειες που έχουν καταγραφεί υπό το λήμμα «Lien», ιδιαιτέρως τα τελευταία χρόνια, εις Suber, *όπ.π.*, σελ. 259 επ.

48. Αντιπροσωπευτικά, Luhmann, *The Third Question: The Creative Use of Paradoxes in Law and Legal History*.

49. Ο Spencer-Brown έχει δείξει τον λογικό τύπο της επανεισαγωγής (re-entry) της διαφοράς στο δι' αυτής διαφοροποιούμενο.

50. Νομίζω ότι αυτό είναι το νόημα των «Strange Loops» του Hofstadter, όταν λέει, ότι «something in the system act on the system as if it were outside», εις: «Gödel, Escher, Bach», σελ. 691.

51. Maturana, *όπ.π.*, σελ. 187.

του χαρακτήρα της εγκαθιστά μία «αστατική» τάξη (Ordnung durch Fluktuation)⁵².

Η εκτεθείσα εκδοχή της συστημικής θεωρίας μπορεί σίγουρα να διεκδικήσει υπέρ εαυτής το γεγονός ότι προσφέρει την περισσότερο διαφοροποιημένη και εύκαμπτη έννοια του συστήματος απ' όλα τα προηγούμενα συστημικά μοντέλα, εφόσον με την υιοθέτηση της αυτοαναφοράς το σύστημα αποκτά αυτοτελή υπόσταση και δεν υπάρχει πια εξωτερικός διευθυντής επεμβάσεων (Regulator)· μπορεί να μιλήσει κανείς για την εμφάνιση μιας συστημικής οντολογίας. Έτσι, μπορούν να λάβουν χώρα χωρίς την ύπαρξη ενδιάμεσων τα φαινόμενα της αυτοπαρατήρησης, της αυτοπεριγραφής, της αυτοοργάνωσης, της αυτοδιοίκησης και της αυτανάκλασης του συστήματος⁵³. Είναι προφανές, ότι εντός των περιορισμένων πλαισίων αυτής της εργασίας δεν μπορεί παρά να γίνει μόνο μία κωδικοποιημένη αναφορά στο περιεχόμενο των παραπάνω εννοιών.

Ένα σύστημα αυτοπαρατηρείται όταν έχει την ικανότητα να παρακολουθεί και να ελέγχει τις εργαλειοποιήσεις του με τη βοήθεια των εργαλειοποιήσεών του⁵⁴.

52. Jantsch, Die Selbstorganisation des Universums, σελ. 61 επ.

53. Δες παραπομπή, ν. 42.

54. Μεταξύ των «αυτοποιητών» υπάρχει ωστόσο ασυμφωνία περί του εάν οι λεγόμενες «ασθενείς» εργαλειοποιήσεις του συστήματος, όπως είναι η παρατήρηση, ο έλεγχος, η διεύθυνση/διοίκηση, είναι ιδιότητες του ίδιου του αυτοποιητικού συστήματος ή ανήκουν στην προοπτική του παρατηρούντος το σύστημα. Ο Matuřana, Erkennen, σελ. 28, για παράδειγμα, ισχυρίζεται ότι τις μόνες εργαλειοποιήσεις που μπορεί να κάνει το αυτοποιητικό σύστημα είναι οι αυτοαναπαραγωγικές του και δεν μπορεί κατά κανέναν τρόπο να κάνει υπολογισμούς μιας ενδεχόμενης συμπεριφοράς ή επεξεργασία και αξιολόγηση πληροφοριών. «Δεν υπάρχει τίποτε άλλο, πέρα από έναν ατέλειωτο χορό εσωτερικών ανασυσχετισμών», αναφέρει χαρακτηριστικά.

Αντιθέτως, οι Roth, Braten, Luhmann επιχειρούν, χρησιμοποιώντας διαφορετικό τρόπο προσέγγισης ο καθένας, να συμβιβάσουν την παρατήρηση με την αναπαραγωγή: ο Roth, Erkenntnistheoretische Probleme, (η παραπομπή από Teubner, Recht als autopoietisches System, σελ. 123, υποσημ. 33), διακρίνοντας μεταξύ «αυστηρών» αναπαραγωγικών εργαλειοποιήσεων και «ήπιων» καταστασιακών διαδράσεων (Zustandsinteraktion) που παράγουν (εκλύουν) γνώση· ο Braten προτείνοντας ένα διαλογικό μοντέλο (The Third Position, σελ. 193 επ.), που «διευκολύνει» τη συνδιαλλαγή μεταξύ της οργανικής κλειστότητας και της συμβολικής αναπαραγωγής του συστήματος· ο Luhmann θεωρώντας ότι προϋπόθεση της αυτοαναπαραγωγής του συστήματος είναι η ικανότητα της αυτοπεριγραφής του —

Οι αυτοπαρατηρήσεις που αποκτούν μία δομική αξία, δηλαδή, παραμένουν επί μακρόν σταθερές και χρησιμεύουν ως ελεγκτικοί μηχανισμοί του συστήματος κατά την οικοδόμησή του, χαρακτηρίζονται ως αυτοπεριγραφές. Ό,τι έχει πλέον αυτοπεριγραφεί μπορεί να γίνει κατανοητό σ' ένα μεταεπίπεδο: στο επίπεδο των «Second Order Cybernetics»⁵⁵. Η αυτοοργάνωση δεν είναι παρά η εκ μέρους του συστήματος κατασκευή των συστημικών δομών ιδίαις δυνάμεσιν. Όπως ήδη αναφέρθηκε οι δομές του συστήματος δεν καθορίζονται από μία εξωσυστηματική τάξη, αλλά από τις εσωτερικές ανακατατάξεις και αναμεταθέσεις των στοιχείων του ίδιου του συστήματος.

Ως αυτοδιοίκηση εμφανίζεται το αποτέλεσμα της αυτοοργάνωσης του συστήματος. Εφόσον το σύστημα έχει παράγει τη δομή του και έχει βάσει αυτής καθορίσει τους τρόπους της σταθεροποίησής του, δεν χρειάζεται και δεν δέχεται έξωθεν «υπόδειξη» η οποία να αφορά τη διοίκησή του⁵⁶.

Περί αυτοανακλάσεως μπορεί να γίνει λόγος, όταν η αυτοπεριγραφή και η αυτοδιοίκηση συνδυάζονται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η αυτοκατασκευασθείσα ταυτότητα του συστήματος να χρησιμεύει εφεξής ως κριτήριο κατά την επιλογή της δομής του⁵⁷.

Ο Teubner θεωρεί ως μία περαιτέρω κεντρική έννοια την «αυτοαναπαραγωγή»⁵⁸. Για να αποδώσει το ιδιαίτερο βάρος της στηρίζεται στην άποψη του Luhmann ότι κατά την αυτοαναπαραγωγή του συστήματος αναπαράγονται και ορισμένες από τις αιτίες που προκαλούν ένα αποτέλεσμα⁵⁹. Αναπτύσσοντας ο Teubner αυτή την άποψη περαιτέρω, διευκρινίζει

άρα, κατ' αυτόν δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ «αυστηρών» και «ήπιων» εργαλειοποιήσεων του συστήματος. Για να μπορέσει όμως η αυτοποίηση να αποφύγει τον σκόπελο του σολιψισμού πρέπει το αυτοπεριγραφόμενο σύστημα να έχει, πάντως, την ικανότητα της συνεχούς επαφής με το περιβάλλον του, όψεις του οποίου ενσωματώνει. Το ερώτημα, λοιπόν, δεν τίθεται σωστά, εάν επικεντρώνεται στον βαθμό ανοικτότητας ή κλειστότητας του συστήματος, αλλά εν όψει του γεγονότος ότι το σύστημα είναι αυτοαναφερόμενο/αυτοποιητικό πρέπει να διατυπώνεται ως εξής: «Πώς μπορεί η αυτοαναφορική κλειστότητα να παράγει ανοιχτότητα;» (Soziale Systeme, σελ. 25).

55. Von Förster, *Entdecken oder Erfinden*, σελ. 33.

56. Willke, *Entzauberung des Staates*.

57. Ο Luhmann αναλύει στο *Soziale Systeme*, σελ. 261 επ., την επίδραση της αυτοανάκλασης του συστήματος (την οποία ονομάζει, επιτυχώς, συστημική διαφοροποίηση) στην αύξηση της συστημικής πολυπλοκότητας.

58. Teubner, *Recht als autopoietisches System*, σελ. 29 επ.

59. Luhmann, *Soziale Systeme*, σελ. 40.

ότι ένα αυτοαναπαραγόμενο σύστημα οργανώνει το βασικό του (πληροφοριακό) υπόστρωμα με έναν τέτοιο τρόπο ώστε να μπορεί να χρησιμοποιεί τις νέες ενότητες (πληροφορίες) που προέρχονται από τον εξωτερικό του κόσμο, συνδέοντάς τες με τις ήδη υπάρχουσες σ' αυτό το ίδιο το σύστημα. Ο Teubner χρησιμοποιεί την έννοια της αυτοαναπαραγωγής με μία διπλή σημασία: Αφενός για να δείξει την προκύπτουσα (emergente) αυτοανάπτυξη του συστήματος και αφετέρου για να δείξει τη διεργασία «φιλτραρίσματος» και «μετακωδικοποιήσεως» των πληροφοριών η οποία γίνεται από το ίδιο το σύστημα προκειμένου αυτό να ενσωματώσει και άλλες πληροφορίες.

Τον αποφασιστικότερο ρόλο στην ύπαρξη και στον καθορισμό της λειτουργίας του συστήματος διαδραματίζουν τα τμήματα του ίδιου του συστήματος.

Τα τμήματα θεματοποιούν το σύστημα —υπό την προϋπόθεση ότι κανένα εξ αυτών δεν διεκδικεί το σύστημα εις ολόκληρον για τον εαυτό του— μέσω της συμμετοχής τους— στον σχηματισμό των υποσυστημάτων, στη διαμόρφωση μερικότερων διαδικασιών κ.λπ. Αντίθετα προς τα προηγούμενα συστημικά μοντέλα, όπου ο ρόλος των τμημάτων του συστήματος περιοριζόταν στην κατασκευή του όλου, στα αυτοποιητικά συστήματα τα τμήματα συμβάλλουν στην ανάπτυξη της αυτοποίησής του, εφόσον τα τμήματα εκείνα του συστήματος που είναι κυκλικά κατασκευασμένα, συνδέονται μεταξύ τους υπερκυκλικά, δημιουργώντας μία αυτοποίηση δεύτερου βαθμού⁶⁰.

2.2. Η μεταφορά της θεωρίας των αυτοποιητικών συστημάτων στις κοινωνικές επιστήμες

Η περιγραφή των ιδιοτήτων ενός γενικού αυτοποιητικού συστήματος που προηγήθηκε, στηρίζεται στις παρατηρήσεις συστημικών επιστημόνων από διάφορους κλάδους (κυρίως όμως κοινωνικών επιστημόνων) κατά τη μεταφορά του αρχικού βιολογικού μοντέλου στις αντίστοιχες επιστήμες. Οι επιχειρηθείσες διευρύνσεις και «αναπτύξεις» του αρχικού μοντέλου αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση για να μπορέσει κανείς να αποφύγει τις αρνητικές παρενέργειες που έχουν παρατηρηθεί κατά τη μεταφορά βιολογικών θεωριών —και ιδιαίτερα των εξελικτικών— στην κοινωνική θεωρία.

60. von Förster, *Observing Systems*.

Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι όλοι οι υποστηρικτές της αυτοποίησης εξετάζουν ενδελεχώς, εάν υπάρχουν οι αναγκαίοι όροι της μεταφοράς της στις κοινωνικές επιστήμες· και το επακόλουθο μιας αβασάνιστης μεταφοράς είναι ο αναγωγισμός⁶¹. Υπεύθυνος γι' αυτό μπορεί να θεωρηθεί ο δικαιολογημένος ενθουσιασμός που ακολούθησε την ανακάλυψη των σημαντικών νεωτερισμών της αυτοποίησης και έτσι εμπόδισε τη νηφάλια εξέταση των όρων μεταφοράς και γενίκευσής της στους ειδικότερους επιστημονικούς χώρους. Οι αναγωγιστικές εφαρμογές πρέπει όμως να εννοηθούν ως παρενέργεια και όχι ως εγγενές σύμπτωμα της αυτοποίησης. Διότι είναι αναμφισβήτητο γεγονός, ότι με την αυτοποίηση εμφανίζεται μία νέα γνωσιοθεωρητική πρόταση που εμπερικλείει μία δυναμική που ενδιαφέρει άμεσα τις κοινωνικές επιστήμες. Σκοπός των επομένων ενοτήτων αυτού του κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει την πειστικότερη απόδειξη του παραπάνω ισχυρισμού· να παρουσιάσει, δηλαδή, τις σπουδαιότερες όψεις του μοντέλου των αυτοποιητικών κοινωνικών συστημάτων του Niklas Luhmann.

Πριν όμως απ' αυτό είναι αναγκαία μία παρέκβαση που έχει σκοπό να αποκαλύψει το νέο γνωσιοθεωρητικό φορτίο που προσκομίζεται με την αυτοποίηση. Πιστεύω, ότι μόνον έτσι μπορεί να αξιολογηθεί σωστά η ένταση της ενασχόλησης των κοινωνικών επιστημόνων μ' αυτή και η ανάληψη του κινδύνου της μεταφοράς της στον οικείο τους χώρο.

ΠΑΡΕΚΒΑΣΗ II

Οι γνωσιολογικές αφετηρίες της αυτοποίησης

Εκείνο το στοιχείο που διαφοροποιεί την αυτοποίηση από τις γνωστές επιστημολογικές-γνωσιοθεωρητικές διδασκαλίες, εντοπίζεται στην άρνηση εκ μέρους της να αναγνωρίσει την ύπαρξη «αντικειμενικότητας» οι οποίες παραμένουν αμετακίνητες προκειμένου να διερευνηθούν από τον διαθέτοντα ήδη μία συμπαγή, δομημένη γνώση, ερευνητή.

61. Απ' αυτούς που ενέδωσαν στον αναγωγισμό, π.χ. Jantsch, *Selbstorganisation des Universums*, σελ. 337 επ., Maturana, *Der Baum der Erkenntnis*, Prigogine, *Vom Sein zum Werden*, και απ' αυτούς που προτιμούν τον απομονωτισμό, Varela, *Autonomy and Autopoiesis*, σελ. 14 επ. Ο Varela αμφισβητεί τη δυνατότητα μεταφοράς της αυτοποίησης σε άλλον, πέραν της Βιολογίας χώρο, διότι ισχυρίζεται ότι η θεωρία αυτή αφορά αυστηρά τη διαδικασία της αναπαράγωγής των κυττάρων ορισμένων έμβιων οργανισμών. Πρόβλ. Dupuy, *On the Supposed Closure of Normative Systems*, σελ. 51 επ.

Σύμφωνα με την αυτοποίηση δεν υφίσταται καμιά εξωγενής, αναλλοίωτη πραγματικότητα αλλά μόνο ένα υποκειμενικά αντιληπτό φαινόμενο που ορίζεται από τα εργαλεία του ερευνητή.

Πριν αναλυθούν τα στοιχεία αυτών των επιστημών πρέπει να τεθούν ξανά με σαφήνεια οι αφηγησιακές θέσεις της αυτοποίησης:

- α) Ο κόσμος γίνεται κατανοητός ως σύνολο συστημάτων,
- β) τα επί μέρους φαινόμενα μπορούν να γίνουν αντιληπτά μόνον ως συστήματα,
- γ) το είδος των συστημάτων που είναι αναγκαίο για την έκφραση των κοινωνικών και ψυχικών φαινομένων⁶² είναι τα αυτοαναφερόμενα συστήματα. Τα αυτοαναφερόμενα συστήματα έχουν την ικανότητα να δημιουργούν ένα δίκτυο εσωτερικών επαφών, αναγκαίο για την επιδίωξη και λειτουργία του συστήματος, το οποίο διαφοροποιείται από ένα άλλο δίκτυο επαφών με το εξωτερικό τους περιβάλλον. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της αυτοαναφοράς είναι η ικανότητά της να σηματοδοτεί την ταυτότητα του συστήματος, ορίζοντάς την με στοιχεία που προέρχονται μόνο από το σύστημα και κατευθύνονται μόνο προς το σύστημα⁶³. Η σύλληψη αυτής της ιδέας, δηλαδή, της αυτοαναφοράς, προσεγγίζει αλλά και διαφοροποιείται από την παρόμοια αντίληψη του Kant για τη μη ύπαρξη πραγματικότητας-περιβαλλόντων τα οποία διαμορφώνουν σύμφωνα με τους όρους τους τα συστήματα, αλλά αντίστροφως ότι τα συστήματα κατασκευασμένα επί τη βάση των a priori κατασκευάζουν τα περιβάλλοντά τους. Η μη αποδοχή των a priori και η κατάδειξη των πολύπλοκων τρόπων σύνδεσης των στοιχείων του συστήματος, αναλόγως των ερεθισμάτων που αυτό δέχεται, μπορεί να θεωρηθεί ως αποφασιστική ριζοσπαστικοποίηση της καντιανής ιδέας.

Ο προσδιορισμός της ταυτότητας του συστήματος ως προς τον εαυτό του γίνεται σε αντιδιαστολή με τον προσδιορισμό της ταυτότητάς του, σε σχέση με ένα υπερβατικό, ιεραρχικό ανώτερο και συνολικότερο συστηματικό αναφοράς. Αυτή η επιλογή εκφράζει την αφηγησιακή γνωσιολογική θέση της θεωρίας για τη μη ύπαρξη άλλων σημείων αναφοράς με τέτοιες ιδιότητες έξω από το αναφερόμενο-παρατηρούμενο σύστημα απο-

62. Αναλυτικά επ' αυτού Luhmann, *Die Autopoiesis des Bewußtseins*, σελ. 25 επ.

63. Luhmann, *Soziale Systeme*, σελ. 593 επ. Με κριτικές παρατηρήσεις επίσης Miller, *Selbstreferenz und Differenzverfahren*, σελ. 187.

κόπτοντας την αυτοποίηση από τα μέχρι τώρα γνωστά γνωσιοθεωρητικά ρεύματα⁶⁴.

Σύμφωνα μ' αυτή την πρωταρχική θέση, βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα των αυτοποιητικών συστημάτων είναι η διαφοροποίησή τους έναντι κάθε οντολογικής προσέγγισης και κάθε χρήσης a priori. Η γνώση που παράγεται βάσει της θεωρίας των αυτοαναφερομένων συστημάτων δεν είναι μία γνώση κρινόμενη με τα συνήθη σημεία αναφοράς Υποκείμενο - Αντικείμενο (τα οποία προσδιορίζονται μ' έναν μονιστικό τρόπο).

Η γνώση που παράγεται κρίνεται μόνον ενδοσυστηματικά αφού το σύστημα για να λειτουργήσει έχοντας καταργήσει τα εξωτερικά a priori από τα οποία αντλούσε τη νομιμοποίησή του θέτει το ίδιο τους όρους επαλήθευσης ή διαψευσιμότητας των γνωσιολογικών προτάσεων που παράγει. Η δομή δε του συστήματος προσδιορίζει ως περιεχόμενο της παραγομένης γνώσεως ό,τι προκύπτει από τις πολλαπλές διασυνδέσεις-ανακατατάξεις των ήδη υπαρχόντων στοιχείων του συστήματος. Το αποτέλεσμα που προκύπτει κάθε φορά από αυτές τις διασυνδέσεις-ανακατατάξεις ποικίλλει ανάλογα με το εκάστοτε γενεσιουργό αίτιο-ερέθισμα της παρατήρησης, η οποία είναι η αφητηρία κάθε γνωσιοθεωρητικής προσέγγισης. Έτσι, ως γνώση εμφανίζεται το αποτέλεσμα που προέρχεται από τον υπολογισμό συγκεκριμένων στοιχείων του συστήματος. Αυτή η γνώση είναι η γνώση της πραγματικότητας⁶⁵. Επεξηγηματικά θα αναφερθεί ένα παράδειγμα που παραθέτει ο H. v. Förster: «Ένα παράδειγμα τέτοιου υπολογισμού υπάρχει, όταν απλώς μεταθέσω τα τρία γράμματα A, B, C, έτσι ώστε το τελευταίο να εμφανίζεται πρώτο: C, A, B. Ακριδώς κατά τον ίδιο τρόπο ορίζω ως υπολογισμό εκείνη την εργαλειοποίηση, με την οποία εξαφανίζεται το κόμμα μεταξύ των γραμμάτων CAB· το ίδιο ισχύει και για τη σημασιολογική μεταβολή, κατά την οποία η λέξη CAB γίνεται στα Αγγλικά TAXI κ.λπ.»⁶⁶. Παρόλον που αυτή η βασική γνωσιοθεωρητική πρόταση μοιάζει με εκείνη του σολιψισμού, διαφοροποιείται από εκείνη, κατά το ότι δεν ανάγεται το καθ' οιονδήποτε τρόπο αντιλαμβανόμενο από τον παρατηρητή αντικείμενο σε αντικειμενικά υπάρχουσα πραγματικότη-

64. Για έναν επαναπροσδιορισμό της γνώσης και της διαδικασίας παραγωγής της, δες Luhmann, Die Ausdifferenzierung von Erkenntnisgewinn, σελ. 102 επ., του ιδ., Soziale Systeme, σελ. 647 επ.

65. O von Förster, Das Konstruieren einer Wirklichkeit, σελ. 44, αποδίδει σχηματικά αυτή την αντίληψη ως εξής:

Γνώση → Υπολογισμός μιας πραγματικότητας.

66. von Förster, όπ.π., σελ. 44.

τα. Βεβαίως και είναι το περιβάλλον, όπως το αντιλαμβάνεται ο καθένας δική του επινόηση —άρα είναι ένα από τα περιβάλλοντα, μία από τις υπάρχουσες πραγματικότητες—, πλην όμως αυτό διαμορφώνεται σε συνεξέλιξη με το παρατηρούμενο υποκείμενο. Δεν υπάρχει, δηλαδή, το περιβάλλον ανεξάρτητα από το υποκείμενο (όπως ισχυριζόταν ο αντικειμενισμός-υλισμός) ούτε υπάρχει μόνον ως παράσταση στον νου του παρατηρητή (όπως ισχυριζόταν ο ιδεαλισμός-σολιψισμός) αλλά συνδιαμορφώνεται σε μία κοινή πορεία με το υποκείμενο⁶⁷.

Εάν ορισθεί η διαδικασία της γνώσης κατ' αυτόν τον μη ιεραρχικό τρόπο, τότε συνάγεται ότι η γνώση δεν έχει να κάνει με αντικείμενα αλλά με μία διαδικασία παραγωγής. Δεν υπάρχει γνώση ως αντικειμενικό μέγεθος πριν ή μετά το υποκείμενό της, αλλά δημιουργείται τη στιγμή εκείνη κατά την οποία μέσω αυτής διαμορφώνεται το γνωστικό υποκείμενο. *Mutatis mutandis* ισχύει αυτή η αποφθεγματική κρίση στην περίπτωση της συνείδησης. Η ύπαρξη μιας δεδομένης, αμετάβλητης πραγματικότητας η οποία γίνεται αντιληπτή μ' ένα επίσης δεδομένο εννοιολογικό οπλοστάσιο αμφισβητείται και ως πραγματικότητα καταγράφεται εκείνη που γίνεται αντιληπτή από τη συνείδηση, αποτελώντας όμως και αυτή με την σειρά της αντανάκλαση της εν λόγω πραγματικότητας.

Είναι προφανές ότι κατ' αυτόν τον τρόπο αναιρείται και η θέση του καρτεσιανού «υποκειμένου», το οποίο —ήδη δεδομένο και αναλλοίωτο— πραγματώνει τις όποιες (γνωστικές) δυνατότητές του.

Το υποκείμενο είναι μία νοηματικά κατασκευασμένη οντότητα που γίνεται κατανοητή μόνο εντός συστημικού πλαισίου· δηλαδή, ένα σύστημα το οποίο είναι ικανό να κάνει χρήση της έννοιας του «νόηματος» χαρακτηρίζεται ως «υποκείμενο». Αυτό, κατ' αντιδιαστολή, σημαίνει ότι το παραδοσιακό καρτεσιανό «εγώ» το οποίο διαθέτοντας ήδη μία καθαρή συνείδησή της αντανάκλα τα βιώματά του δίνοντάς τους μία εννοιολογική υπόσταση, δεν υφίσταται. Με πολύ απλά λόγια: Αμφισβητείται η ύπαρξη μιας ήδη από τα πριν δομημένης συνείδησης, η οποία δίνει νόημα στις πράξεις του υποκειμένου.

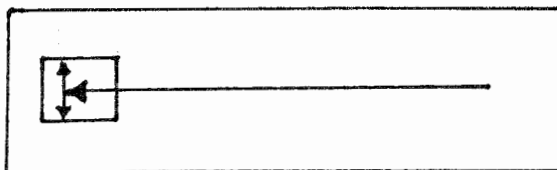
Δεν υπονοείται βεβαίως, επ' ουδενί στο σημείο αυτό, η προϋπαρξη κάποιων αμετάβλητων εννοιών που υπάρχουν πέραν και ανεξαρτήτως των διολογικών υποκειμένων. Η βαρύτητα πέφτει στη συνεξέλιξη (*Ko-evolution*) των ψυχικών και των κοινωνικών συστημάτων με την έννοια

67. Αναλυτικά επ' αυτού Maturana/Varela, *Der Baum der Erkenntnis*, σελ. 259.

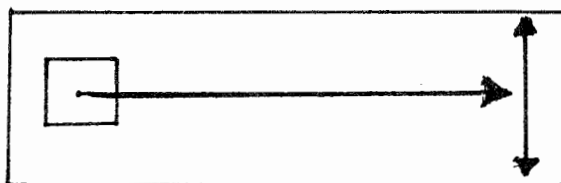
ότι το ένα είδος συστήματος αποτελεί αναγκαίο περιβάλλον του άλλου⁶⁸. Η συνεξέλιξη οδήγησε τα ψυχικά και κοινωνικά συστήματα σε μία κοινή κατάκτηση, στο «νόημα». Χρήση του «νοήματος» μπορεί να γίνει και από τα δύο συστήματα, αφού και τα δύο το έχουν ως χώρο αναφοράς και

68. Η έννοια της συν-εξέλιξης των ψυχικών και των φυσικών συστημάτων που αναφέρεται ιδιαίτερα από τον Luhmann, παραπέμπει ευθέως στο κυβερνητικό μοντέλο που έχει προτείνει ο Gotthard Günther για να ερμηνεύσει τη σχέση της γνώσεως και της θελήσεως. Σύμφωνα μ' αυτό το μοντέλο (Erkennen und Wollen, σελ. 162 επ.) η σχέση του υποκειμένου με το αντικείμενο/περιβάλλον έχει δύο δυνατότητες σχηματοποίησης, είτε γνωστικής (cognitiv) είτε βουλητικής (volitiv). Στην πρώτη περίπτωση το αντικείμενο/περιβάλλον κατέχει θέση ελεγκτή του υποκειμένου, εφόσον αυτό λειτουργεί ως αντανάκλαση του περιβαλλοντικού ερεθίσματος (σχ. I), στη δεύτερη το υποκείμενο είναι ανεξάρτητο και ως τέτοιο εξασκεί διά των αποφάσεων των οποίων λαμβάνει, έλεγχο επί του περιβάλλοντος (Σχ. II). Ο Günther παραθέτει την παρακάτω γραφική παράσταση για τη σχηματική διαλεύκανση των ισχυρισμών του:

Σχήμα I

Σχήμα II

Ο Günther θεωρεί ότι και οι δύο περιπτώσεις αποτελούν στα πλαίσια μιας υπερ-κλασικής Λογικής (Trans-klassische Logik) τις δύο όψεις του συστήματος «Υποκειμενικότητα». Εάν λάβουμε υπόψη ότι υπάρχει μία συνεχής επικοινωνία μεταξύ των δύο αυτών προγραμμάτων (δλ. σχήματα I και II), η «Υποκειμενικότητα» πρέπει να κατανοηθεί ως ένα φαινόμενο που συντίθεται από τη διαλεκτική αντίθεση του Εγώ ως υποκειμενικού υποκειμένου και του Εσύ ως αντικειμενικού υποκειμένου, έχοντας και τα δύο ένα διαμεσολαβούν κοινό περιβάλλον. Εκτεταμένη ανάλυση όλων των παραπάνω συνοπτικά εκτεθέντων γίνεται από τον Günther στο: *Idee und Grundriss einer nicht-aristotelischen Logik*, σελ. 84 επ.

αποτελεί γι' αυτά αναγκαία προϋπόθεση της συνθετότητας και της αυτοαναφοράς τους⁶⁹.

Απ' αυτή τη θέση προκύπτει η επόμενη βασική θέση της αυτοποίησης: εφόσον δεν υπάρχει η ενιαιότητα μέσω της ενότητας του κόσμου, για να μπορέσουμε να γνωρίσουμε (εμείς, ως συστήματα-υποκείμενα) την ταυτότητα των άλλων συστημάτων, πρέπει να δημιουργήσουμε μία διαφορά του υπό κατανόηση συστήματος με το ή τα άλλα συστήματα. Η διαφορά, λοιπόν, εισάγεται ως αναγκαίος όρος της ταυτότητας⁷⁰.

Η διαφορά είναι βασική προϋπόθεση όχι μόνο του προσδιορισμού της ταυτότητας του συστήματος, αλλά και της ύπαρξής του γενικότερα, αφού μόνο με την εγκαθίδρυση μιας διαφοράς συγκρατούνται εκείνα τα στοιχεία από το περιβάλλον (αντικειμενικότητα) στα οποία βασίζεται το σύστημα για να συγκροτηθεί.

Η αναφερόμενη έννοια της διαφοράς είναι η γνωστή και ευρύτατα χρησιμοποιούμενη στη δυτικοευρωπαϊκή φιλοσοφική παράδοση. Η συστημική θεωρία (Maturana) παραλαμβάνει την έννοια της «διαφοράς» με αυτή τη σημασιολόγηση και την ανάγει σε στοιχείο του συστήματος. Ο Bateson έχει δείξει, σχετικά, τη λειτουργία μιας τέτοιας διαφοράς με έναν παραστατικό τρόπο: «Εάν αναζητήσουμε τη διαφορά ανάμεσα σ' ένα κομμάτι χαρτί και σ' ένα κομμάτι ξύλο δεν μπορούμε να την προσδιορίσουμε ούτε στο χαρτί ούτε στο ξύλο ούτε στον μεταξύ τους χώρο ή χρόνο (μια «διαφορά» που εμφανίζεται διά του χρόνου ονομάζεται «αλλαγή»). Η «διαφορά» είναι ένα μέγεθος περισσότερο αφηρημένο· είναι ό,τι αποτυπώνεται στον αμφιβλητροειδή χιτώνα του παρατηρητή· είναι ένα —από τα ατελείωτα— σχεδιάσματα που επιχειρεί ο παρατηρών την πραγματικότητα»⁷¹.

Συνδυάζοντας αυτές τις επισημάνσεις με τη θεμελιακή θέση των αυ-

69. Αναλυτικά για την έννοια του «νοήματος», Luhmann, Sinn als Grundbegriff der Soziologie, σελ. 25 επ., του ίδ., Soziale Systeme, σελ. 92 επ., περαιτέρω, Καρκατσούλης, Μερικές βασικές προσεγγίσεις στο έργο του Niklas Luhmann (υπό δημοσίευση).

70. Κατά τον Spencer-Brown, Laws of Form, σελ. 1: «We cannot make an Indication without drawing a Distinction... Once a Distinction is drawn... each Side of the Boundary, being distinct, can be indicatet». Περαιτέρω, Luhmann, Systeme verstehen Systeme, σελ. 78.

71. Bateson, Ökologie des Geistes, σελ. 580 επ. Στο σημείο αυτό είναι άμεση η αναφορά στο «Ding an sich» που αναλύει ο Kant στην «Kritik der Urteilskraft», για να ορίσει την «Ιδέα».

τοποιητών, ότι η παρατήρηση αποτελεί τον μοναδικό τρόπο γνωστικής πρόσβασης στο περιβάλλον⁷² καταλήγουμε στη λογική συνεπαγωγή ότι το σύστημα (που παρατηρεί) επιλέγει ένα περιβάλλον· το σύστημα διαθέτει την ικανότητα του άλλως δύνασθαι έχουν (Kontigenz) και η γνώση του ποικίλλει ανάλογα με τη θέση του.

Συνοψίζοντας, οι τρεις βασικές γνωσιοθεωρητικές προτάσεις που διατυπώνονται σύμφωνα με τη θεωρία της αυτοποίησης είναι:

- α) Παραγωγή γνώσης μπορεί να γίνει μόνο μέσω αυτοαναφερομένων συστημάτων,
- β) κάθε αυτοαναφερόμενο σύστημα γνωρίζει ό,τι γνωρίζει, και
- γ) ανταλλαγή γνωστικών φορτίων μπορεί να γίνει μόνο στο μέτρο εκείνο που ο μηχανισμός αυτοαναφοράς του συστήματος (η αυτοποιητική του οργάνωση) το επιτρέπει.

2.2.1. Η θεωρία των αυτοποιητικών κοινωνικών συστημάτων του Niklas Luhmann

Η δυσκολία του αναγνώστη ο οποίος δεν είναι εξοικειωμένος με το γλωσσικό ιδιόλεκτο της συστημικής θεωρίας και, ιδιαίτερα του νομικού, στην κατανόηση των σχετικών εννοιών είναι μεγάλη. Η πορεία όμως της οικοδόμησης ενός πολύπλοκου θεωρητικού οικοδομήματος, απαραίτητου για την κατανόηση και την περιγραφή των εξίσου —πιθανόν και περισσότερο— πολύπλοκων κοινωνικών προβλημάτων δεν είναι αναστρέψιμη. Θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει το σημερινό επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνικής θεωρίας ως ικανό αφηρητικό σημείο μιας χειραφετητικής πορείας της. Πρέπει να αναφερθεί ότι εκείνος ο οποίος έθεσε τα θεμέλια αυτής της πορείας είναι ο Niklas Luhmann. Μολονότι, δε, η καταγραφή και η παρακολούθηση της δαιδαλώδους θεωρίας του είναι ιδιαίτερος επίπονη⁷³, είναι ωστόσο επιβεβλημένη, εφόσον ο Luhmann απογειώνει την Κοινωνιολογία σε σφαίρες αναλυτικής αφάιρεσης και εννοιολογικής πολυπλοκότητας που ποτέ δεν είχε στο παρελθόν, προτείνοντας την ένταξή της σε μία οικουμενική θεωρία: «Der Flug muß über den Wolken stattfinden», αναφέρει χαρακτηριστικά⁷⁴.

Ο Luhmann ξαναδίνει στην Κοινωνιολογία την προοπτική του ενιαίου κοινωνικού πλαισίου που της είχαν προσφέρει οι υπερ-θεωρίες των

72. Δες και Schmidt, *Der radikale Konstruktivismus*, σελ. 18.

73. Δες τις χαρακτηριστικές αντιδράσεις των Schmid/Haferkamp, *Eingleitung*, σελ. 7: «Ungebremstes Tempo von Theorieproduktion».

74. Luhmann, *Soziale Systeme*, σελ. 13.

Durkheim, Weber και Parsons. Αυτό το ενιαίο κοινωνικό πλαίσιο είχε απωλεσθεί λόγω της στροφής της κοινωνικής θεωρίας στην επεξεργασία μοντέλων και στην ανάπτυξη ειδικότερων κοινωνιολογιών «μέσου βεληνεκούς», όπως εκείνων της οικογένειας, των οργανώσεων, της οικονομίας, της θρησκείας. Ο Luhmann συνεχίζει τον δρόμο του Parsons για τη δημιουργία μετα-πλασίων επικοινωνίας μεταξύ των κοινωνικών επιστημών.

Μία τέτοια εξέλιξη στην κοινωνιολογική σκέψη είναι αναγκαία, για να μπορέσει αυτή να αντιληφθεί την πραγματικότητα της διαμορφούμενης *Weltgesellschaft* ενός κοινωνικού σχηματισμού, ο οποίος δεν μπορεί να αναλυθεί με θεωρίες που παρήχθησαν σε άλλες εποχές για να ερμηνεύσουν άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς, όπως η φαινομενολογία, η θεωρία της πράξεως ή ο διαλεκτικός υλισμός.

Για να το πετύχει αυτό ο Luhmann επαναδιατυπώνει, ανασκευάζει ή ανακαλύπτει όλες τις βασικές έννοιες που χρειάζεται η Κοινωνιολογία σ' αυτή της την αποστολή: νόημα, χρόνος, συμβάν, στοιχείο, σχέση, πολυπλοκότητα, τυχαίο, πράξη, επικοινωνία, σύστημα, περιβάλλον, κόσμος, προσδοκία, δομή, διαδικασία, αυτοαναφορά, κλειστότητα, αυτοοργάνωση, αυτοποίηση, ατομικότητα, παρατήρηση, αυτοπαρατήρηση, ενότητα, ανάκλαση, διαφορά, πληροφορία, διαπερατότητα, διάδραση, κοινωνία, αντίφαση, σύγκρουση. Ενώπιον της απόπειρας μιας τέτοιου εύρους συνθέσεως η οποία υπόσχεται έναν κοινωνιολογικό Διαφωτισμό, δεν χρειάζεται ιδιαίτερη προσπάθεια για να διακρίνει κανείς τη θεωρητική ισχύτητα των προηγούμενων κοινωνικών θεωριών⁷⁵ κατά την επεξεργασία των πολύπλοκων κοινωνικών προβλημάτων.

Ο Luhmann προκρίνει από εκείνα τα γενικά θεωρητικά σχήματα που προϋπήρξαν της δικής του κοινωνικής θεωρίας, εκείνο της γενικής συστημικής θεωρίας ως καταλληλότερο για την υποδοχή της. Αξίζει να παρακολουθήσουμε στο σημείο αυτό τη σύνδεση της θεωρίας του Luhmann με τα προηγούμενα συστημικά κοινωνιολογικά μοντέλα, προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα τις επιλογές του.

Εντάσσοντας τη θεωρία του Luhmann στη χορεία των συστημικών μοντέλων που έχουν την αφετηρία τους στα πρώιμα λειτουργιστικά μοντέλα της κοινωνικής ανθρωπολογίας (Malinowski) και τη συνέχειά τους στα δομικά συστημικά μοντέλα των Radcliffe-Brown και Merton μέχρι και τον

75. Χαρακτηριστικά, Luhmann, όπ.π., σελ. 13: «Die erloschenen Vulkanen des Marxismus».

δομικό λειτουργισμό του Parsons μπορεί κανείς να την εκλάβει ως συνέχεια τους και ως ταυτόχρονη ριζοσπαστικοποίησή τους⁷⁶.

Ήδη το θεωρητικό μοντέλο του «πρώιμου» Luhmann που εμφανίζεται περί τα τέλη της δεκαετίας του 1960 αναβαθμίζει την έννοια της λειτουργίας αποσυνδέοντάς την από την αιτιοκρατική σηματοδότηση που είχε μέχρι τότε⁷⁷ και ανάγοντάς την πλέον σε έννοια-κλειδί για την κατηγοριοποίηση των ισοδυνάμων νοημάτων των κοινωνικών πράξεων υπό ένα τεθέν σημείο αναφοράς (λειτουργική ανάλυση/λειτουργικο-δομική θεωρία)⁷⁸. Με τον προσδιορισμό της «λειτουργίας», ως έννοιας οργανώνουσας ένα πεδίο αντιπαραβολής αποτελεσμάτων, ο Luhmann ενισχύει τη διαπραγματευτική θέση του «συστήματος» έναντι του περιβάλλοντός του, υπερκεράζοντας τις μέχρι τότε προσφορές των ανοιχτών/προσαρμοστικών συστημάτων —πράγμα εντελώς απαραίτητο για την κατασκευή ενός θεωρητικού μοντέλου, κατάλληλου να αντιλαμβάνεται την κοινωνία ως ένα ενιαίο όλο, δίχως έξωθεν εξαρτήσεις και άνωθεν νοηματοδοτήσεις.

Για να στοιχειοθετήσει όμως ο Luhmann το δομικο-λειτουργικό συστημικό μοντέλο του, έπρεπε να διευρύνει τις έννοιες της «πράξεως» και του «πράττοντος» πέραν των ορισμών τους από τον Parsons (ο οποίος, πάντως, απεκάθαρε αυτές τις έννοιες από όποιες εναπομείνουσες μηχαδιοριστικές σημάσεις και τις προσδιόρισε βάσει του Βεμπεριανού «νοήματος»). Το κλειδί γι' αυτή την εννοιολογική διεύρυνση βρέθηκε στον επαναπροσδιορισμό της έννοιας του «νοήματος» το οποίο δεν πρέπει να εκλαμβάνεται πλέον ως μία ιδιότητα της πράξεως, αλλά ως μέγεθος που υποστασιοποιεί την πράξη. Γι' αυτόν τον λόγο, ο Luhmann διευρύνει τη φαινομενολογική έννοια του «νοήματος» (όπως αυτή ορίσθηκε στο απλώς σκιαγραφημένο από τον Husserl υπερβατικό υποκείμενο) εντάσσοντάς την στην έννοια του «συστήματος». Μία τέτοια προσέγγιση της έννοιας του «νοήματος» τον αποκόπτει από την οντολογική φιλοσοφική παράδοση, σύμφωνα με την οποία το «νόημα» συνδέεται αναπόσπαστα μ' ένα σταθερό «υποκείμενο», υφιστάμενο πάντοτε δι' αυτού.

Ο Luhmann θεωρεί την έννοια του «νοήματος» ως τη μόνη ικανή να μειώσει την κοινωνική πολυπλοκότητα και να αποτελέσει το κατάλληλο

76. Επ' αυτών Καρκατσούλης, Η συμβολή της λειτουργικής ανάλυσης στην ποινική Νομοθέτηση, σελ. 963 επ.

77. Luhmann, Funktion und Kausalität.

78. Εφαρμογές της λειτουργικής μεθόδου, δες Καρκατσούλης, Η συμβολή της λειτουργικής ανάλυσης στην ποινική Νομοθέτηση, Λαμπρόπουλου, Οι λειτουργίες του θεσμού της φυλακής.

κατηγορικό σύστημα, επί του οποίου θα αρθρώνεται μία θεωρία για το κοινωνικό σύστημα. Το «νόημα» έχει ως κατηγορικό σύστημα έναν βαθμό αφαίρεσης μεγαλύτερο από εκείνο του κατηγορικού συστήματος «πράξη». Δεν αποτελεί μία ιδιότητα της πράξης, όπως δέχεται ο Parsons, αλλά μία προκείμενη (Prämisse) για την επεξεργασία του διώνειν. Μέσω του «νόηματος» γίνεται επιλογή ορισμένων από τις προσφερόμενες δυνατότητες χωρίς να επέρχεται καταστροφή των μη υλοποιουμένων.

Η αξιωματική αυτή πρόταση μπορεί να γίνει περισσότερο κατανοητή, εάν συνδυασθεί με ορισμένες βασικές φιλοσοφικές θέσεις του Luhmann. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτές:

- α) Ο άνθρωπος δεν μπορεί να συλλάβει την παγκόσμια πραγματικότητα στο σύνολό της, αλλά μπορεί να την κατανοήσει μόνο ως μία επιλεκτική σχέση μεταξύ μιας νοητικής του κατασκευής (εν προκειμένω: του συστήματος) και του κόσμου. Η δημιουργία αυτής της επιλεκτικής σχέσης διευκολύνει τόσο την ελάττωση όσο και τη διατήρηση της πολυπλοκότητας.
- β) Ως «πολυπλοκότητα» δηλώνεται το γεγονός της υπέρβασης περισσότερων πάντοτε δυνατοτήτων διώσεως και πράξεως από εκείνες οι οποίες μπορούν να δραστηριοποιηθούν.
- γ) Ο μηχανισμός με τον οποίο γίνεται η επιλογή ορισμένων από τις περισσότερες προσφερόμενες δυνατότητες είναι η έννοια του «νόηματος».
- δ) Ο επαναπροσδιορισμός της έννοιας του «νόηματος» από τον Luhmann του επιτρέπει να αναπτύξει μία νέα συστημική θεωρία της πράξης. Αφού τη διακρίνει από το δίωμα, —που κι αυτό εισέρχεται αργότερα στη θεωρία του μέσω της «επικοινωνίας»—, τη διαχωρίζει απ' αυτήν βάσει του καταλογισμού. Μόνο εκείνες οι μειώσεις της πολυπλοκότητας οι οποίες αποκτούν νοηματική υπόσταση με την εγγραφή τους στο υποκείμενο, δηλαδή, συνειδητοποιούνται απ' αυτό, καλούνται πράξεις. Δεν προϋπάρχουν οι πράξεις, όπως στον Parsons, οι οποίες με την προσαγωγή τους στο κοινωνικό σύστημα δημιουργούν την κοινωνική δομή, αλλά δημιουργούνται διά του συστήματος.
- ε) Δεχόμενοι συνεπώς, την ύπαρξη συστημάτων πράξεως, δεχόμαστε και την ύπαρξη νοηματικών σχέσεων μεταξύ πράξεων οι οποίες ελαττώνουν την πολυπλοκότητα, επιτυγχάνοντας μία σταθεροποίηση της εσωτερικής (ενδοσυστημικής) από μία εξωτερική (εξωσυστημική) διαφορά.
- στ) Η ελάττωση και η διατήρηση της πολυπλοκότητας επιτυγχάνει τη σταθεροποίηση συνόλων νοημάτων. Αυτά τα σταθεροποιημένα σύνολα

νοημάτων είναι τα συστήματα. Άρα, κατά λογική ακολουθία: Το σύστημα διαμεσολαβεί μεταξύ της εξωτερικής πολυπλοκότητας και της ανθρώπινης ικανότητας να επεξεργάζεται τμήματά της.

Αναφέρει επ' αυτού, χαρακτηριστικά, ο Luhmann ότι η λειτουργία του συστήματος συνίσταται στην κατασκευή και διατήρηση σε σταθερότητα «νήσων» μικρότερης πολυπλοκότητας στον κόσμο⁷⁹. Σύμφωνα μ' αυτό το γενικό σχήμα η «κοινωνία» μπορεί να εννοηθεί ως μία ειδική περίπτωση ενός τέτοιου συστήματος. Χρειάζεται μόνο να προσδιορισθεί ειδικότερα το είδος της πολυπλοκότητας, η οποία θα ελαττωθεί μ' αυτό. Ο Luhmann θεωρεί ότι «κοινωνία» είναι εκείνο το κοινωνικό σύστημα του οποίου οι δομές αποφασίζουν ποιού ύψους πολυπλοκότητα μπορεί να αντέξει ο άνθρωπος· δηλαδή, ποια ποσά αυτής της πολυπλοκότητας μπορεί να μετατρέψει σε εννοηματοωμένα βιώματα και πράξεις. Το δε είδος ελάττωσης της πολυπλοκότητας που επιτυγχάνει το κοινωνικό σύστημα είναι η θέση εξωτερικών ορίων στην ικανότητα σύλληψης και απορρόφησης της εξωτερικής συνθετότητας. Αυτό σημαίνει πρακτικά ότι τα όρια ελαστικοποιούνται τόσο ώστε να ταυτίζονται με τα όρια του κόσμου. Αυτή η Λουμανική θέση της *Weltoffenheit* σημαίνει για τον άνθρωπο απεριόριστη δυνατότητα εννοημάτωσης βιωμάτων και πράξεων.

Στον «ώριμο» Luhmann ξανασυναντάμε την έννοια του νοήματος ως αναγκαίο συστατικό της «επικοινωνίας» η οποία τώρα πλέον κατέχει τη δεύτερη θέση στην ιεραρχία του εννοιολογικού του συστήματος, έχοντας υποδαθμίσει την έννοια της «πράξεως» στην επόμενη τρίτη θέση.

Με την εισαγωγή της «επικοινωνίας» ως θεμελιώδους έννοιας της κοινωνικής του θεωρίας ο Luhmann επιτυγχάνει να σκιαγραφήσει καλύτερα την έννοια του κοινωνικού συστήματος ως έννοιας που διαμορφώνεται ανεξάρτητα από τις πράξεις των συγκεκριμένων ατόμων τα οποία το αποτελούν. Κι αυτό, διότι το «νόημα» παρόλη τη διαφοροποίησή του παραπέμπει σε ένα συγκεκριμένο υποκείμενο, ενώ η «επικοινωνία» απαιτεί τουλάχιστον δύο και σε κάθε περίπτωση το βάρος για τον σχηματισμό της θεωρίας του κοινωνικού συστήματος δεν επικεντρώνεται στις επικοινωνιακές ή μη πράξεις των υποκειμένων αλλά στον τρόπο επίδρασης των γενικευμένων συμβολικών μέσων επικοινωνίας (π.χ. χρήμα, εξουσία, γνώση)⁸⁰.

79. Αναλυτικά επ' αυτών, Καρκατσούλης, όπ.π., σελ. 963 επ.

80. Δες τον σχετικό σχολιασμό για την προσέγγιση του Luhmann με τον Habermas, στον Willke, *Systemtheorie entwickelter Gesellschaften*, σελ. 24.

Ο Luhmann ενδιαφέρεται για τη διάγνωση και ανάλυση των προαναφερθέντων μέσων γενικευμένης επικοινωνίας και για την καλύτερη κατανόησή τους προτείνει να ενταχθούν στο συστημικό πλαίσιο που αναλύθηκε προηγουμένα. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονισθεί, ότι η συστημική θεωρία του Luhmann εμπλουτίζεται με τις νέες έννοιες της αυτοαναφοράς και της αυτοποίησης. Εδώ μας ενδιαφέρει άμεσα να παρακολουθήσουμε την επίδραση αυτών των θεωριών στο μοντέλο του κοινωνικού συστήματος του Luhmann που προεκθέσαμε.

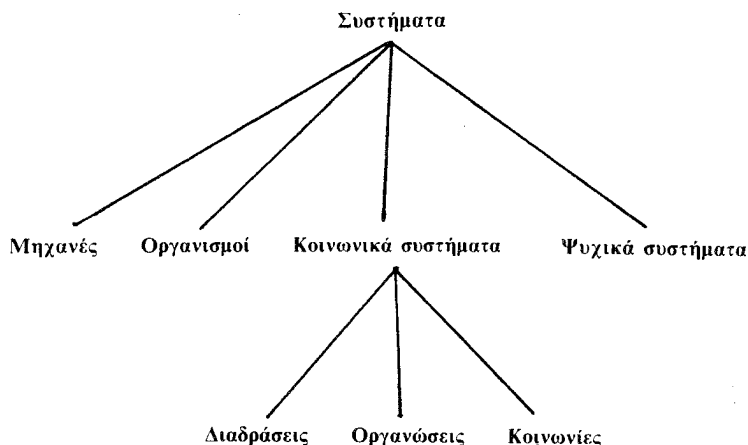
Με την έννοια της αυτοαναφοράς κατά την οποία το (αυτοαναφερόμενο) σύστημα αποκτά αυτονομία έχοντας καταργήσει τα κέντρα εξάρτησης που βρίσκονται έξω απ' αυτό, ο Luhmann ανακαλύπτει τη θεωρητική κατασκευή βάσει της οποίας μπορεί να θέσει με απαιτήσεις επιλύσεως το πρόβλημα της ταυτότητας των λειτουργικά διαφοροποιημένων, σύγχρονων κοινωνιών. Με την εμφάνιση των θεωριών των αυτοαναφερομένων συστημάτων, ο Luhmann ολοκληρώνει την προσπάθεια την οποία είχε ήδη αρχίσει με τη λειτουργικο-δομική συστημική του θεωρία, δηλαδή, να μπορέσει να δημιουργήσει ένα νέο Παράδειγμα για την κοινωνική θεωρία, απηλλαγμένο από τα μειονεκτήματα των προηγούμενων θεωριών που να έχει τη δυνατότητα να εγγράψει υποθήκες για τη μελλοντική της ανάπτυξη.

Κατά τον Luhmann τούτο είναι δυνατό να επιτευχθεί με μία σωστή αξιολόγηση της γνωσιοθεωρητικής δυναμικής αυτών των ρευμάτων. Ο Luhmann ανακαλύπτει στα αυτοαναφερόμενα συστήματα τη γενικότερη εκείνη έννοια υπό την οποία μπορεί να γίνει κατηγοριοποίηση μεγεθών τα οποία σύμφωνα με τα προηγούμενα επιστημολογικά δεδομένα δεν ήταν περαιτέρω αναγώγιμα (π.χ. μηχανές, οργανώσεις, κοινωνικά και ψυχικά συστήματα)⁸¹. Με τη χρήση του «αυτοαναφερομένου συστήματος» ως έννοιας αναφοράς αυξάνεται η αναλυτική ικανότητα της συστημικής θεωρίας και φαίνεται ότι η επιλογή αυτής της έννοιας είναι επιτυχέστερη από άλλες οι οποίες προτάθηκαν για τον ίδιο σκοπό, εφόσον αυτή μπορεί να κατηγορηθεί πολύ λιγότερο από τις άλλες για αναγωγισμό⁸².

81. Μ' αυτή την έννοια γίνεται αντιληπτή η έκφραση του Luhmann, *Soziale Systeme*, σελ. 17, ότι «τα κοινωνικά συστήματα είναι ίδια με τα ψυχικά και στον βαθμό που είναι συστήματα».

82. Όπως π.χ. Morin, *La Méthode*, Bd. I, σελ. 155 επ., —η παραπομπή από τον Luhmann, *Soziale Systeme*, σελ. 17— ο οποίος θεωρεί τη «μηχανή» ως έννοια που ανήκει στο επίπεδο της γενικής θεωρίας των συστημάτων.

Ο Luhmann παραθέτει σχετικώς την κατωτέρω γραφική παράσταση προς διασάφηση των λεχθέντων⁸³:

Ο Luhmann αντιλαμβάνεται ότι με μία κατάλληλη διεύρυνση της έννοιας της αυτοαναφοράς, μπορεί να ξαναθέσει με ριζοσπαστικό τρόπο το πρόβλημα της ταυτότητας (και των κοινωνικών συστημάτων). Το δε πρόβλημα της ταυτότητας απαντάται με ριζοσπαστικό τρόπο, εάν η «αυτοαναφορά» χρησιμεύσει ως μηχανισμός, όπου μ' αυτήν δεν αποδίδεται πλέον, η έννοια της «αυτοσυνείδησης» των υποκειμένων (αιοκλειομένων των αντικειμένων), αλλά ως ένας μηχανισμός σχηματισμού ταυτότητας των κοινωνικών οντοτήτων, που περιλαμβάνει οπωσδήποτε και τη γνώση του μη-συνειδητού⁸⁴.

Η ταυτότητα πρέπει αφενός μεν, να σχηματίζεται διαφορετικά από ό,τι όριζε η αριστοτελική αρχή, αφετέρου δε, να αποφεύγει την απόλυτη ταυτολογία στην οποία υποχρεώνεται από τη βιολογική «βασική αυτοαναφορά». Αυτό είναι εφικτό, πρώτον, με τη διεύρυνση της «αυτοαναφοράς» πέραν της τελευταίας μονάδας του συστήματος και, δεύτερο, με το χαρακτηρισμό της ως «συντρέχουσας αυτοαναφοράς». Το τελευταίο επιτυγχάνεται με την τοποθέτηση της «επικοινωνίας» ως έννοιας αναφοράς με την οποία είναι εγγυημένη η επιθυμητή πληροφοριακή ανοιχτότητα του συστήματος.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Luhmann διακρίνει τρία είδη αυτοαναφοράς:

83. Luhmann, Soziale Systeme, σελ. 15.

84. Δες υποσημ. ν. 54.

- α) Τη βασική αυτοαναφορά (Basale Selbstreferenz). Μ' αυτήν δηλώνεται η αυτοαναφορά της τελευταίας μη περαιτέρω αναγώγιμης, θεμελιακής νοηματικής μονάδας του κοινωνικού συστήματος: της επικοινωνιακής πράξης. Η βασική αυτοαναφορά είναι προϋπόθεση του επομένου, ανώτερου είδους αυτοαναφοράς, της διαδικαστικής.
- β) Τη διαδικαστική αυτοαναφορά/ανακλαστικότητα (Prozessuale Selbstreferenz) / (Reflexivität). Μ' αυτή εξετάζεται η προσαρμογή/εναρμόνιση της συγκεκριμένης επικοινωνιακής πράξης με την επικοινωνιακή διαδικασία. Ανακλαστικότητα υπάρχει, όταν προϋποτίθεται μία δυνατή συνάφεια των προσδοκιών αντίδρασης και των αντιδράσεων περί μιας προσδοκίας και η επικοινωνιακή διαδικασία αυτοπροσδιορίζεται λαμβάνοντας υπόψη αυτή τη σχέση συνάφειας.
- γ) Την ανάκλαση (Reflexion). Σ' αυτή την περίπτωση η αυτοπαθητική ιδιότητα εντοπίζεται στο σύστημα και αναφέρεται στην ικανότητά του να καθορίζει το ίδιο τις εργαλειοποιήσεις του, διαφοροποιώντας τες από εκείνες που επιχειρεί με το περιβάλλον του⁸⁵.

Έτσι, τόσο τα στοιχεία όσο και η δομή και η ταυτότητα του συστήματος διαπερνώνται από την έννοια της αυτοαναφοράς. Ένα τέτοιο, λοιπόν, αυτοαναφερόμενο σύστημα είναι ένα επικοινωνιακό αυτοποιητικό κοινωνικό σύστημα.

Η «επικοινωνία» δεν θεωρείται πλέον ως μία από τις περισσότερες ισάξιες διαδικασίες οικοδόμησης του κοινωνικού συστήματος, αλλά κάθε σύστημα μπορεί να θεωρηθεί κοινωνικό, εφόσον μπορεί να αποδείξει ότι είναι ένα αυτοεξελισσόμενο (Selbstfortführendes) επαναδραστικά λειτουργούν επικοινωνιακό σύστημα. Για να το πετύχει αυτό πρέπει να διαθέτει τον κατάλληλο διαδικαστικό μηχανισμό με τον οποίο θα διαφοροποιεί τον εαυτό του από το περιβάλλον του. Ως συνέπεια αυτής της ιδιότητας, εμφανίζεται μία σαφής αλλαγή στην κατανόηση της δομής του συστήματος, μη ανταποκρινόμενη πλέον στην παραδοσιακή παράστασή της, σαν ένα αμετάβλητο σταθερό μέγεθος το οποίο χρησιμεύει ως δείκτης προσαρμογής όλων των επομένων μεγεθών που εισάγονται στο σύστημα και με βάση το οποίο γίνεται ο καταμερισμός τους, αλλά δίνεται προτεραιότητα στον συμπτωματικό της χαρακτήρα (κατ' ακολουθία των «διαχωσμένων δομών» του Prigogine). Τα στοιχεία εκ των οποίων αποτελείται η δομή θεωρούνται ότι έχουν έναν απλώς παροδικό χαρακτήρα. Πώς όμως μπορεί να συμβιβασθεί ο παροδικός τους χαρακτήρας με την ταυτόχρονη, εγ-

85. Luhmann, Soziale Systeme, σελ. 601 επ.

γενή απαίτηση της δομής να είναι ως έναν βαθμό σταθερή; Στο ερώτημα αυτό η απάντηση καθορίζεται από την αυτοαναφορά του συστήματος. Η επιλογή των στοιχείων τα οποία θα αποτελέσουν τμήματα της συστημικής δομής, όπως επίσης και η μεταξύ τους σύνδεση, κρίνεται βάσει της ικανότητας που διαθέτουν να αναπαράγουν το σύστημα. Συγκεκριμένα, από τα εισερχόμενα στοιχεία, επιλέγονται μόνον εκείνα που συμβάλλουν στην αναπαραγωγή του συστήματος⁸⁶.

Ορίζοντας τη δομή του αυτοποιητικού συστήματος βάσει αυτού μόνο του κριτηρίου είναι προφανές ότι αυτή χάνει την κεντρική σημασία την οποία είχε σε όλα τα προηγούμενα συστημικά μοντέλα. Περαιτέρω δε υφίσταται και μία ποιοτική αλλοίωση, εφόσον αποκτά έναν εντελώς πλαστικό χαρακτήρα, αναγκαίον για να μπορεί να παρακολουθεί τις συμπεριφερολογικές μεταβολές του συστήματος και να διατάσσει αναλόγως κάθε φορά τα στοιχεία της. Μπορεί να μιλήσει κανείς πλέον για μία πολλαπλότητα δομών ή ακόμα καλύτερα για «δομικά υποδείγματα»⁸⁷.

Η αλληλοσύνδεση αυτών των δομικών υποδειγμάτων, η οποία προσαρμόζεται στον αυτοαναπαραγωγικό προσανατολισμό του συστήματος, είναι τότε μόνο δυνατή, όταν ένα τέτοιο σύστημα μπορεί να αυτοπαρατηρείται, ώστε να αντιλαμβάνεται τις επιτελούμενες στο εσωτερικό του διεργασίες και να μπορεί έτσι να διακρίνει τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να γίνεται η αλληλοσύνδεση και ο έλεγχος του περιεχομένου της αυτοαναπαραγωγής. Κατά κυριολεξία, «να διακρίνει» σημαίνει να επεξεργάζεται τη διαφορά ανάμεσα σ' αυτό και στο όποιο «άλλο»: «Beobachtung heißt... Handhabung von Unterscheidungen»⁸⁸.

Αυτό το διαφοροποιημένο συστημικό μοντέλο εφαρμόζει ο Luhmann για να ερμηνεύσει τα κοινωνικά συστήματα ως επικοινωνιακά συστήματα. Η αξιωματική παραδοχή των κοινωνικών συστημάτων ως επικοινωνιακών συστημάτων⁸⁹ συνεπάγεται ότι μόνον όσα στοιχεία του συστήματος έχουν επικοινωνιακό χαρακτήρα συμμετέχουν στην αυτοαναπαραγωγή του συστήματος. Τέτοιον επικοινωνιακό χαρακτήρα έχουν μόνον όταν αποκτούν «νόημα». Επειδή σ' αυτό το σημείο συγγραφείς κυρίως της κρι-

86. Αναλυτικά: Luhmann, *Soziale Systeme*, σελ. 61 επ.

87. Schmid, *Autopoiesis und soziales System: Eine Standortbestimmung*, σελ. 26 επ.

88. Luhmann, *Soziale Systeme*, σελ. 63.

89. Εξ ου και η σύγκλιση με την «dualistische Gesellschaftskonzeption» του Habermas. Δες Habermas, *Der philosophische Diskurs der Moderne*.

τικής Σχολής ισχυρίζονται ότι στη συστημική διδασκαλία η έννοια του «νοήματος» αποκτά υπερβατικό χαρακτήρα, επειδή δεν συνδέεται με το «πρόσωπο», με τον «άνθρωπο» ή εν πάση περιπτώσει με τον «βιωμένο κόσμο» (Lebenswelt)⁹⁰ πρέπει να αναφερθεί η θέση του Luhmann, ότι το «νόημα» δεν αποτελεί παρά την εξελικτική κατάκτηση (εξαγόμενο) της συν-ανάπτυξης, της συν-εξέλιξης τόσο των ψυχικών όσο και των κοινωνικών συστημάτων:

«Personen können nicht ohne soziale Systeme entstehen und bestehen, und das gleiche gilt umgekehrt»⁹¹.

Ήδη όμως με την επιλογή των επικοινωνιακών νοηματοδοτούντων στοιχείων έχει εγκατασταθεί μία διαφορά μεταξύ αυτών και των άλλων στοιχείων που δεν διαθέτουν αυτή την ιδιότητα. Η ύπαρξη της διαφοράς αποτελεί σταθερό οδηγό συμπεριφοράς του συστήματος. Το σύστημα με βάση αυτή τη διαφορά κρίνει πράξεις. Αναλυτικά, αυτό σημαίνει: Η πράξη μέσω της οποίας «εισέρχεται» το υποκείμενο στο σύστημα αποτελεί έναν μηχανισμό ελαττώσεως της πολυπλοκότητας, η οποία (πράξη) ευρισκόμενη σε αμοιβαία εξάρτηση από την προσδοκία δημιουργεί μία «δομή προσδοκίας», σκοπεύοντας στην επιτυχή επικοινωνία μεταξύ των διαφόρων πραττόντων. Συνεπώς, η πράξη υποτάσσεται ως εννοιολογικό μέγεθος στην επικοινωνία και επομένως ως συστημικά ενδιαφέρουσες πράξεις θεωρούνται μόνον εκείνες που την εξυπηρετούν. Η επιλογή των καταλλήλων από τις «προσκομιζόμενες» στο σύστημα πράξεις γίνεται από το ίδιο το σύστημα χάρη στην εσωτερική του δομή, η οποία του επιτρέπει την αυτοπαρατήρηση και τον αυτοέλεγχο. Έτσι, στο οικονομικό σύστημα γίνονται αποδεκτές μόνον οικονομικές επικοινωνιακές πράξεις, στο πολιτικό μόνον πολιτικές, στο δικαιοδικαιικές κ.ο.κ. Κατά συνέπεια, ένα οικονομικό πρόβλημα δεν μπορεί να επιλυθεί με μία απ' ευθείας πολιτική απόφαση ούτε ένα πολιτικό με μία θρησκευτική. Η κλειστότητα των κοι-

90. Έννοια ιδιαίτερα αδιαφανής και πολυσήμαντη, και ίσως γι' αυτό με ιδιαίτερα επιτυχημένη καρριέρα. Δες Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, του ίδ., *Der philosophische Diskurs des Moderne*, σελ. 390 επ., 426 επ., την κριτική του Luhmann, *Die Lebenswelt-nach Rück-sprache mit Phänomenologen*, σελ. 176 επ., την απαντητική κριτική του Grathoff, *Über die Einfalt der Systeme in der Vielfalt der Lebenswelt*, σελ. 251 επ. Εποπτικά για την έννοια του «βιωμένου κόσμου», Waldenfels, *In den Netzen der Lebenswelt*.

91. Luhmann, *Rechtssoziologie*, σελ. 29, του ίδ., *Soziale Systeme*, σελ. 92. Δες όμως απαραίτητως την παραπομπή 1, σελ. 92, επειδή απ' αυτή τη θέση δεν συμπεραίνεται ότι «η κοινωνία αποτελείται από ανθρώπους».

νωνικών υποσυστημάτων και του κοινωνικού συστήματος εν γένει είναι απόλυτη.

2.2.2. Επικοινωνία μεταξύ αυτοποιητικών κοινωνικών (υπο-)συστημάτων

Νομίζω ότι με τα όσα εκτέθηκαν μέχρις εδώ, δόθηκε ένα περίγραμμα της θεωρίας των αυτοποιητικών κοινωνικών συστημάτων του Niklas Luhmann. Η ανάλυση επικεντρώθηκε περισσότερο στην κατανόηση του νέου συστημικού μοντέλου που προτείνεται με τη θεωρία των αυτοποιητικών κοινωνικών συστημάτων και λιγότερο στην επισήμανση συγκεκριμένων κοινωνικών υποσυστημάτων που λειτουργούν ως τέτοια συστήματα.

Το τελευταίο θα επιχειρηθεί να δειχθεί στη συνέχεια της μελέτης. Δηλαδή, θα αναλυθούν το πολιτικό και το δικαϊκό υποσύστημα ως αυτοποιητικά συστήματα και θα διερευνηθεί η σχέση τους εν όψει του συγκεκριμένου ερωτήματος που απασχολεί αυτή τη μελέτη. Ωστόσο, πρέπει πριν απ' αυτό να γίνει μία εξαιρετικά σύντομη μνεία του τρόπου επικοινωνίας των αυτοποιητικών κοινωνικών υποσυστημάτων με άλλα λόγια, του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί η ανοιχτότητα του αυτοποιητικού συστήματος.

Στην προσπάθεια εντοπισμού των δεκτικών επικοινωνίας σημείων μεταξύ των αυτοποιητικών συστημάτων, παρατηρεί κανείς όλο σχεδόν το εύρος των απόψεων που μπορούν να διατυπωθούν, από την πλήρη άρνηση μέχρι την αισιόδοξη κατάφαση. Ανάλογα με τη γνωσιοθεωρητική αυστηρότητα που θέλει κάθε ερμηνευτής να περιβάλλει τις απόψεις του, μπορεί να ξεκινήσει από τις θέσεις του ριζοσπαστικού κονστρουκτιβισμού (Varela, Richards, Glaserfeld) —θέσεις πλήρους αρνήσεως επικοινωνίας μεταξύ των συστημάτων— να περάσει με συμβιβαστικότερες θέσεις, όπως του Luhmann και τέλος να καταλήξει στις οπτιμιστικές θέσεις των νεώτερων κοινωνικών επιστημόνων (Teubner, Willke)⁹². Το μόνο κοινό σημείο όσων δέχονται ότι υπάρχει επικοινωνία είναι η διαπίστωση, ότι αυτή εί-

92. Για τις θέσεις του κονστρουκτιβισμού εποπτικά, Schmidt, (έκδ.), *Der Diskurs des radikalen Konstruktivismus*, όπου δεν έχουν συγκεντρωθεί μόνον έργα των πρωτοπόρων της θεωρίας της αυτοποίησης, Maturana, von Förster, von Glaserfeld, αλλά και νεωτέρων από διαφορετικούς επιστημονικούς χώρους —Κοινωνιολογία, Λογοτεχνία, Επιστημολογία, Γνωσιολογία. Για τη συμβιβαστικότερη πρόταση του Luhmann, δες αντί άλλων, *Soziale Systeme* σελ. 256 επ., όπου αναλύεται η έννοια της «διαπερατότητας» («Interpenetration»). Οι θέσεις των Teubner/Willke αναλύονται στη συνέχεια.

να ιδιαίτερος πολύπλοκη και δεν μπορεί να παρασταθεί με τους τρόπους των «υποθετικών» και «σκόπιμων» προγραμμάτων τα οποία ανταποκρίνονται σε επικοινωνιακές ανάγκες πρώιμων συστημικών μοντέλων.

Επειδή η μελέτη συντάσσεται με τη θέση ότι υπάρχει επικοινωνία μεταξύ των κοινωνικών υποσυστημάτων (ασχέτως του είδους και της εντάσεως των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των υποσυστημάτων), θα αναφερθεί στις δύο θέσεις που την υποστηρίζουν.

Η πρώτη η οποία υποστηρίζεται από τον Luhmann αντιλαμβάνεται την επικοινωνία μέσω της έννοιας της «διαπερατότητας». Η «διαπερατότητα» (Interpenetration) ορίζεται ως διαδικασία αλληλοπαρατήρησης των συστημάτων όπου κάθε σύστημα παρατηρούμενο από τα άλλα αποτελεί γι' αυτά περιβάλλον. Η επικοινωνία τους κατανοείται ως ανταλλαγή γνωστικών φορτίων. Η κατασκευή του Luhmann είναι το δίχως άλλο ατελής αλλά εν πάση περιπτώσει δημιουργεί λιγότερα εννοιολογικά/μεθοδολογικά προβλήματα από την πρόταση του Willke ο οποίος δέχεται την ύπαρξη πραγματικών ανταλλαγών μεταξύ των υποσυστημάτων. Πιο ολοκληρωμένη φαίνεται η πρόταση του Teubner, σύμφωνα με τον οποίο η έννοια της «συμβολής» (Interferenz) είναι καταλληλότερη για να αποδώσει το είδος επικοινωνίας μεταξύ των υποσυστημάτων από ό,τι εκείνη της «διαπερατότητας». Με τη «συμβολή» αναγνωρίζεται ένας κοινός επικοινωνιακός χώρος ο οποίος είναι επίσης κυκλικά αυτοοργανωμένος, κατ' αντιστοιχία του μοντέλου των Second Order Cybernetics του von Förster.

Ο Teubner δείχνει τους αναγκαίους όρους της συμβολής, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα των αυτοποιητικά οργανωμένων κοινωνικών υποσυστημάτων⁹³. Για να επιτευχθεί η συμβολή είναι αναγκαίο:

- α) να γίνεται χρήση του ίδιου βασικού υλικού που στην προκειμένη περίπτωση είναι το «νόημα»,
- β) τα στοιχεία που χρησιμοποιούν τα συστήματα για την οικοδόμηση κάθε φορά του συστήματος είναι επικοινωνίες, και
- γ) κάθε ειδική επικοινωνία σ' ένα τυχαίο κοινωνικό υποσύστημα — διάδραση, οργάνωση, λειτουργικό υποσύστημα— αποτελεί πάντοτε ταυτοχρόνως μία γενική κοινωνική επικοινωνία, πράγμα που σημαίνει ότι είναι αναγνώσιμη από κάθε συμμετέχον κοινωνικό υποσύστημα.

Είναι σαφές ότι ο επικοινωνιακός χώρος που δημιουργείται στη συμ-

93. Teubner, *Recht als autopoietisches System*, σελ. 112 επ., passim, περαιτέρω Karkatsoulis, *In Search of a Theory of Legislation: The Proposal of Autopoiesis*, σελ. 938.

βολή των συστημάτων και αποτελείται από ιδιαίτερος εύκαμπτα στοιχεία δεν λύνει κανένα συνολικό πρόβλημα για τα επικοινωνούντα συστήματα και λειτουργεί εμμέσως μόνον, συνηγορώντας υπέρ μιας αυτόνομης λύσης του προβλήματος εκ μέρους του συστήματος. Με μία σχηματική διατύπωση: Προσφέρει τις δυνατότητες για τη δημιουργία των όρων λύσεως του προβλήματος που απασχολεί το συμμετέχον σύστημα. Η λύση πρέπει να είναι αναγνωρίσιμη και από τα υπόλοιπα συμμετέχοντα συστήματα. Επομένως, το σύστημα αποφασίζει εάν θα υλοποιηθεί ή όχι η πρόταση που διατυπώνεται στο πεδίο της συμβολής των συστημάτων.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

I. Το δίκαιο ως αυτοποιητικό σύστημα

Έχοντας κατανοήσει σε γενικές γραμμές τη φύση και τις ιδιότητες ενός αυτοαναφερομένου/αυτοποιητικού συστήματος και έχοντας δεχθεί ως αφετηριακή τη θέση, ότι στις σύγχρονες ανεπτυγμένες κοινωνίες παρουσιάζεται σε έκταση το φαινόμενο της αυτονομίας των υποσυστημάτων τους, λόγω ελλείψεως ιεραρχικού κέντρου, μπορεί κανείς να θέσει ευθέως την ερώτηση: Είναι δυνατό να θεωρηθεί το δίκαιο ως αυτοποιητικό σύστημα; Η απάντηση δεν είναι σημαντική μόνο για τη θεωρία του δικαίου, αλλά, κυρίως, για το είδος των πρακτικών μέτρων που θα καθορίζουν το μέγεθος της επέμβασης των λοιπών κοινωνικών υποσυστημάτων στο δίκαιο. Αποφασιστική σημασία μπορεί να έχει αυτή η απάντηση επίσης κατά τη διερεύνηση του ερωτήματος, κατά πόσον η Νομοθέτηση μπορεί να κατανοηθεί ως επιστήμη, εφόσον με την κατάφασή του δηλώνεται η κατάργηση της άμεσης εξάρτησής της από την πολιτική και ότι αναπτύσσει εγγενείς περιορισμούς και διαδικασίες.

Παρόλον ότι η πληθώρα των αρνητικών και των επιφυλακτικών απαντήσεων οι οποίες διατυπώνονται κυρίως υπό τον τύπο κριτικής σε θέσεις που απαντούν καταφατικά το παραπάνω ερώτημα, προϋδεάζει αρνητικά τον ερευνητή¹, η μελέτη αυτή θεωρεί ως ορθότερη την καταφατική απάν-

1. Π.χ. Rottleuthner, *Biological Metaphors in Legal Thought*, σελ. 97 επ., 112 επ., Maus, *Perspektiven des «reflexiven Rechts» im Kontext gegenwärtiger Deregulierungstendenzen*, σελ. 390 επ., Nocke, *Autopoiesis — Rechtssoziologie in seltsamen Schleifen* σελ. 363 επ., Nahamowitz, *«Reflexives Recht»: Das unmögliche Ideal*

τηση. Κι αυτό, διότι πιστεύω ότι η καταφατική απάντηση, παρά τις όποιες αδυναμίες της, δεν αρκείται στις παραδοσιακές αντιλήψεις για τη φύση και το ρόλο του δικαίου, αλλά αναζητεί τους θεωρητικούς όρους εκφοράς μιας σύγχρονης αντίληψης τόσο για την κοινωνία όσο και για το δίκαιο, επειδή θεωρεί ότι και τα δύο αυτά μεγέθη δεν παραμένουν αμετάβλητα στο χρόνο, αλλά εξελίσσονται και γι' αυτό απαιτείται νέα τους ανάγνωση σε κάθε εποχή.

Έχω δε τη γνώμη, ότι ο περιορισμός της θεωρητικής παραγωγής στην κριτική που αφορμάται από θέσεις σίγουρες, μεν, παρωχημένες, δε — όπως π.χ. φυσικοδικαιικές αντιλήψεις² ή αναγωγιστικές θέσεις που παραβλέπουν την ιδιαιτερότητα του δικαίου— απλώς παρακωλύει την προσπάθεια σχηματισμού μιας ενιαίας δικαϊκής πεποίθησης που να αντιλαμβάνεται το δίκαιο ως κοινωνικό σύστημα.

Θα διευκόλυνε την άρση των πολυειδών συγχύσεων η άσκηση κριτικής που θα κατανοούσε εμμενώς (immanent) τη θεωρία του αυτοποιητικού δικαίου ως μία σύλληψη που εκφεύγει από τα παραδοσιακά επιστημολογικά δεδομένα και συνεπώς δεν μπορεί να κρίνεται και να επικρίνεται βάσει αυτών. Η κριτική δε εκείνη, η οποία στηρίζεται στην παραγνώριση του θεμελιώδους γεγονότος, ότι με τη θεωρία του αυτοποιητικού δικαίου επανακαθορίζονται οι σχέσεις «θεωρίας» και «πράξης» σε μία νέα, μη-μονιστική κατεύθυνση, καταλήγει να είναι άνευ αντικειμένου.

Ένα τυπικό δείγμα μιας τέτοιας κριτικής αποτελεί ο έλεγχος της «ανικανότητας» της θεωρίας του αυτοποιητικού δικαίου να απαντά σε συγκεκριμένα, άμεσα, δογματικά και δικαιοπολιτικά προβλήματα. Στο σημείο αυτό υπολανθάνει μία αντίληψη για την έννοια της θεωρίας που δεν διαφοροποιείται από την ποπериανή, κατά την οποία μία θεωρία αξιολογείται με βάση την ικανότητά της να περιγράφει, εξετάζει και απορρίπτει υποθέσεις κατ' ακολουθία μιας αιτιοκρατικής λογικής. Η συστηματική όμως προσέγγιση της θεωρίας είναι εντελώς διαφορετική από την προαναφερθείσα, εφόσον δέχεται ότι με τη δημιουργία μιας θεωρίας επιχειρείται η σκιαγράφηση ενός γλωσσικού παιγνίου (μιας σημασιολογικής τάξεως) που επιτρέπει τη διασάφηση οικουμενικών προβλημάτων³. Τούτο

eines post-interventionistischen Steuerungskonzepts, σελ. 29 επ., Blankenburg, *The Poverty of Evolutionism: A Critique on Teubner's case for «Reflexive Law»*, σελ. 279 επ., Friedman, *Legal Culture and the Welfare State*, σελ. 144 επ.

2. Για ένα σύγχρονο παράδειγμα φυσικοδικαιικής αντίληψης Dreier, *Der Begriff des Rechts*, σελ. 89 επ. Πρβλ. όμως Krawietz, *Neues Naturrecht oder Rechtspositivismus?* σελ. 211.

3. Willke, *Systemtheorie entwickelter Gesellschaften*, σελ. 9.

σημαίνει, ότι δεν είναι δυνατό να ελέγχεται η αποτελεσματικότητα της θεωρίας του αυτοποιητικού δικαίου με βάση την ικανότητά της να παράγει πρακτικές λύσεις, εφόσον μία θεωρία, κατά τη συστηματική αντίληψη, δεν μπορεί να προσφέρει οδηγούς συμπεριφοράς. Η θεωρία συγκρίνει και αντιπαραβάλλει γνωστικά μεγέθη, δημιουργεί, ενδεχομένως, γνώση χωρίς, πάντως, να καλύπτει ηθικά τη συγκεκριμένη πράξη του εκάστοτε δικαίου υποκειμένου. Η θεωρία του αυτοποιητικού δικαίου δεν προτείνει μία ηθική της ατομικής δικαιοσύνης, αλλά περιγράφει το δίκαιο ως κοινωνική δομή⁴. Η εξαγωγή πρακτικών συμπερασμάτων από τη θεωρία του αυτοποιητικού δικαίου δεν ανήκει στο χώρο των αρμοδιοτήτων του θεωρητικού του δικαίου ο οποίος διερευνά τη φύση του δικαίου και όχι κανόνες που να καθορίζουν τη συμπεριφορά όσων έρχονται σε επικοινωνία μ' αυτό. Η εμφάνιση του αυτοποιητικού δικαίου συνοδεύεται από τις εξής διαπιστώσεις:

Η καθαρή φυσικοδικαιική αντίληψη ελέγχεται ως αναχρονιστική και ανεπαρκής ενώ ο νομικός θετικισμός ως ελάχιστο παραγωγικός. Ενώπιον της κρίσεως των δύο μεγάλων παραδοσιακών θεωριών του δικαίου οι νομικοί ερευνητές ακολουθούν, ελλείψει μιας άλλης ολοκληρωμένης διδασκαλίας, μία μεσοδέξια τακτική, που έχει ως αποτέλεσμα την επίταση της σύγχυσης: Είτε τάσσονται με την πλευρά των θετικιστών, νομιμοποιώντας ωστόσο τα «οντολογικά» ανοίγματα που γίνονται μέσω των λεγομένων «βοηθητικών» επιστημών, είτε αρνούνται τον κανονιστικό χαρακτήρα του δικαίου και τάσσονται υπέρ ενός είδους «αξιολογικής κοινωνιολογικής κριτικής», η οποία θέλει το δίκαιο ως αποτέλεσμα πιέσεων οργανωμένων κοινωνικών ομάδων (Pressure Groups), πολιτικών συναλλαγών και απλής ονοματοδοτήσεως (Labeling Approach). Αυτή η πραγματική κατάσταση μπορεί μεν στο επίπεδο της θεωρίας του δικαίου να εδημιούργησε συγχύσεις και αντινομίες, έθεσε όμως ταυτοχρόνως τους όρους επί των οποίων θα έπρεπε να συγκροτηθεί ένα νέο μοντέλο ερμηνείας του δικαίου. Αυτό το νέο μοντέλο ερμηνείας του δικαίου πρέπει να κατορθώσει να συνδυάζει δύο ασυνδύαστα, μέχρι τώρα, πράγματα: Αφενός μεν να δέχεται ως μόνο δίκαιο το θετικό δίκαιο —άρα να δέχεται την κανονιστική κλειστότητα του δικαίου— αφετέρου δε να ενσωματώνει την κοινωνική πραγματικότητα, —εκείνη, δηλαδή, την οποία απορροφά και αναλύει μέσω των αποκωδικοποιητών του— άρα να είναι ταυτοχρόνως και ανοικτό στον εκτός αυτού κείμενο χώρο.

4. Luhmann, *The Sociological Observation of the Theory and Practice of Law*. σελ. 25.

Ο νεωτεριστικός χαρακτήρας αυτής της προβληματικής έγκειται όχι τόσο στην ιδέα της συνένωσης του κανονιστικού με το πραγματιστικό στοιχείο, αλλά κυρίως στο είδος του συνδέσμου. Αναζητείται, δηλαδή, ένα μοντέλο ερμηνείας του δικαίου, σύμφωνα με το οποίο, το δικαιοσύστημα θα θεωρείται ως προς τον εσωτερικό του μηχανισμό ύπαρξης και αυτοσυντήρησης κλειστό επειδή θα είναι ανοιχτό στην ανταλλαγή πληροφοριών με τα άλλα κοινωνικά υποσυστήματα. Η θέση αυτή μπορεί να διατυπωθεί και αντιστρόφως: Το δικαιοσύστημα θα είναι ανοικτό επειδή θα είναι κλειστό.

Το γενικό θεωρητικό μοντέλο που προσφέρει αυτή τη λύση είναι εκείνο των αυτοαναφερόμενων και αυτοποιητικών συστημάτων. Ίσως δε να αποτελεί και τη μοναδική θεωρητική κατασκευή που διαφυλάσσει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του δικαίου, χωρίς να το εκθέτει σε κοινωνική απομόνωση, αλλά και χωρίς να το κάνει υποχείριο κοινωνιολογικών αναγωγισμών. Διότι, η μεν ιδιαιτερότητά του διαφυλάσσεται λόγω της αποδοχής της βασικής διαφοράς (δίκαιο-άδικο) επί της οποίας αποκλειστικά και μόνον αναφέρονται οι δικαιοτικές εργαλειοποιήσεις, η δε απομόνωσή του αποφεύγεται χάρη στην πληροφοριακή του ανοιχτότητα.

2. Επαναπροσδιορισμός τριών θεμελιακών εννοιών εντός του αυτοποιητικού δικαίου συστήματος

Ένα τέτοιο δίκαιο —ή καλύτερα: Μία τέτοια ερμηνεία του δικαίου— υπερβαίνει την ποιοτική απολυτότητα που διακρίνει τα δεοντικά από τα οντολογικά στοιχεία του κανόνα δικαίου και τα ενώνει σε μιας διαφορετικής ποιότητας σύνθεση: πέραν δέ αυτού επαναπροσδιορίζει εντός των νέων θεμελιακών του προτάσεων το περιεχόμενο των εννοιών της θετικότητας του δικαίου και της δικαιοσύνης.

Στη συνέχεια θα παρακολουθήσουμε αυτή τη διαδικασία και το αποτέλεσμα της.

2.1. Η έννοια του κανόνα δικαίου

Το θεμελιακό ερώτημα που τίθεται σε κάθε ερμηνευτικό μοντέλο του δικαίου είναι, το πώς μπορεί κανείς να διατυπώσει κανόνες, βασιζόμενος στην ύπαρξη πραγματικών γεγονότων, εφόσον πρόκειται για δύο διαφορετικές μεταξύ τους ποιότητες. Η Κοινωνιολογία καλούμενη να ερμηνεύσει αυτό το φαινόμενο υποστηρίζει ότι, επειδή η διαδικασία αυτή συνεχίζεται και μετά την κατάρρευση του φυσικού δικαίου, η νομοποίησή της μπορεί να γίνει μόνο εάν θεωρηθούν οι κανόνες ως πραγματικά γεγονότα⁵.

Αυτό όμως σημαίνει και την υπέρβαση της σχηματικής απολυτότητας ανάμεσα στο οντικό και το δεοντικό, διότι το δέον δεν θεωρείται πλέον ως ένα όριο μη περαιτέρω αναλύσιμο, αλλά υποτάσσεται και αυτό στην ανάλυση μιας κατηγορίας συμβόλων που χρησιμοποιούνται για την επένδυση των διωμάτων και των προσδοκιών των ατόμων. Οι κοινωνικές επιστήμες αναζητούν τους λόγους εκείνους οι οποίοι υποχρεώνουν κάποιον να εκφράσει ένα δίωμά του σε μία κανονιστική πρόταση και τη σύνδεσή της με ορισμένου είδους συμπεριφορές που προκύπτουν ως συνέπεια⁶.

Ο Luhmann στηρίζεται σε ανθρωπολογικές εργασίες⁷ και διατυπώνει

5. Luhmann, Die soziologische Beobachtung des Rechts, σελ. 21, του ίδ. Rechtssoziologie, σελ. 27 επ., όπου αναφέρεται κατηγορηματικά: «Für die Rechtssoziologie sind Normen Fakten».

6. Luhmann, Rechtssoziologie, σελ. 28, όπου και η αντίκρουση των επιχειρημάτων περί ψυχολογισμού αυτών των ερωτημάτων.

7. Π.χ. Bohannan, The differing Realms of Law, σελ. 45.

μία σειρά σκέψεων, σύμφωνα με τις οποίες η διατύπωση προσδοκιών ή συμβάντων σ' ένα κανονιστικό δέον εξυπηρετεί την αναγκαιότητα επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων. Διερευνώντας δε, την επικοινωνία των ανθρώπων μέσω του δικαίου κανόνα στις σύγχρονες κοινωνίες, τονίζει ότι τότε μόνον είναι εφικτή εάν ο κανόνας δικαίου διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της σύγχρονης πολυπλοκότητας.

Είναι αναγκαία στο σημείο αυτό μία παρατήρηση: Για να δεχθεί κανείς το γεγονός της ύπαρξης μιας δικαικής επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων, πρέπει να δεχθεί ότι η κοινή βίωση των ανθρώπων είναι νοηματολογικά προσανατολισμένη. Η ύπαρξη δε του (κανόνα) δικαίου πρέπει να εκληφθεί ως ένας μηχανισμός με τον οποίο επιδιώκεται η μείωση αυτής της πολυπλοκότητας σε σταθερά σχήματα δικαϊκών νοημάτων. Με άλλα λόγια, με τον κανόνα δικαίου εκφράζονται οι ανθρώπινες προσδοκίες. Για να μπορεί όμως ο κανόνας δικαίου να επιτελέσει αυτή τη λειτουργία πρέπει να έχει μία τέτοια δομή, ικανή να αντιμετωπίσει την «τυχειότητα»/«το ενδέχεται άλλως έχειν» των σύγχρονων ανθρώπινων προσδοκιών⁸. Δηλώνεται δε, μέ την έννοια της «τυχειότητας» («Kontingenz») η δυνατότητα της πιθανής επιλογής άλλων λύσεων για την επίλυση ενός προβλήματος από εκείνες που προκρίθηκαν ή επιδιώχθηκε να επιλεγούν ως σωστές.

Ο Luhmann θέλοντας να δείξει παραστατικά την άμεση σχέση της πολυπλοκότητας με την τυχειότητα, αναφέρει ότι «πολυπλοκότητα σημαίνει πρακτικά εξαναγκασμός προς επιλογή, ενώ τυχειότητα κίνδυνος απογοήτευσης και αναγκαιότητα ριψοκινδύνευσης»⁹.

Αυτή δε την τυχειότητα και μάλιστα σε μία διευρυμένη εκδοχή της —την ονομασθείσα από τον Parsons «διπλή τυχειότητα», όπου πλην της απλής τυχειότητας που διέπει τις δικές μου επιλογές, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και αυτή που διέπει τις επιλογές των άλλων ανθρώπων δημιουργώντας για μένα ένα ευρύτερο πεδίο πιθανών επιλογών —πρέπει να αντιμετωπίσει ο κανόνας δικαίου.

Αυτό σημαίνει ότι ο κανόνας δικαίου διαθέτει μία δομή που θα μπορεί να επιλέγει ανάμεσα στις πολυάριθμες, παράλληλες ή αντιφάσκουσες και πολυεπίπεδες προσδοκίες οι οποίες εκφράζονται μ' αυτόν. Οι επενδύμενες στον κανόνα δικαίου προσδοκίες έχουν μία δομή η οποία εκφράζεται απ' αυτόν. Για να αντιμετωπισθεί όμως η πολυπλοκότητα που

8. Luhmann, Rechtssoziologie, σελ. 32.

9. Luhmann, όπ.π., σελ. 31.

προκύπτει από την αύξηση της τυχειότητας δεν επαρκούν οι απλές δομές προσδοκίας, αλλά απαιτούνται πολύ συνθετότερες, ικανές να εκφράσουν την πολυαριθμία των επιπέδων οργάνωσης των προσδοκιών, δηλαδή, τις προσδοκίες των προσδοκιών¹⁰. Μία τέτοια δομή πρέπει να διαθέτει την ικανότητα να αλλάζει όταν διαψεύδονται οι προσδοκίες που την δημιουργούν, αλλά ταυτοχρόνως να διατηρείται σταθερή, με την έννοια της υπόδειξης ενός σταθερού τρόπου οργάνωσης των προσδοκιών σ' έναν κανόνα δικαίου. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί, εάν θεωρηθεί ότι οι δικαιοκοί κανόνες ανταποκρίνονται τόσο σε γνωστικές όσο και σε κανονιστικές προσδοκίες. Το νόημα της διακρίσεως των προσδοκιών έγκειται στο ότι η διάψευση των γνωστικών προσδοκιών επιφέρει την άρση τους και την ενδεχόμενη αναπροσαρμογή τους· αυτή η διάστασή τους δείχνει, συνελώς, την προσληπτική τους ικανότητα. Οι κανονιστικές προσδοκίες, αντιθέτως, δεν επηρεάζονται στην ισχύ τους από την πραγματική ή μη εκπλήρωσή τους¹¹.

Ο Luhmann παραθέτει σχετικά τό παράδειγμα της αναμονής για την πρόσληψη μιας γραμματέως, στο οποίο συνυπάρχουν γνωστικές και κανονιστικές προσδοκίες. Στην προκειμένη περίπτωση, η διάψευση των γνωστικών προσδοκιών μπορεί να συνίσταται στο ότι η εμφανιζόμενη δεν είναι ξανθιά· αυτή η διάψευση μπορεί να συνοδεύεται π.χ. από την υπόδειξη αλλαγής βαφής κ.λπ. Το ότι περιμένει κανείς απ' αυτήν ορισμένη απόδοση σε τομείς της αρμοδιότητας μιας γραμματέως, συνιστά μία κανονιστική προσδοκία, η διάψευση της οποίας δεν συνδέεται με το αίσθημα του φορέως της ότι κακώς ανέμενε. Η προσδοκία αυτή εξακολουθεί υφιστάμενη και η μη εκπλήρωσή της οφείλεται στο συγκεκριμένο πρόσωπο.

Το ότι οι κανόνες πρέπει να εκπληρώνονται ισχύει ως κανονιστική προσδοκία. Αυτή δε, παραμένει ισχυρή άσχετα με την πραγματική ή μη πλήρωση του κανόνα. Οι διαδικασίες που θεσπίζει το δίκαιο για την εκπλήρωση αυτού του σκοπού δεν μπορούν να αλλάζουν, αλλάζουν όμως οι προσδοκίες ή τα πραγματικά γεγονότα/συμβάντα¹².

Ο Luhmann αναφέρει επ' αυτού χαρακτηριστικά, ότι «το σύμβολο του δέοντος εκφράζει πάνω απ' όλα την προσμονή της αντίθετης προς τα πραγματικά γεγονότα ισχύος, χωρίς να θέτει αυτή την ίδια την ποιότητα της προσδοκίας υπό συζήτηση· σ' αυτό ακριβώς συνίσταται το νόημα και η λειτουργία του «δέοντος». Παρόλον ότι το «δέον» είναι προσανατολι-

10. Αναλυτικά επ' αυτών Luhmann, όπ.π., σελ. 33 επ., όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

11. Luhmann, Rechtssoziologie, σελ. 43 επ.

12. Luhmann, Legitimation durch Verfahren, σελ. 143.

σμένο σε μία κατεύθυνση αντίθετη προς τα πραγματικά γεγονότα, δεν είναι λιγότερο πραγματικό από όσο είναι το νόημα του «είναι». Πραγματικό είναι κάθε τι που αναμένεται, τόσο η πλήρωσή του όσο και η μη πλήρωσή του. Το Πραγματικό συμπεριλαμβάνει το Κανονιστικό»¹³. Συνεχίζει, δε, προτείνοντας την κατάργηση της αντίθεσης μεταξύ του Πραγματικού και του Κανονιστικού, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο. Για τον Luhmann, η αντίθεσή τους δεν αποτελεί τίποτε περισσότερο από μία λαθεμένη νοηματική κατασκευή¹⁴.

Το νόημα της κανονιστικής διάστασης του κανόνα δικαίου έγκειται στο ότι αυτός μπορεί να μαθαίνει ή να μη μαθαίνει —από την κοινωνική πραγματικότητα— και αναλόγως να εφαρμόζεται ή να μην εφαρμόζεται—, αλλά πάντως έχει ισχύ εντός του δικαικού συστήματος. Έτσι, σε κάθε περίπτωση μόνον ο ίδιος ο κανόνας και κανένας άλλος παράγων (π.χ. το περιβάλλον) καθορίζει ποια στοιχεία του αποκτούν δικαική ποιότητα και ποια όχι. Εάν ο κανόνας ενδιαφέρεται για την αποδοχή του από τους φυσικούς του φορείς, δηλαδή, τα δικαικά υποκείμενα, πρέπει να παρακολουθεί και να υιοθετεί τις κοινωνικές προσδοκίες και στην περίπτωση που έχει υιοθετήσει κάποιες οι οποίες διαψεύστηκαν ή διαψεύδονται, να τις αλλάζει.

Συμπερασματικά: Το δίκαιο σχηματίζεται από την επιλογή και τη γενίκευση τέτοιων κανόνων, η εγκυρότητα των οποίων στηρίζεται στην αποδοχή τους από τους αποδέκτες τους και στην ικανότητά τους να δημιουργούν σ' αυτούς ένα αίσθημα σταθερότητας. Το αίσθημα σταθερότητας δημιουργείται από την παρατήρηση του αποδέκτη του κανόνα, ότι ο ίδιος κανόνας επαναλαμβάνεται για να εκφράσει και άλλες, πέραν της δικής του προσωπικής περιπτώσεως. Αυτή ακριβώς η ικανότητα του κανόνα να επαναλαμβάνεται, προκειμένου να υπάγει στο νόημά του διαφορετικά πραγματικά περιστατικά, είναι εκείνη που του επιτρέπει την τελική του εκφορά σ' έναν γενικό και σχετικά απελευθερωμένο από τα συγκεκριμένα τύπο. Όπως σωστά τονίζει ο Luhmann, η κανονιστικότητα ως τελικό εξαγόμενο του κανόνα τότε μόνο έχει νόημα για τον ασχολούμενο με την ανάλυση του δικαίου κοινωνικό επιστήμονα, όταν θεωρηθεί ότι συμβολίζει το αποτέλεσμα μιας τέτοιας διαδικασίας γενικεύσεως¹⁵.

13. Luhmann, Rechtssoziologie, σελ. 40 επ., του ίδ., Die soziologische Beobachtung des Rechts, σελ. 22, του ίδ., Die Einheit des Rechtssystems, σελ. 138 επ., του ίδ., The sociological Observation of the Theory and the Practice of Law, σελ. 28.

14. Luhmann, Rechtssoziologie, σελ. 43 επ.

15. Luhmann, The sociological Observation of Law, σελ. 28.

2.2. Η έννοια της θετικότητας

Η θετικότητα του δικαίου καταγράφεται στις σύγχρονες αναλύσεις του δικαίου ως ο πλέον αναγκαίος όρος¹⁶ για την επιτυχία του αυτοπροσδιορισμού του.

Ο επαναπροσδιορισμός της θετικότητας είναι αναγκαίος όρος για τη στοιχειοθέτηση ενός αυτοποιητικού δικαικού συστήματος, εφόσον απ' αυτήν προέρχεται η θεμελιώδης πρότασή του, ότι «ως δίκαιο ισχύει εκείνο το οποίο σύμφωνα με τους κανόνες του δικαίου ισχύει ως τέτοιο»¹⁷. Τι ιδιότητες, λοιπόν, έχει ένα τέτοιο θετικό δίκαιο το οποίο επαναπροσδιορίζεται ως «σύστημα —εντός— ενός περιβάλλοντος;»

Η βασική του ιδιότητα είναι ότι ισχύει με τη λήψη μιας απόφασης και ότι παύει να ισχύει πάλι με τη λήψη μιας απόφασης. Ως απόφαση δε, εννοούμε όχι μόνο τη νομοθετική απόφαση για την ψήφιση ενός νόμου αλλά και τις δικαστικές αποφάσεις, στο μέτρο που η παραγωγή τους προκαλεί κανονιστικές συνέπειες.

Οι κατηγορίες που εκτοξεύονται εναντίον αυτού του ισχυρισμού έχουν ως κοινό σημείο την άποψη περί ενός άνευ αρχών *Dezisionismus*¹⁸. Τα αντεπιχειρήματα, ωστόσο, εναντίον αυτής της κριτικής είναι κατά τη γνώμη μου ισχυρά: Η απόφαση θέσεως του δικαίου συνοδεύεται με την απόφαση για τη δυνατότητα της αλλαγής του. Η δυνατότητά του δε, να αλλάζει, θεωρείται ως όρος της ισχύος του. Επομένως η ισχύς του δικαίου βασίζεται στη δυνατότητα της άρσεώς του, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται από τον Luhmann: «Positive law is valid because it could be changed by a decision... Validity is accordingly based on the possibility of its negation»¹⁹.

Η προηγηθείσα επισήμανση αποτελεί κομβικό σημείο για την ορθή κατανόηση της θετικότητας στο σύστημα του Luhmann και ο χαρακτηρισμός αυτής της θεωρητικής προσέγγισης ως νεο-θετικιστικής παρακάμπτει αυτό ακριβώς το σημείο. Με τη φράση «το δίκαιο τίθεται σε ισχύ με μία απόφαση» δεν εννοείται σε καμιά περίπτωση ότι το δίκαιο τίθεται

16. Για τις διάφορες ιστορικές εκδοχές της θετικότητας, δες Luhmann, *Positivität als Selbstbestimmtheit des Rechts*, σελ. 11 επ., του ίδ., *Die soziologische Beobachtung des Rechts*, σελ. 24 επ., του ίδ., *Positivität des Rechts als Voraussetzung einer modernen Gesellschaft*, σελ. 121 επ., του ίδ., *Rechtssoziologie*, σελ. 207 επ., του ίδ., *Legitimation durch Verfahren*, σελ. 141 επ.

17. Luhmann, *Die soziologische Beobachtung des Rechts*, σελ. 25.

18. Π.χ. Σούρλας, *Νομική Επιστήμη και Νομοθετική Θεωρία*.

19. Luhmann, *The sociological Observation*, σελ. 30.

χωρίς να παίρνει υπόψη του το σύστημα των δικαιικών κανόνων που ήδη υπάρχουν και με τους οποίους πρέπει να συλλειτουργήσει. Κατά συνέπεια, εξαιρούνται κανόνες αντίθετοι και εμβόλιμοι στο δικαιικό σύστημα. Το δίκαιο είναι κοινωνικό συμβάν/μία κοινωνική δομή που εκφράζει συμβολικά-νοηματικά ορισμένες προσδοκίες συμπεριφοράς, και όχι πρόνομο δημιουργίας του όποιου νομοθέτη. Ο νομοθέτης κάθε φορά που αποφασίζει να τεθεί σε ισχύ ένας κανόνας δικαίου δεν παράγει δίκαιο, αλλά επιλέγει μέσα από το πλήθος των κανονιστικών προβολών στην κοινωνική πραγματικότητα ορισμένες απ' αυτές και προτείνει να υλοποιηθούν. Ο απώτερος σκοπός του συνίσταται στην ελάττωση της πολυπλοκότητας η οποία προκύπτει από τις πολυάριθμες συμπεριφερολογικές παραλλαγές των ατόμων²⁰. Με άλλα λόγια, προτείνει ορισμένες απ' αυτές, διαμορφώνοντάς τες ως δικαιικές προτάσεις προς το δικαιικό σύστημα²¹.

Με την επιλογή του αυτή ο νομοθέτης δεν αποκλείει διά παντός τις άλλες δυνατότητες που προτάθηκαν, αλλά επιφυλάσσεται έναντι αυτών να τις υλοποιήσει κατά την επόμενη δικαιική μεταβολή. Μπορεί να πει κανείς ότι το δικαιικό σύστημα καθορίζει μεν τυχαία τις δυνατότητες που υλοποιεί, χωρίς όμως να τις καθορίζει κατά τύχη²². Είναι προφανές ότι ένας τέτοιος ευέλικτος τύπος θετικού δικαίου είναι αναγκαίος σε κοινωνίες μεγάλης πολυπλοκότητας οι οποίες αδυνατούν να την αντιμετωπίσουν με τους παλαιότερους μηχανισμούς μειώσεώς της, όπως ήταν οι σταθερές και αναλλοίωτες ηθικο-φυσικές διδασκαλίες των προηγούμενων αιώνων.

Η δημιουργία των κατάλληλων διαδικασιών που θα επιτρέπουν την οργάνωση των συμπεριφερολογικών προσδοκιών στους δικαιικούς κανόνες δεν προκύπτει ως συνέπεια κάποιων αυθαίρετων αποφάσεων, αλλά έχει συντελεσθεί σε μία χρονική διάρκεια και είναι αποτέλεσμα της διαφοροποίησης του δικαιικού συστήματος από άλλα συναφή, όπως το ηθικό ή το πολιτικό, τα οποία σε άλλους κοινωνικο-ιστορικούς σχηματισμούς

20. Η «θετικότητα» εδώ δεν ορίζεται με τα κριτήρια του νομικού θετικισμού, σύμφωνα με τον οποίο εκλαμβάνονταν ως δίκαιο ένα σύνολο κανόνων που τίθεται σε ισχύ δάσει της θελήσεως των κρατικών οργάνων.

21. Luhmann, *Rechtssoziologie*, σελ. 208.

22. Αυτή η αποφθεγματική κρίση ευθυγραμμίζεται προς τον ορισμό του θετικού πράγματος που δίνει ο Julius Kraft, *Paradoxien des positiven Rechts*, σελ. 271: «Positiv ist ein Ding dadurch, daß es beliebig bestimmt ist, obwohl es nicht beliebig bestimmbar ist».

ήταν επιφορτισμένα με την επένδυση των προσδοκιών των πολιτών σ' ένα κανονιστικό σχήμα κοινής αποδοχής.

Η υπεράσπιση της θετικοποίησης του δικαίου ή απλούστερα η υποστήριξη των τύπων του θετικού δικαίου ως μόνων υποστηρίξιμων συνηγορεί υπέρ της ενισχύσεως της αυτονομίας του δικαικού συστήματος. Είναι δε αντίθετη με οποιαδήποτε διδασκαλία η οποία με τρόπο προφανή ή συγκαλυμένο προωθεί θεωρίες αναγωγικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα, η αδιαφοροποίητη υποστήριξη μιας γενικής θεωρίας για τους κανόνες. Το ζητούμενο για τη θεωρία του δικαίου στη σύγχρονη πραγματικότητα εντοπίζεται στην κατανόηση της ιδιαίτερης λειτουργίας του δικαικού υποσυστήματος. Μέσω της ανάδειξης της ιδιαιτερότητάς του επιδιώκεται η αναζήτηση και ο προσδιορισμός των σχέσεών του με τα υπόλοιπα κοινωνικά υποσυστήματα. Η υποστήριξη του θετικού δικαίου μέσα σ' αυτό το νέο πλαίσιο αποτελεί ένα κατάλληλο σημείο εκκίνησης της διαδικασίας της αναζήτησης²³.

2.3. Η έννοια της δικαιοσύνης

Αναζητώντας κανείς έναν διαφοροποιημένο ορισμό της έννοιας της «δικαιοσύνης», ο οποίος να βρίσκεται σε αρμονική σχέση με τις υπόλοιπες δύο έννοιες του δικαικού συστήματος που περιγράφηκαν προηγουμένως, είναι βέβαιο ότι πρέπει να αποκλείσει όποια προσέγγιση τείνει να την προσδιορίσει εντός των παραδοσιακών αντιλήψεων ως μία υπέρτερη, νομιμοποιητική των δικαικών κανόνων αρχή.

Ένας τέτοιος αποκλεισμός δεν στηρίζεται μόνο στη λογική αδυναμία που προκύπτει από το γεγονός, ότι έχουμε προηγουμένως δεχθεί σαν βασική πρόταση του θεωρητικού μας σχήματος, ότι το δικαικό σύστημα δεν ετεροκαθορίζεται αλλά αυτό και μόνον αυτό νομιμοποιεί τις επιλογές του, βάσει του εσωτερικού του κώδικα αναφοράς, αλλά και στην πανθομολογούμενη διαπίστωση της απώλειας της «ικανότητας αληθείας» των αξιών λόγω της ιδεολογικοποίησής τους και στη συνακόλουθη παραδοχή της αδυναμίας υπάρξεως διυποκειμενικά αποδεκτών σκοπών²⁴.

23. Προσπάθειες ανάγνωσης της θετικότητας κατ' αυτόν τον τρόπο έχουν ήδη καταγραφεί παλαιότερα, όπως π.χ. εκείνες του Geiger, *Vorstudien zu einer Soziologie der Rechts*, σελ. 295 επ., ή από τις νεότερες εκείνες του Deutsch, *The Nerves of Government. Models of political Communication and Control*, γερμ. μτφρ. *Politische Kybernetik. Modelle und Perspektiven*, σελ. 29 επ.

24. Για μία παραδοσιακή ανάλυση της έννοιας της «δικαιοσύνης», δες αντί άλλων Welzel, *Naturrecht und materielle Gerechtigkeit*. Για τη σύγχρονη προβληματι-

Σύμφωνα με τα προηγούμενα, η «δικαιοσύνη» πρέπει να αποστεί ως έννοια από τη συγκεκριμένη ατομική πράξη ή απόφαση και να ορισθεί με ενδοσυστημικά κριτήρια, δηλαδή, πρέπει να προσδιορισθεί βάσει του δικαικού συστήματος και των δομών του που λειτουργούν ως αρχές αναφοράς των αποφάσεων. Σύμφωνα μ' έναν τέτοιο συστημικό προσδιορισμό, ως «δικαιοσύνη» μπορεί να κατανοηθεί η «επαρκής πολυπλοκότητα του δικαικού συστήματος»²⁵.

Η πολυπλοκότητα του συστήματος θεωρείται επαρκής όταν το σύστημα μπορεί και εξισορροπεί τις περιβαλλοντικές απαιτήσεις (πιέσεις) με τη συνεχή διαφοροποίηση του εσωτερικού του μηχανισμού (π.χ. αύξηση της ικανότητάς του προς επεξεργασία πληροφοριών). Ο Luhmann²⁶ επισημαίνει ότι με τον όρο «επαρκής πολυπλοκότητα» δεν εννοείται η «αναγκαία πολυπλοκότητα» (requisite Variety) της Κυβερνητικής που αποσκοπούσε στην εξασφάλιση της σταθερότητας του συστήματος, αλλά η «σταθερότητα του αποφασίζουν». Εννοείται δε, με τον προσδιορισμό αυτόν, εκείνη η κατάσταση του συστήματος, κατά την οποία αυτό έχοντας ήδη διαμορφώσει τους αναγκαίους μηχανισμούς για την αντιμετώπιση της εξωτερικής πολυπλοκότητας που αποτυπώνεται στο εσωτερικό του, μπορεί να κρίνει τα όμοια ομοίως και τα ανόμοια ανομοίως.

Εάν εξαρτήσει κανείς τη «δικαιοσύνη» από την επαρκή πολυπλοκότητα του συστήματος, τότε εξαρτά και το μέγεθός της από την αύξηση της πολυπλοκότητας του συστήματος. Είναι αναγκαία σ' αυτό το σημείο μία παρένθεση προς αποφυγή ενδεχομένης παρεξηγήσεως: Η έννοια της επαρκούς πολυπλοκότητας δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να χαρακτηρίσει μεμονωμένες αποφάσεις, αλλά αναφέρεται στο σύνολο του δικαικού συστήματος, ως κριτήριο της επιλεκτικής του ικανότητας και του αυτοπροσδιορισμού του²⁷.

Η κρίση περί του δικαίου ή αδίκου χαρακτήρα μιας συγκεκριμένης

κή που συνδέεται με την απώλεια διυποκειμενικά αποδεκτών σκοπών (αξιών) υποδειγματική η ανάλυση του Luhmann, Zweckbegriff und Systemrationalität, σελ. 12 επ., του ίδ., Gerechtigkeit in den Rechtssystemen der modernen Gesellschaft, σελ. 377.

25. Έτσι, Luhmann, Gerechtigkeit, σελ. 388. Κριτικά ως προς αυτόν τον προσδιορισμό του Luhmann, δεξ Dreier, Zu Luhmanns systemtheoretischer Neuformulierung des Gerechtigkeitproblems, σελ. 270 επ., Kaufmann, Theorie der Gerechtigkeit, σελ. 9 επ., 40 επ.

26. Luhmann, Gerechtigkeit, σελ. 390.

27. Luhmann, όπ.π., σελ. 392 επ.

αποφάσεως γίνεται μόνο ως προς την ορθότητά της, δηλαδή, εξετάζεται το μέτρο αναφοράς της ως προς τον δυαδικό κώδικα ο οποίος συγκροτεί τη θεμελιακή διαφορά του δικαιικού συστήματος (δίκαιο-άδικο), και όχι γενικά η σχέση της με την έννοια της «δικαιοσύνης».

Συνοψίζοντας όσα εκτέθηκαν μέχρι εδώ, η απάντηση στο ερώτημα που τέθηκε στην αρχή του κεφαλαίου, εάν το δίκαιο μπορεί να νοηθεί ως αυτοποιητικό κοινωνικό σύστημα, είναι καταφατική. Οι λόγοι είναι οι εξής:

- α) η ύλη από την οποία αποτελείται το δίκαιο είναι νοηματικές δικαιικές επικοινωνίες,
- β) η ενιαιότητά του στηρίζεται σε μία «βασική διαφορά» (δίκαιο-άδικο) η οποία αποτελεί το μέτρο κρίσεως των εργαλειοποιήσεων του συστήματος,
- γ) το δίκαιο έχει εσωτερικούς μηχανισμούς αυτοαναπαραγωγής, αυτοπεριγραφής και αυτοελέγχου (αυτοπαρατήρησης), όπως αναλύθηκε στα παραδείγματα του κανόνα δικαίου, της θετικότητας και της δικαιοσύνης, και
- δ) η κανονιστική του κλειστότητα/αυτοαναφορά είναι πάντοτε «συντρέχουσα αυτοαναφορά» («mitlaufende Selbstreferenz»), επειδή είναι γνωστικά ανοικτό σύστημα.

3. Σχέση μεταξύ δικαιικού υποσυστήματος και λοιπών κοινωνικών υποσυστημάτων

Έχοντας ήδη εξετάσει εμμενώς το δικαιικό αυτοποιητικό σύστημα θα αναφερθώ στις επόμενες παραγράφους στις σχέσεις του με τα υπόλοιπα κοινωνικά υποσυστήματα (ειδικότερα, με την πολιτική και την οικονομία), τα οποία στην παρούσα μελέτη θεωρούνται χωρίς περαιτέρω εξέταση επίσης ως αυτοποιητικά συστήματα²⁸.

Η αναζήτηση των μεταξύ τους σχέσεων θα γίνει με τη βοήθεια της πρότασης του «ανακλαστικού δικαίου» («reflexives Recht») των Teubner και Willke στην οποία για πρώτη φορά εξετάζονται οι σχέσεις του δικαίου με την πολιτική και την οικονομία μέσα στο προαναφερθέν πλαίσιο²⁹.

Είναι αναγκαία στο σημείο αυτό η αιτιολόγηση της επιλεκτικής προτιμήσεως προς τη θεωρία του ανακλαστικού δικαίου η οποία προκρίνεται ως πληρέστερη μεταξύ άλλων δικαιοθεωρητικών προτάσεων που έχουν παρόμοια λογική³⁰.

28. Για μία τέτοια ανάλυση δες: Luhmann, Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat, του ίδ., Die Wirtschaft der Gesellschaft als autopoietisches System.

29. Ήδη στην ελληνική, Καρκατσούλης, Αυτοποιητικό δίκαιο και υστεροβιομηχανικό κράτος, σελ. 99 επ.

30. Από τους υποστηρικτές μιας θεωρίας του «μεταμοντέρνου δικαίου» δες αντιπροσωπευτικά: Frankenberg, Der Ernst im Recht, όπου γίνεται αντιπαράθεση των επιχειρημάτων αυτής της πλευράς με εκείνα των υποστηρικτών των δικαιικών θεωριών του Habermas και του Luhmann, αλλά και με τα επιχειρήματα που προβάλλονται από τις διαφοροποιημένες εκδοχές αυτών και υποστηρίζονται από νεώτερους συγγραφείς, π.χ. Ladeur, Teubner. Από τους θιασώτες ενός «διαδικαστικού δικαίου», αντιπροσωπευτικά, Wiethölter με κυριότερα γραπτά του τα: «Materialisierungen und Prozeduralisierungen von Recht», «Sozialwissenschaftliche Modelle im Wirtschaftsrecht», «Zum Fortbildungsrecht der richterlichen Rechtsfortbildung», πρβλ. επίσης την αξιοσημείωτη πρόταση του «οικολογικού δικαίου» που προτείνει ο Ladeur στα έργα του (μεταξύ άλλων): «Abwägung - Ein neues Paradigma des Verwaltungsrechts», «Prozedurale Rationalität» - Steigerung der Legitimationsfähigkeit oder der Leistungsfähigkeit des Rechtssystems?, «Perspectives on a Postmodern Theory of Law» και «Computerkultur und Evolution der Methodendiskussion». Στην ελληνική δες, Λίβος, Μεταμοντέρνο: Ένα «ευφρές» τηλεχειριστήριο για τις δικαιικές μας συσκευές; (υπό δημ.).

3.1. Η πρόταση του ανακλαστικού δικαίου

Η θεωρία του ανακλαστικού δικαίου στηρίζεται στη φιλόδοξη σκέψη να συνενώσει τη θεωρητική πρόταση των αυτοαναφερομένων/αυτοποιητικών συστημάτων και ειδικότερα την κοινωνιολογική ανάλυση του δικαικού συστήματος του Luhmann με τις πραγματιστικές διδασκαλίες για το δίκαιο της ρεαλιστικής βορειοαμερικανικής σχολής. Οι ομοιότητες και διαφορές με αυτές τις διδασκαλίες εντοπίζονται στα παρακάτω σημεία³¹:

- α) Προσπαθεί να αποφύγει τον έντονα νεο-θετικιστικό χαρακτήρα του δικαικού μοντέλου του Luhmann υποστηρίζοντας τη δυνατότητα της συγκλίσεώς του με τη θεωρία της «επικοινωνιακής πράξεως» του Habermas³².
- β) Προσπαθεί να αποφύγει τον εμπειριστικό αναγωγισμό που διακρίνει τις περισσότερες κοινωνιολογικές ερμηνείες του δικαίου οι οποίες το αναλύουν μονιστικά, συνήθως θεωρώντας το προϊόν συχετισμών δυνάμεων, οργανωτικών δομών, επαγγελματικών ρόλων ή προσωπικών στάσεων³³.
- γ) Από την παράδοση της αμερικανικής ρεαλιστικής σχολής υιοθετεί την άμεση κοινωνική προσέγγιση του δικαίου η οποία βρίσκεται σε κάθετη αντίθεση με την ευρωπαϊκή θετικιστική παράδοση³⁴.
- δ) Εκλαμβάνει το δίκαιο ως κοινωνικό συμβάν και το αναλύει ως τέτοιο χρησιμοποιώντας τις μεθόδους του κοινωνικού σχεδιασμού και του κοινωνικού ελέγχου· μεθόδους που συμπυκνώνουν την εμπειρία των

31. Η διδασκαλία του ανακλαστικού δικαίου είναι μία δικαική διδασκαλία που εντάσσεται στην ευρωπαϊκή παράδοση σκέψης. Απ' αυτό το έδαφος ορμώμενη, εξετάζει τις δυνατότητες αφομοίωσης στοιχείων από τις δικαικές διδασκαλίες που αναπτύχθηκαν εντός της εντελώς διαφορετικής αμερικανικής παραδόσεως.

32. Ο Luhmann αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό αυτή την απόπειρα. Luhmann, *Einige Probleme mit «reflexivem Recht»*, σελ. 2.

33. Teubner, *Reflexives Recht*, σελ. 18 επ.

34. Οι επιρροές του ανακλαστικού δικαίου από την αμερικανική αυτή παράδοση φαίνονται στο θεωρητικό επίπεδο από τον επηρεασμό των Teubner και Willke από το έργο του Philipp Selznick και του Philippe Nonet. Εξάλλου και η αποδοχή της διάκρισης «Law in Books», και «Law in Action» είναι ενδεικτική αυτής της επιρροής.

αναλύσεων της δημοσίας πολιτικής και των ερευνών αξιολογήσεως και εφαρμογής³⁵.

ε) Υποστηρίζει την ενίσχυση της θεωρίας της αυτοποίησης προτείνοντας μία αξιολογη εννοιολογική της διαφοροποίηση ως προς το δίκαιο³⁶.

Η πρόταση των Teubner/Willke προσφέρει ένα ευρύτατο πεδίο αναζητήσεων —υπό τον όρο ότι υπάρχει μία καλόπιστη αντιμετώπιση της—. Το ενδιαφέρον νεωτεριστικό στοιχείο που προτείνεται μ' αυτή δεν βρίσκεται στις «δογματικές» αναλύσεις του αυτοποιητικού δικαίου συστήματος, γιατί εκεί είναι απολύτως κρατούσες οι αναλύσεις του Luhmann αλλά στον ισχυρισμό ότι υπάρχει δυνατότητα κοινωνικού ελέγχου μέσω του αυτοποιητικού/ανακλαστικού δικαίου. Το αυτοποιητικό δικαίο υποσύστημα έχει, δηλαδή, τις κατάλληλες ιδιότητες ώστε να αποτελέσει οδηγό οργάνωσης των λοιπών κοινωνικών υποσυστημάτων.

Παρόλο ότι η σχετική συζήτηση βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη και δεν έχει ακόμη αποκρυσταλλωθεί το ακριβές νόημα αυτών των προτάσεων, η παρούσα μελέτη ερμηνεύει τη θέση του αυτοποιητικού δικαίου όχι ως έμμεση ιεραρχική αναβάθμιση του δικαίου μεταξύ των άλλων κοινωνικών υποσυστημάτων, αλλά ως κατάλληλο καθοδηγητικό μέσο οργάνωσης των κοινωνικών υποσυστημάτων που διαθέτουν έναν υψηλότατο βαθμό αυτονομίας σε μία λειτουργικά διαφοροποιημένη κοινωνία³⁷. Οι ιδιότητες που καθιστούν το δίκαιο σύστημα-πρότυπο οργάνωσης είναι πρώτον, η παραγωγή της πληροφορίας μέσω της εργαλειακής του κλειστότητας και δεύτερον, η «συμβολή» του («Interferenz») με τα λοιπά κοινωνικά υποσυστήματα ως αποτέλεσμα της ανοιχτότητάς του. Επειδή, για τον μηχανισμό παραγωγής της πληροφορίας (αυτοπαραγωγή, αυτοαναγνώριση) έγινε λόγος προηγουμένως, απομένει μόνον η αναφορά στη «συμβολή».

Η «συμβολή», έννοια κατάλληλη για να αποδώσει τον τρόπο επικοινωνίας

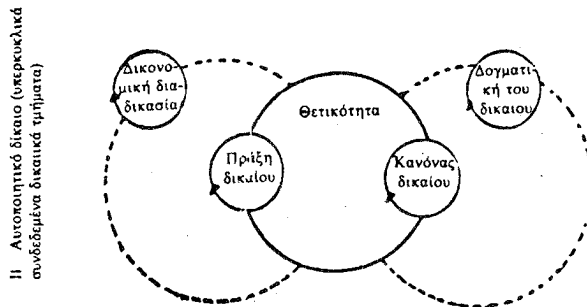
35. Αυτό είναι εμφανές σε όλα τα γραπτά του Helmut Willke. Δες ενδεικτικά, «Entzauberung des Staates», «Kontext und Autonomie: Gesellschaftliche Selbststeuerung durch reflexives, Recht», «Dezentrale Gesellschaftssteuerung».

36. Ιδιαίτερα παραγωγικός εδώ ο Teubner. Δες π.χ. Episodenverknüpfung. Zur Steigerung der Selbstreferenz im Recht ή του ιδ., Hyperzyklus im Recht und Organisation.

37. Πρβλ. Teubner, Rechts als autopoietisches System, σελ. 87: «Von reflexivem Recht sollte man also dann und nur dann sprechen, wenn das Rechtssystem sich als ein autopoietisches System in einer Welt von autopoietischen Systemen identifiziert und daraus operative Konsequenzen zieht» (οι υπογραμμίσεις του συγγραφέα).

νωνίας μεταξύ των αυτοποιητικά οργανωμένων τμημάτων των αυτοποιητικών συστημάτων και η συνοδευτική της έννοια του «υπερκύκλου» (Hyperzyklus) αποτελούν τις θεωρητικές καινοτομίες της πρότασης του ανακλαστικού δικαίου. Επειδή η φύση και οι προϋποθέσεις της «συμβολής» έχουν ήδη συνοπτικά αναλυθεί, θα αναφερθώ μόνο στην έννοια του «υπερκύκλου». Η έννοια αυτή είναι απαραίτητη για την επέκταση της θεωρίας της αυτοποίησης και στα αυτοποιητικά συστήματα, τα τμήματα των οποίων είναι επίσης αυτοποιητικά οργανωμένα. Το δίκαιο στη σύγχρονη μορφή του αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα αυτοποιητικού συστήματος. Τα αυτοποιητικά οργανωμένα τμήματά του, δηλαδή, η δικονομική διαδικασία, η Δογματική, η πράξη δικαίου και ο κανόνας δικαίου είναι οργανωμένα μέσω του υπερκύκλου σ' ένα δεύτερο κυβερνητικό επίπεδο.

Από την απεικόνιση I που εκτέθηκε προηγουμένως, θα υπομνησθεί το τμήμα εκείνο το οποίο καθιστά σχηματικά κατανοητή την έννοια του υπερκύκλου.

Αν και εναντίον αυτών των νεωτερισμών του Teubner ασκείται αυστηρή κριτική³⁸ η οποία συνοψίζεται κυρίως στο ότι οι προτεινόμενες δικαιοκές φόρμες επαναφέρουν παρωχημένα θετικιστικά/διαδικαστικά μοντέλα εφαρμογής του δικαίου (όπως είναι, για παράδειγμα, εκείνο της αυτάρκειας του δικαίου), κατά τη γνώμη μου, πάντως, αστοχούν στο αντικείμενο της κριτικής τους. Το πρόβλημα για τους υποστηρικτές των διαδικαστικών θεωριών βρίσκεται στην αναζήτηση των όρων διατήρησης της ορθολογικότητας του δικαίου μέσα σε μία κοινωνία, η οποία είναι σε μεγάλο βαθμό λειτουργικά διαφοροποιημένη. Και για να αναφερθούμε στο ιδιαίτερο αντικείμενο αυτής της μελέτης:

38. Αναλυτική αντιμετώπιση των κριτικών αυτών από τον Teubner, *Recht als autopoietisches System*, σελ. 81 επ.

Η κεντρική Νομοθέτηση που προκύπτει ως αποτέλεσμα γραφειοκρατικών διαδικασιών, έχει ήδη προ πολλού δείξει τα όριά της. Ακόμη και οι πιο σύγχρονες εκδοχές του κεντρικού, ιεραρχικά ελεγχόμενου (διευθυνόμενου) σχεδιασμού, κατά τον οποίο ένα από τα κοινωνικά υποσυστήματα (κράτος, οικονομία) θεωρώντας ότι, επειδή κατέχει την υψηλότερη θέση στην κοινωνική πυραμίδα μπορεί και είναι σκόπιμο να επεμβαίνει στα άλλα υποσυστήματα, και χρησιμοποιεί προς τούτο «κατάλληλα» προγράμματα, αποσκοπώντας στην ιδανική απόδοση του δεχομένου την επέμβαση υποσυστήματος, θεωρούνται από τους ειδήμονες αναποτελεσματικές³⁹.

Επίσης, η εναπόθεση του κοινωνικού ελέγχου στις «spontaneous social orders» του Hayek που επαφίουν τον έλεγχο/διεύθυνση της εξέλιξης στην τύχη⁴⁰, ενώ τα όρια του καθενός συστήματος καθορίζονται σ' ένα αυξητικό «muddling through» είναι μεν αρκετή για τη βραχυπρόθεσμη επίλυση των προβλημάτων με αποκεντρικό τρόπο, λαμβανομένων υπόψη των δεδομένων προϋποθέσεων επιλύσεώς τους⁴¹, πλην όμως για έναν μακροκοινωνιολογικό σχεδιασμό εντελώς ανεπαρκής.

Η πρόταση του ανακλαστικού δικαίου θέλει να διατηρήσει τα θετικά σημεία των δύο προηγούμενων λύσεων, αποφεύγοντας τα αρνητικά. Έτσι, ναι μεν η ύπαρξη κεντρικού σχεδιασμού (εδώ: κεντρικής Νομοθέτησης) είναι απαραίτητη, αλλά υπό τον όρο ότι περιορίζεται σε γενικές κατευθυντήριες γραμμές, σε έμμεσες υποδείξεις περί του πρακτέου, σε διασταλτικά ερμηνεύσιμες οδηγίες συμπεριφοράς, εν ολίγοις, σε παροχή γενικών πλαισίων που θα καθορίζουν τη δράση των κοινωνικών υποσυστημάτων· όμως εξίσου απαραίτητη είναι και η εναπόθεση της ουσιαστικής επίλυσης του ειδικότερου νομοθετικού προβλήματος κάθε κοινωνικού υποσυστήματος με βάση τις δικές του επιλογές και τους δικούς του σχεδιασμούς ως αποτέλεσμα της εσωτερικής του τάξεως, η οποία προκύπτει από την

39. Για την ανάπτυξη της ειδικότερης επιστήμης που ασχολείται με την τελειοποίηση του «προγράμματος» κατά τη νομοθετική διαδικασία και τις αδυναμίες της, δες Mayntz, Berücksichtigung von Implementationsproblemen bei der Gesetzesentwicklung, σελ. 131 επ. Για τη νεοσύστατη επιστήμη του σχεδιασμού (design) δες Warfield/Χρηστάκης/Keever: Σχεδίαση Συστημάτων, σελ. 145 επ.

40. Hayek, Law, Legislation and Liberty, Vol. I, σελ. 18.

41. Κριτική έναντι του μοντέλου του Hayek, δες Willke, Kontextsteuerung durch Recht? σελ. 5, του ίδ., Staatliche Intervention als Kontextsteuerung, σελ. 225, επίσης Teubner, Recht als autopoietisches System, σελ. 72 επ.

αυτοποιητική του οργάνωση και την κοινωνική αυτονομία⁴². Μ' αυτόν τον τρόπο κάθε γενική/κεντρική Νομοθέτηση αποτελεί το αναγκαίο πλαίσιο αναφοράς των ειδικότερων Νομοθετήσεων και αντιστρόφως, κάθε ειδικότερη Νομοθέτηση είναι αυτομάτως ισχυρή ως γενική Νομοθέτηση. Υπ' αυτό το πρίσμα το δίκαιο ελέγχει την κοινωνία μέσω του αυτοελέγχου του.

Για να καταλήξει, όμως, το ανακαλαστικό δίκαιο σ' αυτή την πρόταση αλλά και στην επιλεκτική συμβολή των υποσυστημάτων, έπρεπε να επανατοποθετήσει το βασικό ζήτημα της ταυτότητας των κοινωνικών υποσυστημάτων σε διαφορετική βάση, απ' αυτή που το θέτουν οι προηγούμενες απόψεις.

Ο Teubner τονίζει εύστοχα ότι υπήρξε λαθεμένη η σοσιαλιστική και η κορπορατιστική αντίληψη που ήθελαν τα λειτουργικά υποσυστήματα της κοινωνίας να συμπεριφέρονται ως οργανώσεις με ικανότητα συλλογικής/ενιαίας δράσης και ως τέτοιες θα μπορούσαν να ενταχθούν στη λογική ενός κοινωνικού συμβολαίου για να μεταφερθούν στη συνέχεια με αυτή τη μορφή στην κοινωνική πραγματικότητα.

Η θεωρία του ανακλαστικού δικαίου αμφισβητεί αυτή την εκδοχή και εκλαμβάνει τα κοινωνικά υποσυστήματα σε μία διαφοροποιημένη υπόσταση. Αυτό σημαίνει, ότι μόνο ένα μέρος των λειτουργικών κοινωνικών υποσυστημάτων της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας είναι οργανωμένο κατά τυπικό/ορθολογικό τρόπο (επιχειρήσεις, πολιτική γραφειοκρατία, δικαστηριακή οργάνωση). Άλλα τμήματα των λειτουργικών υποσυστημάτων εμφανίζονται ως «αυθόρμητες» τάξεις, μη υποκειμένες σε τυπικό τρόπο οργάνωσης (αγορά, πολιτική δημοσιότητα, το κοινό/οι αποδέκτες του δικαίου). Τούτο έχει ως αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η επικοινωνία «της οικονομίας», «της πολιτικής» και «του δικαίου» ως συλλογικών υποκειμένων⁴³.

42. Δεν είναι του παρόντος η διαφοροποίηση της έννοιας της αυτονομίας όπως αυτή ορίζεται στη θεωρία της αυτοποίησης από τις διαφορετικές της νοηματοδοτήσεις σε άλλα θεωρητικά ρεύματα (όπως, για παράδειγμα, από την γνωστή στην Ελλάδα νεομαρξιστική «δομική αυτονομία»). Εν πάση περιπτώσει, η έννοια της αυτονομίας στη θεωρία της αυτοποίησης, ορίζεται βάσει της επαναλήψεως, της αναφοράς του συστήματος στον εαυτό του, της ταυτολογίας. Για την έννοια της σχετικής αυτονομίας, δες Σούρλα, Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής, σελ. 72 και τις εκεί συναφείς παραπομπές. Μία ενδιαφέρουσα σύγκριση της αγγλοαμερικανικής με την ευρωπαϊκή αντίληψη, επιχειρεί ο Lempert, *The Autonomy of Law*, σελ. 152 επ.

43. Teubner, *Recht als autopoietisches System*, σελ. 103.

Η προβληματοποίηση της συμπεριφερολογικής ταυτότητας των λειτουργικών υποσυστημάτων έχει ως αποτέλεσμα και τη δυσκολία του τρόπου επικοινωνίας ή/και (αλληλο-)επεμβάσεως. Για παράδειγμα, σύμφωνα μ' αυτή τη συλλογιστική, για την επικοινωνία μεταξύ οικονομίας και δικαίου δεν απαιτούνται ως συνήθως δύο πραξεολογικά υποκείμενα αλλά πέντε: Δικαιϊκό σύστημα, οργανωμένη οριακή θέση του δικαίου, επικοινωνιακό σύστημα ως ενδο-οργανωσιακό σύστημα, οργανωμένη θέση της οικονομίας, οικονομικό σύστημα⁴⁴.

Τούτο συμβαίνει διότι κάθε υποσύστημα ελέγχει και δεσμεύει με τις εργαλειοποιήσεις του, κατ' αρχάς, μόνο τον εαυτό του. Οι εργαλειοποιήσεις του δεν είναι εύκολα αναγνώσιμες από τα υπόλοιπα υποσυστήματα. Τούτο καθίσταται εφικτό από το αντικειμενικό γεγονός, ότι τα συστήματα λειτουργούν σ' έναν κόσμο συστημάτων, όπου περιβάλλον του καθενός είναι τα υπόλοιπα και επιπλέον από το ότι τα επικοινωνιακά συστήματα, όπως είναι τα κοινωνικά υποσυστήματα, έχουν ως όρο της ύπαρξής τους την αδιάκοπη κυκλοφορία των επικοινωνιακών νοηματοδοτήσεων⁴⁵.

Ερίζεται εάν το ποιόν αυτής της αλληλεπίδρασης συνιστά μία πραγματική επικοινωνία ή περιορίζεται σε μία (αμοιβαία) παρατήρηση η οποία στη συνέχεια εγγράφει «distinctions» εντός του παρατηρούμενου συστήματος. Κατά τη γνώμη μου, η επικοινωνία μεταξύ των κοινωνικών υποσυστημάτων συνιστά επικοινωνία μεταξύ πραγματικών μεγεθών, εφόσον πρόκειται περί πληροφοριών για συμβάντα και νοηματοδοτήσεις του κάθε υποσυστήματος⁴⁶. Ένα πρακτικό παράδειγμα μπορεί να ληφθεί από τον χώρο του οικονομικού δικαίου, επειδή αυτός είναι, λόγω της φύσεώς του, προνομιακός για πειραματική εφαρμογή των όσων έχουν θεωρητικά αναλυθεί⁴⁷.

44. Teubner, *όπ.π.*, σελ. 104.

45. Ας μη λησμονάται, ότι στις αρχικές παραδοχές της αυτοποίησης ανήκει η θέση ότι για να είναι ένα αυτοποιητικό σύστημα εργαλειακά κλειστό πρέπει να είναι πληροφοριακά ανοικτό.

46. Karkatsoulis, *In Search of a Theory of Legislation: The Proposal of Autopoiesis*, σελ. 938.

47. Η σχετική βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη και δυσθεώρητη. Δες, ενδεικτικά, τα συλλογικά έργα: Daintith (έκδ.) *Law as an Instrument of Economic Policy*, Gessner/Winter (έκδ.) *Rechtsformen der Verflechtung von Staat und Wirtschaft*.

Αλλά και στον χώρο των διοικητικών επιστημών παρουσιάζεται η τάση αμφισβήτησης του ρόλου της κεντρικής διοικήσεως με επακόλουθο την κρίση της ιε-

Ο χώρος του οικονομικού δικαίου είναι δεκτικότερος στις νέες αυτές προσεγγίσεις, επειδή η ταχύτατη διαφοροποίηση του οικονομικού υποσυστήματος κατά την τελευταία δεκαετία, είχε ως αποτέλεσμα να αναφούν νέα οικονομικοκοινωνικά μορφώματα με δικαϊκό ενδιαφέρον, όπως πρωτογενείς οικονομικές συσσωματώσεις, συνδικάτα, τραπεζικά δίκτυα, πολυεθνικές εταιρίες κ.λπ., δημιουργώντας σοβαρά προβλήματα στο δογματικό δικαϊκό οπλοστάσιο το οποίο παρέμεινε εγκλωβισμένο σε δικαϊκές φόρμες απορρέουσες από μία οικονομική συμπεριφορά που προϋποθέτει την ατομική υπευθυνότητα (π.χ. σύμβαση).

Τα νέα αυτά οικονομικά μορφώματα σχετίζονται αμέσως με σοβαρές μεταλλαγές στη δομή του (εθνικού) κράτους, βασικότερη εκ των οποίων είναι η απώλεια της κεντρικής ελεγκτικής του λειτουργίας και ο μετασχηματισμός του σε «κράτος ευημερίας». Το γεγονός αυτό έχει ως συνέπεια την απώλεια της ιεραρχικά κεντρικής του θέσης και τη μετατροπή του σε συνομιλητή των υπολοίπων κοινωνικών υποσυστημάτων ως *primus inter pares*, εντός ενός δικτύου επικοινωνίας⁴⁸.

Το δίκαιο αναζητώντας νέες φόρμες μιας περισσότερο αφηρημένης έκφρασης, έτσι ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί στην αυξημένη κοινωνική πολυπλοκότητα που παρουσιάζεται, παίρνει τον χαρακτήρα ενός διαδικαστικού δικαίου, δηλαδή, το βάρος των κανόνων του δεν πέφτει πλέον στη ρύθμιση μεμονωμένων βιοτικών περιπτώσεων, αλλά στη ρύθμιση και τον προσδιορισμό της διαδικασίας βάσει της οποίας θα γίνονται οι όποιες οικονομικές ρυθμίσεις. Οι κανόνες πρέπει να ρυθμίζουν, επί παραδείγματι, τη διοικητική διαδικασία ή το καταστατικό λειτουργίας της επιχείρησης αντί μόνο της ατομικής διοικητικής πράξης ή της ατομικής συμβάσεως εργασίας⁴⁹.

ραρχικής διοικητικής δομής και την ανάδειξη της διδασκαλίας των οργανώσεων σε μείζον θέμα. Από τη σχετική ελληνική βιβλιογραφία, δες Μακροδημήτρης, Η Στοχοθεσία στα πλαίσια της Διοικητικής Θεωρίας, σελ. 211 επ. Για τις οργανώσεις καταναγκαστικού τύπου, δες Λαμπρόπουλου, Το σύστημα των κρατουμένων από την εποχή του Big House μέχρι τη σύγχρονη φυλακή, σελ. 26 επ.

48. Ο Willke ονομάζει τη νέα αυτή κοινωνική δομή ως «Retikulare Kommunikationsstruktur», εις: *Kontextsteuerung*, σελ. 10 και εις: *Staatliche Intervention als Kontextsteuerung*, σελ. 226.

49. Winter, *Literaturbericht zum Thema: Rechtsformen der Verflechtung von Staat und Wirtschaft*, σελ. 17 επ., Brüggemeier, «Wirtschaftsordnung und Staatsverfassung» -«Mischverfassung des demokratischen Interventionskapitalismus»-«Verfassungstheorie des Sozialstaates». Drei Modelle der Verflechtung von Staat und Wirtschaft? -Eine Problemskizze, σελ. 60 επ.

Δεχόμενοι την ίδια διαδικασία εξέλιξης και για το οικονομικό σύστημα, μπορούμε να αντιληφθούμε την επικοινωνία τους κατά τον εξής τρόπο: Το αυτοποιητικό οικονομικό σύστημα λειτουργώντας παράλληλα προς το δικαικό αυτοποιητικό σύστημα δεν το επηρεάζει αμέσως. Οι πληροφορίες που δίδει αποτελούν για το τελευταίο απλώς «θόρυβο» («noise»)⁵⁰. Ενδεχομένως, κάποιες από τις παραγόμενες οικονομικές πληροφορίες να είναι αναγνώσιμες από το δικαικό υποσύστημα, αλλά αυτό δεν αποτελεί ικανό λόγο επικοινωνίας. Για να υπάρξει επικοινωνία μέσω συμβολής, πρέπει η πληροφορία που εκπέμπεται από το οικονομικό υποσύστημα και υιοθετείται από το δικαικό να μπορεί να προκαλέσει αλυσιδωτές αντιδράσεις μέσα σ' αυτό. Συγκεκριμένα: Εάν μία συγκεκριμένη ρύθμιση του οικονομικού δικαίου προκαλεί προβλήματα στο οικονομικό υποσύστημα προσβάλλεται με αγωγή ενώπιον δικαστηρίου. Η απόφαση που εκδίδεται από το δικαστήριο μπορεί, κατ' αρχάς, να είναι αδιάφορη για τη συμπεριφορά του δικαικού υποσυστήματος έναντι του οικονομικού. Στον βαθμό όμως που αυτή η διαδικασία της οχλήσεως του δικαικού υποσυστήματος επαναληφθεί μέχρι του σημείου να οδηγήσει τους δικαικούς κανόνες που περιέχονται στη δικαστική απόφαση σ' ένα Pareto optimum, τότε αποκτά σημασιολογικό ενδιαφέρον για το δίκαιο⁵¹.

Το παράδειγμα αυτό καταδειχνει ότι το αυτοαναφερόμενο/αυτοποιητικό δικαικό σύστημα παρατηρεί τις δραστηριότητες του αυτοποιητικού οικονομικού συστήματος και αντιδρά στα «ερεθίσματα» που δέχεται απ' αυτό μέσω της αυτορρύθμισής του και του αυτοελέγχου του. Για να αντιδράσει πρέπει να εντάξει τα «ερεθίσματα» στον ιδιαίτερο εσωτερικό του κώδικα αυτοαναφοράς «δίκαιο-άδικο» —στη δομή του, με άλλα λόγια— προκαλώντας αλληπάλληλες μεταβολές στη συμπεριφορά των τμημάτων του⁵².

50. von Förster, *Observing Systems*, περαιτέρω Teubner, *Gesellschaftsordnung durch Gesetzgebungslärm?* σελ. 45 επ., Luhmann, *Organisation*, σελ. 173.

51. Το παράδειγμα δίνει ο Teubner, *Gesellschaftsordnung durch Gesetzgebungslärm?* σελ. 54. Αντίστοιχα παραδείγματα, δεξ Willke, *Kontextsteuerung durch Recht?* σελ. 9 επ.

52. Ο Luhmann, *Theorie der Verwaltungswissenschaft*, σελ. 66, είχε πριν από εικοσιπέντε χρόνια περίπου, προβλέψει ότι τα όρια του συστήματος, όσον αφορά την επιλεκτική του ικανότητα να επεξεργάζεται πληροφορίες (και η οποία συμπιέζει με τα όρια της μη-μεταδλητότητάς του) καθορίζονται από τη συστημική δομή.

3.2. Η θεωρία του ανακλαστικού δικαίου μπορεί να αποτελέσει το θεμέλιο οικοδόμησης της νέας νομοθετικής επιστήμης

Η παράθεση του προηγούμενου παραδείγματος από τον χώρο του οικονομικού δικαίου είχε ως σκοπό να καταδείξει τις δυσκολίες επαφής και επικοινωνίας μεταξύ δύο αυτοπονητικά οργανωμένων συστημάτων.

Το ίδιο ισχύει και για την επαφή του δικαίου με το πολιτικό υποσύστημα, αποτέλεσμα της οποίας είναι το παραγόμενο νομοθετικό προϊόν. Δεν είναι δυνατόν, λόγω των περιορισμένων πλαισίων της παρούσας μελέτης, να γίνει μία εκτενής αναφορά στον χαρακτήρα της πολιτικής η οποία θεωρείται εδώ επίσης ως αυτοπονητικό πολιτικό υποσύστημα. Έχουν ήδη γίνει αρκετές νύξεις γι' αυτό στις προηγούμενες ενότητες. Συνοπτικά, πάντως, μπορεί να αναφερθούν τα παρακάτω για τη φύση της πολιτικής ως αυτοπονητικού πολιτικού υποσυστήματος.

Για να κατανοηθεί η πολιτική ως αυτοπονητικό σύστημα πρέπει να χάσει τον κεντρικό επεμβασιακό της χαρακτήρα παραιτούμενη από επεμβάσεις στα λοιπά κοινωνικά υποσυστήματα και, επομένως, να περιορίσει σημαντικά τον σημερινό ζωτικό της χώρο⁵³. Η πολιτική δεν είναι υπεύθυνη συνολικά για την κοινωνία —με την έννοια, ότι δεν μπορεί να λύνει κοινωνικά προβλήματα— που δεν επιδέχονται πολιτική ρύθμιση. Ως πολιτική ρύθμιση αναγνωρίζεται από ένα αυτοπονητικό οργανωμένο πολιτικό σύστημα ό,τι αναφέρεται σε κάτι το οποίο κατέχει ήδη πολιτική σημασία. Μία περιοριστική αντίληψη της πολιτικής, αναγκαία για την οργάνωσή της σε ένα αυτοπονητικό σύστημα, ξεκινάει από τη μελέτη της υπό ρύθμιση περιπτώσεως, εξετάζοντας τις δυνατότητες επίλυσης του προβλήματος από τον ίδιο τον χώρο που παρήχθη (παιδεία, επιστήμη, οικονομία, οικολογία κ.λπ.). Για την επίλυση μιας διαφοράς, τίθενται σε κίνηση, σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, διαδικασίες διαβουλεύσεων και όχι διαδικασίες του τύπου «command-and-control». Ο έλεγχος ενός προβλήματος που προκύπτει πέραν του στενού της χώρου είναι δυνατός μόνον υπό τον τύπο δημιουργίας ενός γενικού πεδίου επικοινωνιακών λύσεων οι οποίες στην περίπτωση της υιοθέτησής τους από το δικαίκο σύστημα, παραδείγματος χάρη, έχουν την ιδιότητα να επιστρέφουν —με την έννοια, να είναι αναγνωρίσιμες— στο πολιτικό υποσύστημα που τις παρήγαγε.

Είναι σαφές ότι τέτοιο είδος πολιτικής μπορεί να υπάρξει μόνο υπό τον όρο υψηλής κοινωνικής διαφοροποιήσεως, τέτοια, δε, διαφοροποίηση απαντάται μόνο στο κράτος ευημερίας.

53. Luhmann, Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat, σελ. 23 επ.

Ο τρόπος της επικοινωνίας του δικαίου με ένα τέτοιο πολιτικό υποσύστημα κατά τη Νομοθέτηση δεν μπορεί παρά να είναι πλάγιος, να περιορίζεται στη ρύθμιση των διαδικασιών, στον καθορισμό των πλαισίων οργάνωσης και στη σκιαγράφηση ενός συστήματος αρμοδιοτήτων που θα καθορίζουν τους τρόπους, βάσει των οποίων θα επιχειρείται η αναζήτηση λύσεως του εκάστοτε κοινού προβλήματος⁵⁴. Η ανάπτυξη της σχετικής συζητήσεως έχει λάβει τέτοιο εύρος, ώστε, αντί περαιτέρω διευκρινήσεων, αρκεί απλώς η παράθεση ορισμένων χαρακτηριστικών λημμάτων που αποδίδουν την ταυτότητα της επικοινωνίας αυτού του τύπου δικαίου με την πολιτική: «Negotiated Regulation», «Bargaining in the Shadow of Law», «Law as Institution», «Externe Dezentralisierung durch Recht», «Reflexives Recht» και βεβαίως η έντονη συζήτηση για τον Neokorporatismus⁵⁵. Η συγκεκριμένη πρόταση του ανακλαστικού δικαίου «δυσκολεύει» την ακολουθούμενη «απλή» διαδικασία της Νομοθέτησης που συνίσταται, συνήθως, σε μεταγλώττιση των όποιων πολιτικών βουλήσεων στο νομικό ιδιόλεκτο, εκλαμβάνοντας το δίκαιο εργαλειακά, δηλαδή, ως ένα μέσο προς επίτευξη των πολιτικών επιδιώξεων.

Με την πρόταση του ανακλαστικού δικαίου δίνεται το αναγκαίο για τις σύγχρονες πολύπλοκες κοινωνίες δικαιοπολιτικό πρόγραμμα, στο οποίο οι δικαικές λύσεις που αναζητούνται για ένα υπό ρύθμιση πρόβλημα (μελλοντικό) δεν θεωρείται ότι βρίσκονται αυταπόδεικτα ήδη στις σχετικές δικαικές εφαρμογές (νομολογία), η οποία προκρίνει λύση για ένα «άλλο» και πάντως για ένα «παρελθόν» νομοθετικό συμβάν. Δεν υπάρχουν «έτοιμες» νομοθετικές συνταγές που να χρήζουν, απλώς, κάποιων βελτιώσεων κάθε φορά, δεν υπάρχουν έτοιμες πολιτικές συνταγές ή κατάλληλα πολιτικά προγράμματα —που βάσει ποιών όρων άραγε προγραμματίστηκαν;— ικανά να αντιμετωπίσουν την πολυαριθμία και την πολυπλοκότητα των «πραγματικών» γεγονότων που αναζητούν τη νομοθετική τους ρύθμιση.

Μία νομοθετική θεωρία που θα υιοθετεί την πρόταση του ανακλαστικού δικαίου έχει να προτείνει μία δυναμική γνωστική διαδικασία: αναζήτηση πιθανών λύσεων, καταγραφή τους, αντιπαράβολή και πειραματισμό.

54. Teubner/Willke, Kontext und Autonomie, σελ. 5 επ.

55. Ανάπτυξη του περιεχομένου αυτών των λημμάτων γίνεται από τους Habermas, Theorie des kommunikativen Handelns, τόμ. II, σελ. 546, Gotthold, Privatisierung oder Entbürokratisierung kommunaler Sozialpolitik, σελ. 249 επ., Willke, Entzauberung des Staates, σελ. 82 επ., και Hart, Contract and Consumer Protection.

Αυτό σημαίνει: Δόμηση κάθε νομοθετικής διαδικασίας *ad hoc*, διότι κάθε νομοθετική ρύθμιση αποτελεί «ένα σύστημα καθεαυτό»⁵⁶. Σύμφωνα μ' αυτή πρέπει να μελετούνται οι ιδιαίτεροι εκάστοτε κανόνες συμπεριφοράς που υποκινούνται από τον σχηματισμό των ιδιαίτερων διαδράσεων και να αναλύονται οι διαφορετικές ομογενοποιήσεις υποστηρικτών ή αντιπάλων όπως επίσης και οι διάφορες ομάδες πίεσης.

Έχοντας ο νομοθέτης ως σημείο αναφοράς την πρόταση του ανακλαστικού δικαίου κατά τη διαδικασία της Νομοθέτησης, μπορεί να προσανατολιζείται κατάλληλα σε όλες τις φάσεις της. Συγκεκριμένα, μπορεί να τη χρησιμοποιεί ως οδηγό κατά:

- α) την επιστημονική διερεύνηση και διαμεσολάβηση των απαραίτητων γνώσεων για την ίδια την ταυτότητα της Νομοθέτησης ως επιστήμης,
- β) τη νομοθετική αναλυτική (*Gesetzgebungsanalytik*) όπου εξετάζονται οι θεμελιακές έννοιες/παραστάσεις του κανόνα, του νόμου και της Νομοθέτησης,
- γ) τη νομοθετική τακτική, όπου αναλύονται τα όργανα και η διαδικασία της Νομοθέτησης όπως επίσης και οι μέθοδοι επηρεασμού και ελέγχου της,
- δ) τη νομοθετική μεθοδολογία, όπου εξετάζονται οι δικαιοπολιτικές και θεωρητικές περί αποφάσεως προτάσεις με σκοπό τη δημιουργία «καλών», «σωστών», «πλήρων» και «αποτελεσματικών» νόμων, και
- ε) τη νομοθετική τεχνική, όπου καλλιεργούνται γενικοί κανόνες που αφορούν τη διαμόρφωση των νόμων, την άρθρωσή τους, τη συστηματική τους, την προσήκουσα γλώσσα κ.λπ.

Βεβαίως, μία τέτοια πολύπλοκη και διαφοροποιημένη θεωρητική κατασκευή δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς μία αντίστοιχη μεθοδολογική/τεχνική υποστήριξη. Είναι επομένως αναγκαία η υποστήριξη της από ειδικά προγράμματα, όπως επί παραδείγματι, τα συστήματα-εμπειρογνώμονες (*expert-systems*) που χρησιμοποιούνται στις εφαρμογές της δημόσιας πολιτικής⁵⁷. Με μία τέτοια συνδυαστική πρόταση μπορεί κανείς να ελπίζει ότι συμβάλλει στον εμπλουτισμό της νομοθετικής επιστήμης· επιστήμη η οποία φιλοδοξεί να ιάσει τις σύγχρονες νομικές παθολογίες και να συμβάλλει αφ' ενός μεν στην αναβάθμιση του παραγομένου νομοθετικού έργου αφ' ετέρου δε στην άνοδο του επιπέδου των νομικών σπουδών.

56. Luhmann, *Legitimation durch Verfahren*, σελ. 175: «Jedes Gesetzgebungsverfahren ist ein System für sich».

57. Δες στην ελληνική γλώσσα: Μελέτης, *Συστήματα-Εμπειρογνώμονες*, σελ. 341 επ., Μπουρής, *Η τεχνική της δικτυωτής ανάλυσης στην επιχειρησιακή σχεδίαση και προγραμματισμό*, σελ. 377 επ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

- Αραβαντινός, Ι.: Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου, δεύτερη έκδοση, Αθήνα, 1983.
- Arnim, H.-H. von: Staatslehre der Bundesrepublik Deutschland, Vahlen, 1984.
- Αντωνόπουλος, Ν.: Η επέμβασις της διοικήσεως εις τον νομοθετικόν τομέα. Εις: Επιστημονική επετηρίδα Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών, τόμ. ΙΒ' στ' (αφιέρωμα εις Χαράλαμπον Ν. Φραγκίσταν), (σελ. 373-410), Θεσσαλονίκη, 1971.
- Αριστοτέλης: Ηθικά Νικομάχεια, εκδόσεις Βιβλιοθήκης «Παπύρου», Αθήνα, 1975.
- Baden, E.: Auswahlbibliographie zur Gesetzgebungslehre. Εις: Schreckenberger, W./König, K./Zeh, W. (έκδ.): Gesetzgebungslehre. Grundlagen-Zugänge-Anwendung, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, (σελ. 187-201), 1986.
- Baden, E.: Die gesetzgebungstheoretische Konzeption Jürgen Rödig's. Versuch einer Analyse. Εις: Gesetzgebungstheorie, juristische Logik, Zivil- und Prozeßrecht. Gedächtnisschrift für Jürgen Rödig, (σελ. 110 επ.), 1978.
- Badura P.: Die parteienstaatliche Demokratie und die Gesetzgebung, Berlin, New York, 1986.
- Bäcker, D. et al.: Theorie als Passion. Niklas Luhmann zum 60. Geburtstag, Frankfurt a.M., 1987.
- Bartlett, S.: Varieties of Self-reference. Εις: Bartlett, S./Suber, P.: Self-reference. Reflections on Reflexivity, Dordrecht/Boston/Lancaster, (σελ. 5-30), 1987.

* Στον βιβλιογραφικό πίνακα που ακολουθεί περιέχονται εκείνα τα δημοσιεύματα, η παραπομπή στα οποία γίνεται στις υποσημειώσεις με σύντμηση του τίτλου τους ή πάντως χωρίς πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία.

- Beling, E.: Methode der Gesetzgebung, insbesondere der Strafgesetzgebung, Berlin-Grünwald, 1922.
- Bateson, G.: Steps to an Ecology of Mind. Γερμ. μτφρ.: Ökologie des Geistes. Anthropologische, psychologische, biologische und epistemologische Perspektiven, 6η έκδ., Frankfurt a.M., 1983.
- Böhret, C./Hugger, W.: Test und Prüfung von Gesetzentwürfen. Anleitungen zur Vorabkontrolle und Verbesserung von Rechtsvorschriften, Köln, Bonn, 1980.
- Blanke, T.: Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität. Εις: KJ 21/1988, (σελ. 190-200).
- Blankenburg, E.: The Poverty of Evolutionism. A Critique of Teubner's Case for «Reflexive Law». Εις: Law and Society Review (σελ. 273 επ.), 18/1986.
- Beer, S.: «Vorwort». Εις: Maturana, H.: Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit, 2η έκδ., Braunschweig/Wiesbaden, 1985.
- Bråten, S.: The third position: Beyond artificial and autopoietic reduction. Εις: Geyer, F./Zouwen, J. van der: Sociocybernetic Paradoxes. Observation, Control and Evolution of self-steering Systems, Bristol, (σελ. 193-205), 1986.
- Bohannan, P.J.: The differing Realms of the Law. Εις: Του ιδ.: Law and Warfare. Studies in the Anthropology of Conflict, Garden City, New York, (σελ. 43-56), 1967.
- Brüggemeier, G.: «Wirtschaftsordnung und Staatsverfassung»-«Mischverfassung des demokratischen Interventionskapitalismus»-«Verfassungstheorie des Sozialstaates». Drei Modelle der Verflechtung von Staat und Wirtschaft? Εις: Gessner, V./Winter, G.: Rechtsformen der Verflechtung von Staat und Wirtschaft, Opladen, (σελ. 60-73), 1982.
- Bühl, W.: Gibt es eine soziale Evolution? Εις: ZfP 3/1984 (σελ. 302-322).
- Capra, F.: Το Ταό και η Φυσική, Αθήνα, 1982.
- Γαζής, Α.: Πώς σκέπτεται ο νομοθέτης. Εις: Αφιέρωμα στον Κ. Τσάτσο, (σελ. 489-509), Αθήνα, 1980.
- Daintith, T. (έκδ.): Law as an Instrument of Economic Policy: Comparative and critical Approaches, Berlin, New York, 1988.
- Damm, R.: Systemtheorie und Recht. Zur Normentheorie Talcott Parsons, Berlin, 1976.
- Δεκλερής, Μ.: Συστημική Θεωρία Κράτους και Δικαίου. Εις: Του ιδ.: Συστημική Θεωρία, Αθήνα-Κομοτηνή, (σελ. 17-94), 1986.

- Δεκλερής, Μ.: Η Συστημική Θεωρία της Δημοσίας Διοικήσεως. Εις: Του ίδ.: Συστημική Θεωρία, όπ.π., (σελ. 245-268).
- Δεκλερής, Μ.: Η Συστημική Σχεδίαση της Δημοσίας Πολιτικής. Εις: Του ίδ.: Διοίκηση Συστημάτων, Αθήνα-Κομοτηνή, (σελ. 21-131), 1989.
- Deutsch, K.: The Nerves of Government: Models of political Communication and Control. Γερμ. μτφρ.: Politische Kybernetik. Modelle und Perspektiven, Freiburg, 1969.
- Dreier, H.: Rezension zu Voigt, R. (έκδ.): Verrechtlichung. Analysen zu Funktion und Wirkung von Parlamentarisierung, Bürokratisierung und Justizialisierung sozialer, politischer und ökonomischer Prozesse. Εις: JRSoz 4/1983, (σελ. 101-114).
- Dreier, R.: Zu Luhmanns systemtheoretischer Neuformulierung des Gerechtigkeitsproblems. Εις: Του ίδ.: Recht-Moral-Ideologie, Frankfurt a.M., (σελ. 270-285), 1981.
- Dreier, R.: Der Begriff des Rechts. Εις: NJW 14/1986, (σελ. 890-896).
- Dress, A./Hendrichs, H./Küppers, G. (έκδ.): Selbstorganisation. Die Entstehung von Ordnung in Natur und Gesellschaft, München, Zürich, 1986.
- Dupuy, J.-P.: On the Supposed Closure of Normative Systems. Εις: Teubner, G. (έκδ.): Autopoietic Law: A New Approach to Law and Society, Berlin, N. York, (σελ. 51-69), 1988.
- Durkheim, E.: De la division du travail social. Γερμ. μτφρ.: Über die Teilung der sozialen Arbeit, Frankfurt a.M., 1977.
- Easton, D.: A Framework for political Analysis, Englewood Cliffs N.J., 1965.
- Easton, D.: A Systems Analysis of political Life, Wiley, 1965.
- Eichenberger, K. (έκδ.): Grundfragen der Rechtssetzung, Basel, 1978.
- Eigen, M./Schuster, P.: The Hypercycle: A Principle of Natural Self-organisation, Berlin, 1979.
- Engisch, K.: Einführung in das juristische Denken. Ελλ. μτφρ.: (Δ. Σπινέλλης): Εισαγωγή στη νομική σκέψη, Αθήνα, 1981.
- Etzioni, A.: The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes, New York, 1968.
- v. Förster, H.: Observing Systems, Seaside, Cal., 1981.
- v. Förster, H.: Entdecken oder Erfinden. Wie läßt sich Verstehen verstehen? Εις: Mohlar, A. (έκδ.): Einführung in den Konstruktivismus, München, Oldenburg, 1985.
- v. Förster, H.: On Self-organising Systems and their Environments. Εις: Yovi-

- ts, M./Cameron, S. (έκδ.): Self-organising Systems, London, (σελ. 31-50), 1960.
- v. Förster, H.: Das Konstruieren einer Wirklichkeit. Εις: Watzlawick, P. (έκδ.): Die erfundene Wirklichkeit, 6^η έκδ., München, Zürich, (σελ. 39-60), 1986.
- Frankenberg, G.: Der Ernst im Recht. Εις: KJ 20/1987 (σελ. 281-307).
- Friedman, L.M.: Legal Culture and the Welfare State. Εις: Teubner, G.: (έκδ.) Dilemmas of Law in the Welfare State, Berlin, (σελ. 14 επ.), 1985.
- Friedman, L.M.: The Legal System: A Social Science Perspective, New York, 1975.
- Geiger, T.: Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts, 4η έκδ., Berlin, 1987.
- Gessner, V./Winter, G. (έκδ.): Rechtsformen der Verflechtung von Staat und Wirtschaft, Opladen, 1982.
- Glagow, M.: (έκδ.): Gesellschaftssteuerung zwischen Korporatismus und Subsidiarität, Bielefeld, 1984.
- Görlitz, A./Voigt, R.: Rechtspolitologie. Eine Einführung, Opladen, 1985.
- Gotthold, J.: Privatisierung oder Entbürokratisierung kommunaler Sozialpolitik? Εις: Voigt, R. (έκδ.): Abschied vom Recht?, Frankfurt a.M., (σελ. 249 επ.), 1983.
- Grathoff, R.: Über die Einfalt der Systeme in der Vielfalt der Lebenswelt. Εις: ARSP 73/1987 (σελ. 251-263).
- Günther, G.: Erkennen und Wollen. Ein Beitrag zu einer Theorie der Subjektivität. Εις: Türk, K. (έκδ.): Handlungssysteme, Opladen, (σελ. 162-174), 1978.
- Günther, G.: Idee und Grundriß einer nicht-Aristotelischen Logik. Die Idee und ihre philosophischen Voraussetzungen, 2η έκδ., Hamburg, 1978.
- Habermas, J.: Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen, Frankfurt a.M., 1985.
- Habermas, J.: Theorie des kommunikativen Handelns, Bd. II, Frankfurt a.M., 1988.
- Haken, H./Graham, R.: Synergetik- Die Lehre vom Zusammenwirken. Εις: Umschau in Wissenschaft und Technik 6/1971, (σελ. 191 επ.).
- Hart, D.: Contract and Consumer Protection. Organizing Countervailing Power on the Development of Substantive and Reflexive Elements in Modern Contract Law. Εις: Trubek, D.M. (έκδ.): Reflexive Law and the Regulatory Crisis, Winsconsin, 1983.

- Hartfiel, G./Hillmann, K.-H.: Wörterbuch der Soziologie, 3η έκδ., Stuttgart, 1982.
- Hassemer, W./Steinert, H./Treiber, H.: Soziale Reaktion auf Abweichung und Kriminalisierung durch den Gesetzgeber. Εις: Hassemer, W./Lüderssen, K.: Sozialwissenschaften im Studium des Rechts, Bd. 3, Strafrecht, München, (σελ. 2-65), 1978.
- Hawking, S.H.: A brief history of Time-From the Big Bang to Black Holes. Ελλην. μτφρ.: Το χρονικό του Χρόνου. Από τη μεγάλη έκρηξη ως τις μαύρες τρύπες, Αθήνα, 1988.
- Hayek, F.A., von: Law, Legislation and Liberty. Vol. 1, Rules and Order, London, 1973.
- Hejl, P.: Sozialwissenschaft als Theorie selbstreferentieller Systeme, Frankfurt a.M., 1982.
- Hejl, P.: Die Theorie autopoietischer Systeme: Perspektiven für die soziologische Systemtheorie. Εις: Rechtstheorie 13/1982, (σελ. 45-88).
- Heyen, E.V.: Historische und philosophische Grundfragen der Gesetzgebungslehre. Εις: Schreckenberger et al., όπ.π., (σελ. 11-20).
- Hill, H.: Einführung in die Gesetzgebungslehre, Heidelberg, 1982.
- Hill, H.: Einführung in die Gesetzgebungslehre (2). Εις: JURA 1986.
- Hofstadter, D.R.: Gödel, Escher, Bach: An Eternal Golden Braid, New York, 1979.
- Hofstadter, D.R.: Metamagical Themas: Questing for the Essence of Mind and Pattern, New York, 1985.
- Holmes, S.: Differenzierung und Arbeitsteilung im Denken des Liberalismus. Εις: Luhmann, N. (έκδ.): Soziale Differenzierung: zur Geschichte einer Idee, Opladen, (σελ. 9-41), 1985.
- Honsell, H.: Vom heutigen Stil der Gesetzgebung, Salzburg, München, 1979.
- Hopt, K.: Simulation und Planspiel in Recht und Gesetzgebung. Εις: Arbeitsgemeinschaft Rechtsinformatik (έκδ.): Gesetzesplanung. Beiträge der Rechtsinformatik, Berlin, (σελ. 33-81), 1972.
- Hugger, W.: Gesetze- Ihre Vorbereitung, Abfassung und Prüfung, Baden-Baden, 1983.
- Isensee, J.: Mehr Recht durch weinger Gesetze? Εις: ZRP 5/1985, (σελ. 139-145).
- Ιντζεσίλογλου, Ν.: Η ηλεκτρονική επεξεργασία του δικαίου, Θεσσαλονίκη, 1989.
- Ιντζεσίλογλου, Ν.: Οικονομικές εντάσεις-συγκρούσεις και δικαϊκή ορ-

- γανωτική δυναμική και μορφολογία στο χώρο των εργασιακών σχέσεων. Εις: Δίκαιο και Πολιτική 3/1982 (σελ. 317-356).
- Jaccard, M.-P.: *Computersimulation in der Gesetzesplanung*, Zürich, 1978.
- Jantsch, E.: *The Self-organising Universe. Scientific and Human Implications of the Emerging Paradigm of Evolution*. Γερμ. μτφρ.: *Die Selbstorganisation des Universums. Von Urknall zum menschlichen Geist*, München, Wien, 1979.
- Jantsch, E.: *The Unifying Paradigm behind Autopoiesis, Dissipative Structures, Hyper- and Ultracycles*. Εις: *Autopoiesis, Dissipative Structures, and spontaneous Social Orders*. Series: American Association for the Advancement of Science, AAAS Selected Symposium, 55, Westview Press, (σελ. 81-87), 1980.
- Κάλφας, Β.: Ριζικές ανακατατάξεις στη σύγχρονη αγγλοσαξωνική επισημολογία: Ο Thomas S. Kuhn και η «στροφή» της δεκαετίας 1960-70. Εις: Kuhn, T.: *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, 6' έκδ., Θεσσαλονίκη, 1987.
- Kant, I.: *Kritik der Urteilskraft*. Εις: Weischedel, W.: (έκδ.): *Immanuel Kant. Werke in zehn Bänden. Band 8*, Darmstadt, 1968.
- Karkatsoulis, P.: *Inzest und Strafrecht. Die Bedeutung des Strafrechts am Beispiel des Inzesttatbestandes (§ 173 StGB)*, Pfaffenweiler, 1987.
- Karkatsoulis, P.: *In Search of a Theory of Legislation: The Proposal of Autopoiesis*. Εις: *European Congress on System Science, Lausanne*, (σελ. 933-944), 1989.
- Καρκατσούλης, Π.: *Η συμβολή της λειτουργικής ανάλυσης στην ποινική Νομοθέτηση*. Εις: *Ποινικά Χρονικά ΛΣΤ/1986* (σελ. 961-978).
- Καρκατσούλης, Π.: *Αυτοποιητικό Δίκαιο και υστεροβιομηχανικό κράτος*. Εις: *Αισυμνήτης 2/1989* (σελ. 99-133).
- Καρκατσούλης, Π.: *Μερικές βασικές προσεγγίσεις στο έργο του Niklas Luhmann* (υπό έκδ.).
- Karpen, U.: *Zum gegenwärtigen Stand der Gesetzgebungslehre in der Bundesrepublik Deutschland*. Εις: *ZG 2/1986*, (σελ. 5-32).
- Kaufmann, A.: *Theorie der Gerechtigkeit. Problemgeschichtliche Betrachtungen*, Frankfurt a.M., 1984.
- Kaufmann, F.-X.: *Steuerung wohlfahrtsstaatlicher Abläufe durch Recht*. Εις: *JfRSozR XIII «Gesetzgebungstheorie und Rechtspolitik»*, Opladen, (σελ. 65-108), 1988.
- Kaufmann, F.-X./Rosewitz, B.: *Typisierung und Klassifikation politi-*

- scher Maßnahmen. Εις: Mayntz, R.: (έκδ.). Implementation politischer Programme II, Opladen, 1983.
- Keller, M.: Zum Stand der Gesetzgebungslehre in der Schweiz. Εις: ZG 2/1986 (σελ. 197-220).
- Kindermann, H.: Plan und Methode der Gesetzgebungstheorie. Εις: Rechts-
theorie 9/1978 (σελ. 229-235).
- König, K.: Evaluation als Kontrolle der Gesetzgebung. Εις: Schreckenberger et
al., όπ.π., (σελ. 96-108).
- Kraft, J.: Paradoxien des positiven Rechts. Εις: Internationale Zeitschrift für
Theorie des Rechts 9/1935 (σελ. 270-282).
- Krawietz, W.: Neues Naturrecht oder Rechtspositivismus? Eine kritische Aus-
einandersetzung mit dem Begriff des Rechts bei Ralf Dreier und Norbert
Hörster. Εις: Rechtstheorie 18/1987 (σελ. 209-254).
- Krohn, W./Küppers, G./Paslack, R.: Selbstorganisation- Zur Genese
und Entwicklung einer wissenschaftlichen Revolution. Εις: Schmidt,
S.J. (έκδ.): Der Diskurs des radikalen Konstruktivismus, 2η έκδ.
Frankfurt a.M., (σελ. 441-465), 1988.
- Kübler, F. (έκδ.): Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidari-
tät, Baden-Baden, 1984.
- Kuhn, T.: The Structure of scientific Revolutions. Ελλ. μτφρ.: Η δομή των
επιστημονικών επαναστάσεων, όπ.π.
- Ladeur, K.-H.: Abwägung-Ein neues Paradigma des Verwaltungsrechts,
Frankfurt a.M., 1984.
- Ladeur, K.-H.: «Prozedurale Rationalität»- Steigerung der Legitimations-
fähigkeit oder der Leistungsfähigkeit des Rechtssystems?, Εις: ZfRSoz
7/1986, (σελ. 265 επ.).
- Ladeur, K.-H.: Computerkultur und Evolution der Methodendiskussion in der
Rechtswissenschaft. Zur Theorie rechtlichen Entscheidens in komplexen
Handlungsfeldern. Εις: ARSP 2/1988, (σελ. 218-238).
- Ladeur, K.-H.: Perspectives on a Post-Modern Theory of Law. A Critique of
Niklas Luhmann, «The Unity of the Legal System». Εις: Teubner, G.:
Autopoietic Law. A New Approach to Law and Society, Berlin, New
York, (σελ. 242-282), 1988.
- Larenz, K.: Methodenlehre der Rechtswissenschaft, 4η έκδ., Berlin, Heidel-
berg, New York, 1979.
- Λαμπροπούλου, Ε.: Οι λειτουργίες του θεσμού της φυλακής. Εις:
Έγκλημα και Κοινωνία 3/1987 (σελ. 113-130).
- Λαμπροπούλου, Ε.: Το σύστημα των κρατουμένων από την εποχή του

- Big House μέχρι τη σύγχρονη φυλακή. Εις: Σύγχρονα Θέματα 41/1990, (σελ. 26-46).
- Lautmann, R.: Soziologie vor den Toren der Jurisprudenz, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1971.
- Lempert, R.: The Autonomy of Law. Two Visions Compared. Εις: Teubner, G.: Autopoietic Law, όπ.π., (σελ. 152-190).
- Λίβος, Ν.: Μεταμοντέρνο: Ένα ευφύες τηλεχειριστήριο για τις διακαικέες μας συσκευές; (υπό δημοσίευση).
- Luhmann, N.: Theorie der Verwaltungswissenschaft. Bestandsaufnahme und Entwurf, Köln, Berlin, 1966.
- Luhmann, N.: Sinn als Grundbegriff der Soziologie. Εις: Habermas, J./Luhmann, N.: Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie- Was leistet die Systemforschung?, Frankfurt a.M., (σελ. 25-100), 1971.
- Luhmann, N.: Zweckbegriff und Systemrationalität. Über die Funktion von Zwecken in sozialen Systemen, Frankfurt a.M., 1973.
- Luhmann, N.: Funktion und Kausalität. Εις: Luhmann, N.: Soziologische Aufklärung, I, 4η έκδ., Opladen, (σελ. 9-30), 1974.
- Luhmann, N.: Die Ausdifferenzierung von Erkenntnisgewinn: Zur Genese von Wissenschaft. Εις: KZfSS, Sonderheft 22/1980, «Wissenssoziologie», (σελ. 102-139).
- Luhmann, N.: Gerechtigkeit in den Rechtssystemen der modernen Gesellschaft. Εις: Luhmann, N.: Ausdifferenzierung des Rechts. Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie, Frankfurt a.M. (σελ. 374-418), 1981.
- Luhmann, N.: Identitätsgebrauch in selbstsubstitutiven Ordnungen, besonders Gesellschaften. Εις: Luhmann, N.: Soziologische Aufklärung 3, Opladen (σελ. 207-237), 1981.
- Luhmann, N.: Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat, München, Wien, 1981.
- Luhmann, N.: Positivität des Rechts als Voraussetzung einer modernen Gesellschaft. Εις: Luhmann, N.: Ausdifferenzierung des Rechts, όπ.π., (σελ. 113-153).
- Luhmann, N.: Die Einheit des Rechtssystems. Εις: Rechtstheorie 14/1983 (σελ. 129-154).
- Luhmann, N.: Legitimation durch Verfahren, Frankfurt a.M., 1983.
- Luhmann, N.: Rechtssoziologie, 3η έκδ., Opladen, 1983.
- Luhmann, N.: Die Wirtschaft der Gesellschaft als autopoietisches System. Εις: ZfS 13/1984 (σελ. 308-328).
- Luhmann, N.: Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie, Frankfurt a.M., 1984.

- Luhmann, N.: Einige Probleme mit «reflexivem Recht», *Εις: ZfRSozR 6/1985* (σελ. 1-18).
- Luhmann, N.: (έκδ.): *Soziale Differenzierung. Zur Geschichte einer Idee*, Opladen, 1985.
- Luhmann, N.: *Die Lebenswelt-nach Rücksprache mit Phänomenologen*. *Εις: ARSP 72/1986*, (σελ. 176-194).
- Luhmann, N.: *Die soziologische Beobachtung des Rechts*, Frankfurt a.M., 1986.
- Luhmann, N.: *Systeme verstehen Systeme*. *Εις: Luhmann, N./Schorr, K.E. (έκδ.): Zwischen Intransparenz und Verstehen: Fragen an die Pädagogik*, Frankfurt a.M., (σελ. 72-117), 1986.
- Luhmann, N.: *Die Autopoiesis des Bewußtseins*. *Εις: Hahn, A./Kapp, V. (έκδ.): Selbstthematization und Selbstzeugnis: Bekenntnis und Geständnis*, Frankfurt a.M. (σελ. 25-94), 1987.
- Luhmann, N.: *Organisation*. *Εις: Küpper, W./Ortmann, G. (έκδ.): Mikropolitik. Rationalität, Macht und Spiele in Organisationen*, Opladen (σελ. 165-185), 1988.
- Luhmann, N.: *Positivität als Selbstbestimmtheit des Rechts*. *Εις: Rechtstheorie 19/1988* (σελ. 11-27).
- Luhmann, N.: *The Sociological Observation of the Theory and Practice of Law*. *Εις: Febbrajo, A. (έκδ.): European Yearbook in the Sociology of Law*, Milano (σελ. 23-42), 1988.
- Luhmann, N.: *The Third Question: The Creative Use of Paradoxes in Law and Legal History* (χειρόγραφο, σελ. 1-14), 1988.
- Maihofer, W.: *Rechtstheorie als Basisdisziplin der Jurisprudenz*. *Εις: JfRSozR 2/1972*, (σελ. 51-78).
- Maihofer, W.: *Gesetzgebungswissenschaft*. *Εις: Winkler, G./Schilcher, B. (έκδ.): Gesetzgebung. Kritische Überlegungen zur Gesetzgebungslehre und zur Gesetzgebungstechnik*, Wien, New York (σελ. 3-34), 1981.
- Maihofer, W.: *Nachwort zur Fragestellung: Gesetzgebungstheorie und Rechtspolitik*. *Εις: JfRSozR 13/1988*, (σελ. 403-419).
- Μακροδημήτρησ, Α.: *Η Στοχοθεσία στα Πλαίσια της Διοικητικής Θεωρίας*. *Εις: Δεκλερής, Μ. (έκδ.): Διοίκηση Συστημάτων*, Αθήνα-Κομοτηνή, (σελ. 211-340), 1989.
- Μανωλεδάκης, Ι.: *Εισαγωγή στην επιστήμη*, Θεσσαλονίκη, 1980.
- Mattern, K.-H.: *Vorwort*. *Εις: Böhret, C./Hugger, W.: Test und Prüfung von Gesetzentwürfen*, όπ.π.
- Mattern, K.-H.: *Die Gesetzgebungslehre im Bildungssystem*. *Εις: Kinder-*

- mann, H. (έκδ.): Studien zu einer Theorie der Gesetzgebung, Berlin, Heidelberg, New York, (σελ. 270-280), 1982.
- Maturana, H. R. : Erkennen. Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit. Ausgewählte Arbeiten zur biologischen Epistemologie, 2η έκδ., Braunschweig, Wiesbaden, 1985.
- Maturana, H.R.: Biology of Cognition. BCL Report N° 9.0. Biological Computer Laboratory, Urbana/Il. Γερμ. μτφρ.: Biologie der Kognition. Εις: Maturana, H.R.: Erkennen. Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit, οπ.π.
- Maturana, H. R. : Autopoietische Systeme: Eine Bestimmung der lebendigen Organisation. Εις: Maturana, H.R.: Erkennen, όπ.π., (σελ. 170-235).
- Maturana, H. R./Varela, F.: Der Baum der Erkenntnis. Die biologischen Wurzeln des menschlichen Erkennens, Bern, München, Wien, 1987.
- Maturana, H. R./Varela, F./Uribe, R. B. : Autopoesis: The Organization of Living Systems; Its Characterization and a Model. Εις: Biosystems 5/1974, (σελ. 187-196).
- Maus, I. : Perspektiven «reflexiven Rechts» im Kontext gegenwärtiger De-regulierungstendenzen. Zur Kritik herrschender Konzeptionen faktischer Entwicklungen. Εις: KJ 19/1987 (σελ. 390-405).
- Mayer-Maly, T. : Gesetzesflut und Gesetzesqualität heute. Εις: Festschrift zum 125jährigen Bestehen der Juristischen Gesellschaft zu Berlin, Berlin, New York, (σελ. 423 επ.), 1984.
- Mayntz, R. : (έκδ.): Implementation politischer Programme. Empirische Forschungsberichte, Königstein 1980, Implementation I.
- Mayntz, R. : Implementation politischer Programme. Ansätze zur Theoriebildung, Opladen, 1983 (Implementation II).
- Mayntz, R./Scharpf, F. (έκδ.): Planungsorganisation. Die Diskussion um die Reform von Regierung und Verwaltung des Bundes, München, 1973.
- Mayntz, R./Rosewitz, B./Schimank, U./Stichweh, R. (έκδ.): Differenzierung und Verselbständigung. Zur Entwicklung gesellschaftlicher Teilsysteme, Frankfurt a.M., New York, 1988.
- Meier, K. : Kooperation von Legislative und Exekutive bei der Rechtssetzung im Bunde. Basler Studien zur Rechtswissenschaft. Heft 121. Basel, Stuttgart, 1979.
- Μελέτης, Χ.Π.: Συστήματα-Εμπειρογνώμονες και Δημόσιος Τομέας. Εις: Δεκλερής, Μ.: Διοίκηση Συστημάτων, όπ.π., (σελ. 341-376).
- Merten, D. : Gesetzgebungslehre in der Juristenausbildung. Εις: Schreckenberger, W. (έκδ.): Gesetzgebungslehre, όπ.π., (σελ. 178-186).

- Miller, M.: Selbstreferenz und Differenzerfahrung. Einige Überlegungen zu Luhmanns Theorie sozialer Systeme. Εις: Haferkamp, H./Schmid, M. (έκδ.): Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung. Beiträge zu Luhmanns Theorie sozialer Systeme, Frankfurt a.M. (σελ. 187-211), 1987.
- v. Mohl, R.: Die Abfassung der Rechtsgesetze. Ein Bruchstück. Εις: Mohl, R.: Politik. Monographien, τόμ. 2, Tübingen (σελ. 375-633), 1862.
- Mokre, J./Weinberger, O. (έκδ.): Rechtsphilosophie und Gesetzgebung. Überlegungen zu den Grundfragen der modernen Gesetzgebung und Gesetzesanwendung, Wien, New York, 1976.
- Moore, S. F.: Law and Social Change: The Semi-Autonomous Social Field as an Appropriate Object of Study. Εις: Law and Society Review 7/1973, (σελ. 719 επ.).
- Morin, E.: La Méthode. La Nature de la Nature, Paris, 1977.
- Μπουρής, Ι.: Η τεχνική της δικτυωτής ανάλυσης στην επιχειρησιακή σχεδίαση και τον προγραμματισμό. Εις: Δεκλερής, Μ.: Διοίκηση Συστημάτων, όπ.π. (σελ. 377-406).
- Müller, G.: Inhalt und Formen der Rechtssetzung als Problem der demokratischen Kompetenzordnung, Basel, Stuttgart, 1979.
- Nahamowitz, P.: Reflexives Recht: Das unmögliche Ideal eines post-interventionistischen Steuerungskonzepts. Εις: ZfRSoz 6/1985, (σελ. 29-44).
- Nocke, J.: Autopoiesis-Rechtssoziologie in seltsamen Schleifen. Εις: KJ 19/1986 (σελ. 363-389).
- Noll, P.: Gesetzgebungslehre, Hamburg, 1973.
- Nonet, P./Selznick, P.: Law and Society in Transition: Toward Responsive Law, New York, 1978.
- Παπαχρίστου, Θ.: Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του Δικαίου. Το θεωρητικό πλαίσιο, Αθήνα-Κομοτηνή, 1984.
- Parsons, T.: Law and Social Control. Εις: Evan W. (έκδ.): Law and Sociology, Glencoe, Illinois, (σελ. 56 επ.), 1962.
- Plack, A.: Plädoyer für die Abschaffung des Strafrechts, München, 1974.
- Πλάτωνος: Νόμοι. Έκδοση της Νομικής Βιβλιοθήκης, Αθήνα, 1988.
- Podgórecki, A.: Dreistufen-Hypothese über die Wirksamkeit des Rechts. Drei Variablen für die Wirkung von Rechtsnormen. Εις: KZfSS, Sonderheft 11: Studien und Materialien zur Rechtssoziologie, Köln, Opladen (σελ. 271-283), 1967.
- Prigogine, I.: Vom Sein zum Werden, München, 1979.
- Prigogine, I./Glansdorff, P.: Thermodynamic Theory of Structure, Stability and Fluctuation, London, 1971.

- Reisinger, L.: Planspiel und Simulation im Recht. Εις: Winkler, G. (Gesamtredaktion): Rechtstheorie und Rechtsinformatik. Voraussetzungen und Möglichkeiten formaler Erkenntnis des Rechts, Wien, New York (σελ. 148-166), 1975.
- Rödig, J.: Axiomatisierbarkeit juristischer Systeme. Εις: Kaufmann, A.: (έκδ.): Münchener Ringvorlesung. Elektronische Datenverarbeitung und Recht. Möglichkeiten und Probleme, Berlin, (σελ. 49-90), 1973.
- Rödig, J.: (έκδ.): Studien zu einer Theorie der Gesetzgebung, Berlin, 1976.
- Rödig, J./Baden, E./Kindermann, H. (έκδ.): Vorstudien zu einer Theorie der Gesetzgebung. Gesellschaft für Mathematik und Datenverarbeitung, St. Augustin, 1975.
- Ronge, V./Schmiege, G.: Restriktion politischer Planung, Frankfurt a.M., 1973.
- Roth, G.: Erkenntnistheoretische Probleme des Prinzips der Selbstorganisation und der Selbstreferentialität (η παραπομπή από τον Teubner, G.: Recht als autopoietisches System, σελ. 123, υποσ. 33).
- Rottleuthner, H.: Biological Metaphors in Legal Thought. Εις: Teubner, G.: (έκδ.): Autopoietic Law, όπ.π. (σελ. 97-127).
- v. Savigny, C.F.: Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, Heidelberg, 1814.
- Scharpf, F.W.: Planung als politischer Prozeß. Aufsätze zur Theorie der planenden Demokratie, Frankfurt a.M., 1973.
- Schmid, M.: Autopoiesis und soziales System. Eine Standortbestimmung. Εις: Haferkamp, H./Schmid, M. (έκδ.): Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung, όπ.π., (σελ. 7-21).
- Schmidt, S.J. (έκδ.): Der Diskurs des radikalen Konstruktivismus, 2η έκδ., Frankfurt a.M., 1988.
- Schneider, H.: Gesetzgebung. Ein Lehrbuch, Heidelberg, 1982.
- Schulze-Fielitz, H.: Theorie und Praxis parlamentarischer Gesetzgebung- besonders des 9. Deutschen Bundestages (1980-1983), Berlin, 1988.
- Schwerdtfeger, G.: Optimale Methodik der Gesetzgebung als Verfassungspflicht. Εις: Hamburg-Deutschland-Europa. Festschrift für H.-P. Ipsen, Tübingen, (σελ. 173-188), 1977.
- Seibel, W.: Die Nutzung verwaltungswissenschaftlicher Forschung für die Gesetzgebung: Chancen und Risiken weniger komplexer Rechtssetzungen, München, 1984.
- Selznick, P.: Law, Society and Industrial Justice, New York, 1969.
- Σκουρής, Β.: Η κρίση της νομοθετικής λειτουργίας. Καλύτερο Δίκαιο με λιγότερους νόμους, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987.

- Σούρλας, Π.: Νομοθετική θεωρία και νομική επιστήμη. Η σημασία της πρακτικής φιλοσοφίας κατά τη θέση και την εφαρμογή του δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή, 1981.
- Σούρλας, Π.: Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής και η θεμελίωση των νομικών κρίσεων, Αθήνα-Κομοτηνή, 1989.
- Spencer-Brown, G.: *Laws of Form*, New York, 1972.
- Starck, Ch.: Überlegungen zur Gesetzgebungslehre. Εις: ZG 3/1988, (σελ. 1-22).
- Stelzer, M.: Entwicklung, Charakteristik und Möglichkeiten der Gesetzgebungslehre in Österreich. Εις: ZG 1/1986 (σελ. 101-117).
- Suber, P.: A Bibliography of Works on Reflexivity. Εις: Bartlett, S.J./Suber, P. (έκδ.): *Self-Reference. Reflections on Reflexivity*, Dordrecht, 1987.
- Teubner, G.: Reflexives Recht. Entwicklungsmodelle des Rechts in vergleichender Perspektive. Εις: ARSP 68/1982 (σελ. 13-59).
- Teubner, G.: Verrechtlichung-Begriffe, Merkmale, Grenzen, Auswege. Εις: Kübler, F. (έκδ.): *Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität*, Baden-Baden (σελ. 289-344), 1984.
- Teubner, G.: Episodenverknüpfung. Zur Steigerung von Selbstreferenz im Recht Εις: Bäcker, D. et al.: *Theorie als Passion*, όπ.π.
- Teubner, G.: Hyperzyklus in Recht und Organisation. Zum Verhältnis von Selbstbeobachtung, Selbstkonstitution und Autopoiese. Εις: Haferkamp, H./Schmid, M. (έκδ.): *Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung*, όπ.π., (σελ. 89-128).
- Teubner, G.: Gesellschaftsordnung durch Gesetzgebungslärm? Autopoietische Geschlossenheit als Problem für die Rechtssetzung. Εις: JfRSozR 13/1988 (σελ. 45-64).
- Teubner, G.: *Recht als autopoietisches System*, Frankfurt a.M., 1989.
- Teubner, G./Willke, H.: Kontext und Autonomie: Gesellschaftliche Selbststeuerung durch reflexives Recht. Εις: ZfRSozRS 5/1984 (σελ. 4-35).
- Ulrich, H./Probst, G.J.B. (έκδ.): *Self-organization and Management of Social Systems. Insights, Promises, Doubts, and Questions*, Berlin, 1984.
- Unger, R.M.: *Law in Modern Society*, New York, 1976.
- Varela, F.J.: Autonomy and Autopoiesis. Εις: Roth, G./Schwengler, H. (έκδ.): *Self-organizing Systems: An interdisziplinäre approach*, Frankfurt a.M., New York (σελ. 14-23), 1981.
- Voigt, R. (έκδ.): *Verrechtlichung. Analysen zu Funktion und Wirkung von*

- Parlamentarisierung, Bürokratisierung und Justizialisierung sozialer, politischer und ökonomischer Prozesse, Königstein/Ts., 1980.
- Voigt, R. Abschied vom Recht? Frankfurt a.M., 1983.
- Waldenfels, B.: In den Netzen der Lebenswelt, Frankfurt a.M., 1985.
- Warfield, J./Χρηστάκης, Α./Keever, D.: Σχεδίαση Συστημάτων: Γενική Θεωρία και Μεθοδολογία. Εις: Δεκλερής, Μ.: Διοίκηση Συστημάτων, όπ.π., (σελ. 143-210).
- Weber, M.: Rechtssoziologie, Neuwied, 1960.
- Welzel, H.: Naturrecht und materiale Gerechtigkeit, 4η έκδ., Göttingen, 1968.
- Wiethölter, R.: Materialisierungen und Prozeduralisierungen von Recht. Εις: Brüggemeier, G./Joerges, Ch. (έκδ.): Workshop zu Konzepten des post-interventionistischen Rechts, ZERP Materialien 4/1984, (σελ. 25 επ.).
- Wiethölter, R.: Sozialwissenschaftliche Modelle im Wirtschaftsrecht. Εις: Brüggemeier, G./Joerges, Ch.: Workshop zu Konzepten des post-interventionistischen Rechts, όπ.π., σελ. 2 επ.
- Wiethölter, R.: Zum Fortbildungsrecht der (richterlichen) Rechtsfortbildung. Εις: KritV 3/1988 (σελ. 1-56).
- Willke, H.: Entzauberung des Staates. Überlegungen zu einer sozietaalen Steuerungslehre, Königstein/Ts., 1983.
- Willke, H.: Kontextsteuerung durch Recht? Zur Steuerungsfunktion des Rechts in polyzentrischer Gesellschaft. Εις: Glasgow, M./Willke, H. (έκδ.): Dezentrale Gesellschaftsteuerung: Probleme der Integration polyzentrischer Gesellschaften, Pfaffenweiler (σελ. 3-26), 1987.
- Willke, H.: Staatliche Intervention als Kontextsteuerung. Εις: KritV 3/1988 (σελ. 214-229).
- Willke, H.: Systemtheorie entwickelter Gesellschaften. Dynamik und Riskanz moderner gesellschaftlicher Selbstorganisation, Weinheim, München, 1989.
- Winkler, G.: Gesetzgebung und Verwaltungsrecht. Εις: Winkler, G./Schilcher, B.: Gesetzgebung. Kritische Überlegungen zur Gesetzgebungslehre und zur Gesetzgebungstechnik, Wien, New York (σελ. 100-134), 1981.
- Wollmann, H. (έκδ.): Politik im Dickicht der Bürokratie. Beiträge zur Implementationsforschung, Leviathan-Sonderheft 3/1979, Opladen, 1980.
- Zeh, W.: Wille und Wirkung der Gesetze, Heidelberg, 1984.
- v. Zeiller, F.: Grundsätze der Gesetzgebung 1806-1809.
- Zeleny, M. (έκδ.): Autopoiesis, Dissipative Structures, and Spontaneous Social Orders, Colorado, 1980.

- Zeleny, M.: Autopoiesis. A Theory of Living Organization, New York, 1981.
- Zippelius, R.: Einführung in die juristische Methodenlehre, 3η έκδ., München, 1980.
- Zolo, D.: The Epistemological Status of the Theory of Autopoiesis and its Application to the Social Sciences. (Η παραπομπή από τον Teubner, G.: Recht als autopoietisches System, όπ.π., σελ. 216).
- Χριστοδούλου, Φ.: Η πολυνομία ως πρόβλημα του συγχρόνου δικαίου, Αθήναι, 1975.

